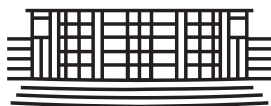
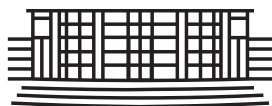

LEF NOSI KOÇO KOTA RIZA DANI GALIP HATIBI MARK
TUSHI GJELOSH LULI PATËR ANTON HARAPI DOM
NIKOLL GAZULLI KOÇO TASI TAHO SEJKO AKILE TASI
TË ZHDUKUR MALIQ BUSHATI LLESH MARASHI
SHEMSEDIN MULOSMANAJ DOM EJËLL KOVAÇI ATË
JOSIF PAPAMIHALI IMZOT VINÇENC PRENNUSHI ATË
GJON SHLLAKU **NGA DIKTATURA** IMZOT FRANO
GJINI DOM ALFONS TRACKI DOM JAK BUSHATI ATË
BERNARDIN PALAJ IMZOT JUL BONATI ATË KARL
SERREQI DOM DEDË MALAJ DOM DEDË MAÇAJ ATË
GASPËR SUMA DOM DEDË PLANI DOM EJËLL DEDA
ATË ÇIPRIAN NIKA DOM ZEF MAKSEN DOM LUIGJ
PRENDUSHI DOM LEKË SIRDANI DOM LAZËR SHANTOJA
DOM MARIN SHKURTI DOM MARK GJANI DOM MIKEL
BELTOJA DOM NDOC SUMA DOM NDRE ZADEJA DOM
PJETËR ÇUNI ATË MATI PRENDUSHI DOM SHTJEFËN
KURTI ATË SERAFIN KODA VËLLA GJON PANTALIA
DOM ANTON ZOGAJ FRAN MIRAKA GJELOSH LULASHI
DOM ANTON MUZAJ QERIM SADIKU MARIA TUCI
DËSHMOJNË FAMILJARËT NURXHANGOSTIVARI
MINE MULOSMANAJ ANGJELINA PREKA LEKË TASI
HEKTOR SEJKO THOMA SULI KUJTIM DANI HARALLAMB
KOTA FRAN XHANAJ LIN MHILLI DEMIR POJANI
PETRIT BAZELLI LLAMBRO NESTURI SPIRO REXHO

AUTORITETI PËR INFORMIMIN MBI
DOKUMENTET E ISH-SIGURIMIT TË SHETËTIT

TË ZHDUKUR NGA DIKTATURA

DËSHMOJNË FAMILJARËT

Tiranë, 2022

Të Zhdukur nga Diktatura - Dëshmojnë Familjarët

Tiranë, 2022

ISBN 978-9928-354-49-5

Autoriteti për Informim mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit

Adresa: Garnizoni "Skënderbej"

Rruga e Dibrës, Tiranë, Shqipëri

Konsulent Shkencor

Dr. Mirela Sinani

Redaktimi i materialeve, përpunimi dhe përgatitja për botim

Dr. Mirela Sinani

Ardita Repishti

Design

Onufri shpk

CIP Katalogimi në botim BK Tiranë

Të zhdukur nga diktatura : dëshmojnë familjarët / Autoriteti për Informim mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit ; përgat. për bot. e red. Mirela Sinani, Ardita Repishti. – Tiranë : Onufri, 2022 - 220 f. : me foto ; 20x26 cm.

ISBN 978-9928-354-49-5

1.Sundimi komunist, 1945-1991 2.Persekutimi politik 3.Intervista 4.Shqipëri

323.281(496.5) (047.53)

Botimi u përgatit në bashkëpunim të ngushtë me AIDSSH

Përmbajtja e këtij botimi është përgjegjësi vetëm e autorëve dhe nuk mund të konsiderohet në asnjë rrethanë si pasqyrim i qendrimit të Autoritetit për Informim mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit.

Falënderime

AIDSSH falënderon

të gjithë dëshmitarët që, pavarësisht moshës së tyre, gjendjes shëndetësore dhe lëndimit shpirtëror, shprehën gatishmërinë dhe ofruan bashkëpunimin e tyre përmes dëshmive të shumta e tepër të vlefshme.

AIDSSH falënderon

për bashkëpunimin në regjistrimin e dëshmive, transkriptimin, përpunimin, redaktimin, ideimin dhe përgatitjen për botim:

Ardita Repishti

Dr. Mirela Sinani

Marçel Hila

Dr. Valbona Pllaha

Milida Gjermani

Aleksandra Stefanidhi

Frida Piroli

Indrit Osmani

Fatmira Nikolli

Marte Pllumi

Migena Demirxhiu

Dëshmitarët

NURXHAN GOSTIVARI

MINE MULOSMANAJ

ANGJELINA PREKA

LEKË TASI

HEKTOR SEJKO

THOMA SULI

KUJTIM DANI

HARALLAMB KOTA

FRAN XHANAJ

LIN MHILLI

DEMIR POJANI

PETRIT BAZELLI

LLAMBRO NESTURI

SPIRO REXHO

Përmbajtja:

1.	Parathënie	8
2.	Dëshmi nga Lekë Tasi	10
3.	Dëshmi nga Hektor Sejko	22
4.	Dëshmi nga Kujtim Dani	44
5.	Dëshmi nga Nurxhan Gostivari	60
6.	Dëshmi nga Thoma Suli	76
7.	Dëshmi nga Fran Xhanaj	88
8.	Dëshmi nga Angjelina Preka	98
9.	Dëshmi nga Lin Mhilli	108
10.	Dëshmi nga Enkelejda Shamku	122
11.	Dëshmi nga Mine Mulosmanaj	128
12.	Dëshmi nga Harallamb Kota	140
13.	Dënime të klerikëve për opinione. Rasti i atë Josif Papamihalit; nga Dr.Mirela Sinani	154
14.	Maliq Bushati, Patër Anton Harapi, Lef Nosi – të akuzuar si tri kokat e tradhtisë; nga Dr. Mirela Sinani	166
15.	Martirët e Kishës Katolike	181
16.	Dëshmi nga Demir Pojani	190
17.	Dëshmi nga Petrit Bazelli	200
18.	Dëshmi nga Llambro Nesturi	208
19.	Dëshmi nga Spiro Rexho	214

Një sistem vlerash

Libri me dëshmi të familjarëve të të pagjeturve është i dyti në kolanën e AIDSSH me dëshmi të të mbijetuarve nga diktatura komuniste. Ai mbështetet mbi përvojën e botimit të parë, dëshmitë e të mbijetuarve të ish-kampit të internimit në Tepelenë, një përmbledhje me histori, personazhe, foto dhe artefakte, që ndikoi edhe debatin publik të hapur mbi këtë kamp.

Vëllimi që keni në dorë është një ndër produktet e projektit AIDSSH-ICMP “Rritja e ndërgjegjësimit të publikut për drejtësinë tranzicionale dhe të pajtimit: të zhdukurit të komunizëm”, i mbështetur nga Bashkimi European dhe Oevertia e Zvicrës, dhe bëhet i mundur pas punës të bërë nga Autoriteti e partnerët, në përgjigje të kërkesave të familjarëve të të zhdukurve të komunizmit, për qartësimin e fatit të të afërmeve të tyre, njohjen e rrethanave të vdekjes si dhe vendvarrimin të fshehtë apo të pashenjuar.

Sipas përcaktimit të ligjit 45/2015, kemi regjistruar dëshmitë e tyre, mbledhur materiale vetjake, kujtime, objekte, në plotësim të dosjeve të të ekzekutuarve, me dhe pa gjyq, për ta sjellë historinë e atyre që ende sot nuk u dihet vendvarrimi, me të gjitha përmasat e saj. Prandaj ky libër sjell histori nga jugu në veri, nga lindja në perëndim, që nga pasardhësit e firmëtarëve të Pavarësisë, tek ata të kryeministrave shqiptarë, te njerëzit e thjeshtë e njëherësh të mëdhenj, dinjitozë, të gjithë ende të pagjetur.

Historitë e mbledhura në të gjithë Shqipërinë, 30 vjet pas rënies së komunizmit, janë unike, po aq sa

të ngjashme. Familjarët dëshmojnë për të dashurit e tyre, me ngarkesën që sjellin vitet e gjata të kërkimit, me ankthin e mosgjetjes, me nevojën për ta treguar historinë e plotë dhe për t'i bërë të njohura edhe ato grimasa që të gjithë druhen se do të humbasin, bashkë me kujtimin e të dashurve që nuk u vënë dot një lule te varri. Disa prej të intervistuarve ndërruan jetë pak muaj pasi dhanë dëshminë për AIDSSH. Jo rrallë, është një fjalë e fundit, por sidoqoftë është një amanet për kthimin e të pagjeturve pranë familjeve të tyre.

Është zëri që ngrihet për t'u dëgjuar, është sfidë konkrete me institucionet dhe shoqërinë që iu detyrohen për heshtjen e gjatë.

Solzhenicini, në ceremoninë e pranimit të çmimit Nobel për paqe, thotë se “Bota, njerëzimi, nuk mund të ekzistojë përballë dy sistemeve të vlerave, sepse ne do të copëzoheshim nga kjo pabarazi ritmi, kjo pabarazi vibrimesh. Ashtu si një njeri me dy zemra nuk është për këtë botë, as ne nuk do të mund të jetonim kështu krah për krah, në një tokë.”

Prandaj le të adoptojmë një sistem vlerash, atë të një bote të qytetëruar, ku garantohen të drejtat njerëzore, sepse kjo do të na lidhë më shumë me njëri-tjetrin. Le t'i njohim e të trajtojmë të drejtat e mohuara të pagjeturve dhe të familjarëve të tyre sot, duke u distancuar nga indoktrinimi, stigma e luftës së klasave dhe ideologjia, me zemër të hapur dhe pa nënvlerësuar asnjë rast.

Dr. Gentiana Sula
Kryetare e Autoritetit

I zhdukur:

Akile Tasi

Akile Tasi, lindur më 1891 në Leusë, Përmet. Ka vuajtur dënimin për 30 vjet në burgun e Burrelit, ku edhe ka vdekur e është varrosur, por nuk dihet se ku.

Në burgun e Burrelit nuk ka filluar procesi i kërkimit të vendvarrimeve të të burgosurve.

Vuajtës: Koço Tasi, lindur më 15.5.1898 në Leusë, Përmet. Ka vuajtur dënimin me 20 vjet burg.

Familja e Koço Tasit e cila iu nënshtrua burgimeve dhe internimeve. Djali i tij, Napoleoni, dhe e bija, Tefta, u burgosën dhe internuan.

Dëshmon **Lekë Tasi**, nipi i **Akile Tasit**.

Shpresojmë një shtet që respekton normat, së pari, normat e lirisë dhe të pavarësisë ekonomike të njerëzve dhe të kërkesave më intime, më shpirtërore të tyre.

Unë e kam një shpresë të tillë!

Në male kishte çeta komuniste, balliste, legaliste, por vendit i duhej një qeveri!

Intervistoi: Marçel Hila

Z. Lekë, fillimisht ju falënderoj që keni pranuar të na jepni këtë intervistë. Cila ka qenë arsyeja që babai dhe xhaxhai juaj u arrestuan?

Babai im, Koço Tasi, u dënua si nacionalist. Kishte studiuar në Itali për jurisprudencë, aty nga viti 1914. Në të ri, kishte bashkëpunuar me Osman Haxhiun në Vlorë, ku kishte punuar disa vite si nëpunës taksash në fshatin Armen. Mori pjesë në parlamentin e parë shqiptar, si deputet. Për rolin që luajti në politikën shqiptare në vitet 1920, e arrestuan mu në qendër të Tiranës dhe e dënuan me burgim të përjetshëm. Babai ishte nacionalist, por nuk kishte lidhur marrëveshje me asnjë parti, përveçse me Ballin, por fare pak, sepse e pa që Balli ishte inaktiv, kurse ai kërkonte që t'i

përgjigjeshin komunizmit. Këto i kam thënë edhe në librin tim... Ky ishte shkaku që e dënuan: roli në politikën shqiptare të viteve 1920.

Xhaxhai im, Akile Tasi, kishte qenë gazetar në Amerikë në shoqatën "Vatra", me gazetën "Dielli". U kthye aty nga vitet '30 për të administruar Bibliotekën Kombëtare dhe pastaj u mor me aktivitet gazetaresk.

Si gazetar i vjetër në Amerikë mori përsipër të botonte organin e qeverisë – "Kombi", që pastaj u quajt "Bashkimi i Kombit". Më vonë, për disa javë, mori përsipër Ministrinë e Kulturës. Ky ishte shkaku për të cilin u dënua prej komunistëve.

U angazhua në vitin 1943, koha e kapitullimit të Italisë, për t'i dhënë zgjidhje kaosit, meqë nëpër

male në tërë vendin kishte çeta komuniste, balliste dhe legaliste, ndërsa vendit i duhej një qeveri.

Duhej një marrëveshje me komandën gjermane, e cila e shikonte Shqipërinë pak ndryshe nga vendet e tjera, sepse ishte vend pa ushtri, por edhe që kishte tërhequr vëmendjen e studiuesve gjermanë.

Në popull qarkullonin fjalë për një antropolog, i cili ishte shprehur shumë entuziast për shqiptarët dhe i quante eprorë në Ballkan dhe që kjo konsideratë ishte deri në qarqet e larta në Gjermani, prandaj nacionalistët shqiptarë guxuan që t'i vënë disa kushte Gjermanisë, pra, nëse ata kishin nevojë strategjike se kishin trupat këtu, nacionalistët kërkuan neutralitetin, të drejtën për një vetëvendosje për veten tonë dhe ne nuk ju trazojmë. Kjo ishte shpëtimtare për shumë veta që e gjykojnë gjendjen në ato kushte që ishte Shqipëria.

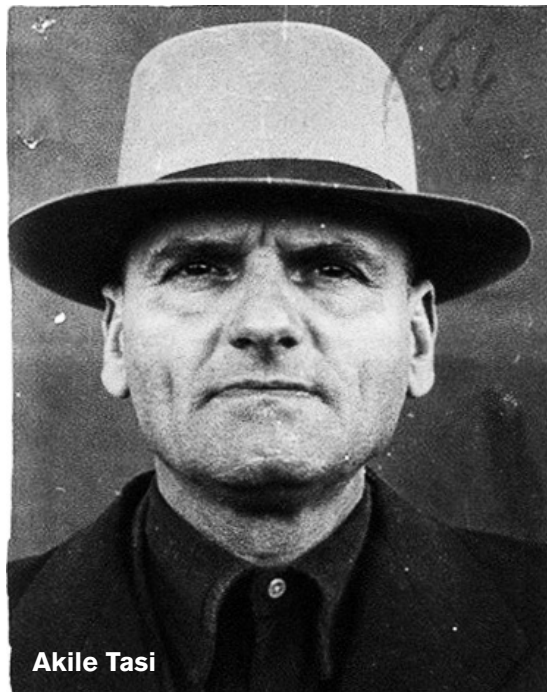
Gazeta e qeverisë shqiptare botonte komunikatat e të tre pjesëmarrësve në luftë: sovjetikëve dhe të aleatëve. E kam parë në gazetën e viteve të fundit dialogun e një majori gjerman që merrej me propagandë. Kishte vajtur i indinjuar e ishte ankuar dhe xhaxhai i ishte përgjigjur thjesht, që ne kemi një marrëveshje, ne jemi sovranë dhe neutralë për shumë pika, tjetër punë që ju na keni shkelur... Majori gjerman u largua pa asnjë fjalë.

Babain e dënuan më rëndë, me burgim të përjetshëm dhe ka qenë në burg në të njëjtën kohë me xhaxhain. Babai bëri 20 vjet burg dhe u lirua, por u diagnostikua me kancer në stomak dhe vdiq 4 orë pas operacionit.

Mbani mend si i kanë arrestuar?

Për xhaxhain e di që u arrestua në Shkodër. Shkoi atje me shokët, me shpresën për të emigruar për në Itali, por ngaqë atje u mblodhën shumë, kush mundi, mori mjetet dhe kaloi për në Itali. Xhaxhai ishte njeri meditativ, jo praktik, dhe kështu mbeti e u arrestua në Shkodër.

Babain e arrestuan mu në qendër të Tiranës. Ne kishim ikur nga shtëpia se ishte shkatërruar nga lufta dhe ishim te një mik përmetar, i cili na mbajti për dy net. Unë vetë kisha dalë dhe kur u ktheva,

Xhaxhai u angazhua në vitin 1943 kur kapitulloi Italia, për t'i dhënë një zgjidhje kaosit. Nëpër male në tërë vendin kishte çeta komuniste, balliste dhe legaliste, ndërsa vendit i duhej një qeveri!

Ata që kanë qenë spiunë,
duhet të ndahen në kategori:
Ka disa që kanë qenë nxitur
nga presione mbi familjen...
Ka pasur shumë mënyra të
ndyra në këtë fushë dhe këta
nuk mund t'i marrësh shumë
si fajtorë. Kurse të tjerët që
kanë qenë kalërisht në këtë
aktivitet, që janë ofruar vetë,
ata vlen edhe të dënohen,
por as që bëhet fjalë në këtë
tranzicion, ku ish-komunizmi
është i gjallë.

...në këtë tranzicion, njoh raste të shumta nga kolegë që kërkojnë mbetjet, eshtrat e të afërmyve të tyre, por zyrtarët nuk tunden nga vendi kur i pyesin se ku i kanë varrosur.

nuk e gjeta më. Mamaja me dajën mendonin se si t'i dërgonin ushqime në burg...

Ishin vrarë rreth 100 veta brenda dhe në rrethe.

Xhaxhai juaj, z. Akile Tasi, ka vdekur në burg? Në cilin vit dhe në çfarë rrethanash?

Ai u sëmur nga cirroza e heparit. Thonë se kjo lidhet me alkoolin, por ai nuk pinte alkool, por nga duhani ndoshta. Dimë që u sëmur keq dhe u shtrua në ambulancën e burgut, më tej asgjë.

Në cilin vit?

Më 1961. Sa mora vesh që ishte sëmurë, pyeta një doktor dhe të nesërmen shkova, por ai vdiq: nuk pati kurën e duhur.

Dini ndonjë gjë për varrimin e tij, apo jo?

Kur shkova atje, më ndalën te hekurat, te porta dhe më thanë: "Ik, se nuk tregohen këto gjëra!"

A keni marrë ndonjë informacion më vonë mbi varrin e xhaxhait?

Po. Agimi, një djalë nga Vlora që banonte në Elbasan, edhe Tomorr Dosti. Ata i kanë bërë hyzmet, e pastronin, se kjo cirrozë ka pasur efekte higjienike të dëmshme dhe ai i bekonte, por agonia e tij nuk mbajti shumë. Agimi më ka kërkuar

dhe më ka falur një libër, me një dedikim shumë nderues për familjen time. E botoi për punën e xhaxhait. Më tha se do të donte të botonte edhe për babain.

Kanë qenë tok me babain, në të njëjtën kohë në burg të Burrelit?

Po, por, kur ndodhi kjo, babain e kishin prurë në Tiranë, për t'i operuar perden e syrit.

Është një pyetje e vështirë kjo... Sikur t'i kishit takuar ata që ia bënë këtë padrejtësi babait dhe xhaxhait, si mendoni se do të kishit reaguar?

Në gjithë këtë polemikë që bëhet për dosjet, nxjerrjen e fajtorëve, spiunëve, unë që në fillim kam mbajtur qëndrimin që duhet kërkuar dhe dënuar djalli me sfurk, sesa ata që vuanin nga mundimet që i bënte ky djall popullit.

Ata që kanë qenë spiunë, duhet të ndahen në kategori: ka disa që kanë qenë të nxitur nga presione mbi familjen... ka pasur shumë mënyra të ndyra në këtë fushë dhe këta nuk mund t'i marrësh shumë si fajtorë. Kurse të tjerët që kanë qenë kalërisht në këtë aktivitet, që janë ofruar, ata vlejné edhe të dënohen, por as që bëhet fjalë në këtë tranzicion, ku ish-komunizmi është i gjallë. Unë njoh raste të shumta nga kolegë që shkruajnë

Kur hyra tek ajo,
“Shtëpia e Gjetheve”,
pashë vendin ku rrinte
vëllai im 20-vjeçar,
Napoleoni...
E imagjinova në çast
se çfarë dëshpërimi,
se çfarë ankthi kishte
kaluar ai atje.
10 vjet u dënua, por
7 vjet bëri, se e zuri
amnistia.
Të mos përmend pastaj
kampet e punës pa
mbarim: në Beden të
Kavajës, në Peqin, në
Maliq...

libra, që kërkojnë mbetjet, eshtrat e të afërme të tyre, por zyrtarët nuk tunden nga vendi kur i pyesin se ku i kanë varrosur.

Nuk ju tregojnë? Çfarë do t'u kishe thënë këtyre njerëzve që kanë shkatërruar jetën e babait tuaj dhe të xhaxhait?

Do t'u thosha... Kam folur njëherë në një kafene, erdhi rasti, jo se e kërkoja unë. Ishte njëri, i bindur me ato të vjetrat, edhe i thashë që ai regjim e ka shkatërruar Shqipërinë. Faji i parë është ekonomia, se ekonomia godet këdo, përveç një numri të kufizuar; Vuajtjet janë plus... Ai nuk u prek shumë nga kjo, kështu që e lashë bisedën...

Një pyetje tjetër z. Lekë. A keni ruajtur sende personale nga babai dhe xhaxhai?

Po, vëllai im i vogël është shumë i pasionuar pas objekteve, unë jo. Ruaj dorëshkrimet e tij në “Filozofinë e së Drejtës”, që i kam botuar në librin për babain. Aty përmbledhet edhe përkthimi i një juristi italian. Ky ishte kontributi im.

Kam një çakmak që e mbante mbi tavolinë, një çakmak i madh, si edhe kapelën e shpuar nga plumbi, kur Riza Cerova i bëri atentat në Athinë. Në polici, emri i këtij është shkruar i falsifikuar, si gjoja Riza Kardhiqi. Atë natë babai ishte me Ali Këlcyrën dhe kjo ndodhi pak muaj pasi kishte nxjerrë tri broshura ku bënte bilancin e regjimit të Zogut dhe të shtetit shqiptar, në raport midis shumicës myslimane dhe pakicës kristiane.

Merrte shkak konkretisht nga dëbimi i bujqve të krishterë nga një fshat i Kurveleshit, Shtëpëz, si dhe nga disa fshatra në Kolonjë, dhe ngjarja nuk ishte e izoluar. Ndodhte një gjë e tillë, që klasa agallare myslimane bënte grabitje të tilla, ndërsa shteti i mbronte, sepse mbështetej tek ata. Gjuha e tyre ishte pak e ashpër, por në momentin që u shkruan, shteti shqiptar ishte në fillimet e tij dhe kështu duhej folur, troç. Këtë nuk e duruan dot dhe Riza Cerova i bëri atentat, katër plumba, nga të cilët, për fat të mirë, dy e zunë përciptas dhe një plumb i mbeti në kofshë.

Meqë për shkak të babait ishit me “biografi të keqe”, si ju kanë parë autoritetet dhe a keni pasur pasoja?

Ah, mua më ka ndihmuar një frymëzim momental i vitit 1943, kur u shpall hapja e shkollës së muzikës pranë Radio Tiranës. Më pëlqente muzika, por në mënyrë të përgjithshme. Shkova atje dhe më zgjodhën për violonçel. Ajo zgjedhje dhe ato dy vite që studiova me profesorin tim, Kaleti, qenë providenciale mund të them, sepse jetova me violonçelin, derisa një ditë dolën të tjerë të përgatitur dhe më nxorën jashtë e më lëshuan për të bërë punë krahu. Nja 20 vjet kam qenë në orkestrën e radios dhe të operës.

Pastaj, çfarë ndodhi me ju?

Fillova serinë e punës së krahut në vresht...

A ju kanë internuar edhe ju?

Pas disa vjetësh...

Në cilin vit ju kanë internuar?

Internimi erdhi më 1975.

Për ç'arsye?

Ishte një valë, domethënë si familje e deklasuar. U hoqën mjaft, thonë nja 60 familje, por kishte pasur edhe një valë më të hershme aty nga viti 1968, kështu që ne gjetëm të tjera familje të internuara atje, në atë fshat ku shkuam, në Grabian. Në internim vuajtëm unë, mamaja ime Aleksandra, vëllai i vogël Ylli, motra Tefta, e cila ishte edhe e burgosur në burgun e grave.

Kur e mbaruat internimin?

Më 12 tetor 1990.

Fiks 15 vjet internim!

Në fakt, masa e internimit mbajti dy 5-vjeçarë, domethënë nga 5-vjeçari i tretë i bie që të vinim këtej, por sado që mundoheshim të gjenim ndonjë punë në Tiranë ose edhe kudo tjetër, nuk gjenim. Ishte edhe krizë atëherë. Në atë kohë kam shkruar edhe librin, që ia vlejti, librin e kujtimeve të Grabianit.

Kur e arrestuan motrën, e kanë lënë vetëm me ushqim të ëmbël, pa kripë dhe asaj i ra tensioni dhe shëndeti i mori teposhtë.

Nuk i dhanë mundësi të ushqehesh normalisht... Dega e Lushnjës, ku e çuan në internim, kishte një porosi të veçantë nga shefi i degës, i cili i thoshte se duhet të rrinte në këmbë, nga mëngjesi deri në darkë.

Tërë kohën e komunizmit kemi qenë nën presion, për shembull: Kanë ardhur papritur brenda në shtëpi në Grabian, të shihnin se çfarë bënim. Ishin momente që njeriu terrorizohet, se e pret më e keqja! Me 7 veta në burg nga rrethi i gjerë familjar, që nga babai, motra, xhaxhai, te daja...

Një libër me kujtime “Grabiani rrëzë kodrave”?

Po. Mendoj që është edhe një pasqyrë e gjendjes, njerëz, tipa, marrëdhëniet me pushtetin, punëtorin, me burgun, historira familjesh.

Z. Lekë, a është ushtruar dhunë ndaj jush? Ndaj motrës suaj?

Dhunë është ushtruar ndaj vëllait të madh, që u arrestua më 1946 në Poloni. E kanë dhunuar një grup: Mitro Jorgji, Skënder Kosova, Skënder Konica e kompani.

Kur hyra tek ajo, “Shtëpia e Gjetheve”, pashë vendin ku rrinte vëllai im 20-vjeçar, Napoleoni. E imagjinova në çast se çfarë dëshpërimi, se çfarë ankthi kishte kaluar ai atje...

10 vjet u dënua, por 7 vjet bëri, se e zuri amnistia. Të mos përmend pastaj kampet e punës pa mbarim: në Beden të Kavajës, në Peqin, në Maliq... Në Maliq kanë qenë dy sektorë me të dënuar, numri i të cilëve ishte rreth 1500. Shumë prej tyre i linin në llucën e kënetës, të gjallë, gjersa mbyteshin. Aty ishin të dënuar edhe xhaxhai im, një vit, edhe daja. I kanë lidhur në tela. Tmerr...

Po ndaj të afërmeve të tjerë, a është ushtruar dhunë?

Teftën pastaj... motra. Kur e arrestuan, e kanë lënë vetëm me ushqim të ëmbël, pa kripë dhe asaj i ra tensioni dhe shëndeti i mori teposhtë. Nuk i dhanë mundësi të ushqehesh normalisht, por i dhanë leje të rrinte shtrirë.

Dega e Lushnjës, ku e çuan në internim, kishte porosi nga shefi i degës, Kamber Shehu, që na urrente, i cili i thoshte se duhet të rrinte në këmbë, nga mëngjesi deri në darkë. Kjo e dobësoi, i ra tensioni dhe pastaj, muajin e fundit e lejuan të rrinte shtrirë. I bënë një gjyq qesharak dhe pastaj, 3 vjet kamp pune në Kosovë të Dumresë, gjersa erdhi amnistia e '82-shit, se ishte dënuar 8 vjet, dhe u lirua.

A keni përjetuar presione, kërcënime, gjatë kohës që keni qenë në internim?

Tërë kohën e komunizmit kemi qenë nën presion, për shembull: kanë ardhur papritur brenda në shtëpi në Grabian, të shihnin se çfarë bënim; kishte raste që përgjonin edhe nga dritaret.

Atje na ka ardhur një i lagjes, në kohën kur ne dëgjonim radion, por e mbyllëm shpejt.

Ishin momente që njeriu terrorizohet, se e pret më e keqja. Me 7 veta në burg nga rrethi i gjerë familjar, që nga babai, motra, xhaxhai e deri te daja, i cili ka vuajtur shumë nën tortura. E kanë goditur aq shumë prapa veshit, sa që filloi të mos dëgjonte mirë; e dënuan vetëm se kur ishte gjykatës në Burrel dhe aty afër, në Peshkopi, po bëhej një gjyq terrori në familjet më të mira të Dibrës; shtuan edhe dajën tim, si intelektual, duke e konsideruar organizues. Në fakt, atje u vranë me pushkatim shumë veta, por dajën e dënuan 30 vjet burg, që më pas i ulën në 10 vjet. Bëri 10 vjet burg e gjithë ato kampe.

Po tjetërkush, ka vuajtur ndër ju?

Edhe dy kushërinj, djem dajash. Njëri 26 vjeç, katër herë burg bëri, Bardhyl Linti, dhe tjetri, s'e di mirë, 5 vjet, i arrestuar për terror që 16 vjeç, direkt nga shkolla.

Pra, familja juaj ka pësuar shumë?

Ka pësuar shumë: kontrolle, transferime nga shtëpia, banonim në kat të tretë në '44-n dhe përfunduar në bodrum, përpara se të shkonim në internim.

A keni vuajtur ekonomikisht nga gjithë kjo situatë?

Ekonomikisht ishte kjo, që rrogat ishin të studiara për të pasur një minimum jetese. Ne ishim edhe të dobët, se nuk hanim shumë. Babai mbajti 20 vjet burg dhe u lirua, por pastaj iu shpif kancer në pjesën e poshtme të stomakut dhe vdiq nga operacioni.

Babai vdiq në operacion?

4 orë më vonë, por nuk e vizitoi askush nga të dy kirurgët që e operuan.

Ka qenë e dhimbshme për ju?

Ashtu, mamaja ndenji atje për t'i bërë hyzmet. Siç duket, i kishin vënë penicilinë në plagë, megjithëse ky u kishte thënë që ishte alergjik ndaj penicilinës dhe kishte zjarr, prandaj mbaroi në mesnatë: 4 orë mbas operacionit.

Z. Lekë, a keni shpresuar se do të binte komunizmi?

Ne kemi qenë optimistë dhe i shihnim shenjat: gjendja ekonomike po binte poshtë; kishte përçapje të diplomatëve komunistë në Paris, Romë, deri në Vatikan. Na kishte thënë një baxhanak imi që kudo që shkonin nëpër kancelaritë europiane u thoshin të hapnin kishat e kështu, ky qe hapi i parë që filluan liberalizimin...

Si e pritët rënien e komunizmit në Shqipëri?

Me gëzim, me ngazëllim, sepse ishim me moshë të kaluar. Unë isha 60 vjeç dhe kishim shpresa të mëdha, në fakt, por shpejt e kuptuam që ishte një kontratë Lindje-Perëndim për ta lënë në fuqi po atë regjim, me kusht që të bënte dy koncesione: ekonomi tregu dhe pluralizëm.

E pamë se si edhe ato u falsifikuan, u bastarduan në një ekonomi të kontrolluar, duke ua lënë këlyshëve të tyre pronat, në mënyrë që të kishin fuqinë ekonomike dhe vazhdoi komunizmi. Vetëm disa paguan me ca vite burg, por ndikimi i tyre në politikë mbeti aktiv dhe e pamë panoramën parlamentare, kurse në treg dolën ngado oligarkët.

Z. Lekë, a keni shpresa që autoritetet do të mundësojnë gjetjen e eshtrave të xhaxhait tuaj?

Kjo fjalë e amerikanëve më dha shpresë dhe këtë mendim inkurajues. Amerikanët bëjnë gjëra themelore, bëjnë edhe kërkimin e eshtrave, sepse ata kanë edhe mjete automatike dhe shpresoj, sepse e kanë bërë në disa vende.

I kishin vënë penicilinë në plagë, megjithëse ky u kishte thënë që ishte alergjik ndaj penicilinës dhe kishte zjarr, prandaj mbaroi në mesnatë: 4 orë mbas operacionit.

Në Burrel, në atë masë njerëzish që kanë vdekur e vdekur për 50 vjet, mund të bëjnë dallimin e eshtrave. Ne kemi bërë një vendvarrim për babain, vëllain dhe tok me emrat e tyre, në epitaf figuron edhe emri i xhaxhait, Akile Tasi, por ne duam të kemi edhe eshtrat e tij.

Po shpresojmë që gjendja e sotme do të evoluojë drejt një shteti përherë e më të rregullt, më ligjor, që respekton normat, së pari, normat e lirisë dhe të pavarësisë ekonomike të njerëzve, edhe të kërkesave më intime, më shpirtërore të tyre. Unë e kam një shpresë të tillë!

Ku mendoni se gjenden këto eshtra?

Nuk kam dëgjuar që nga rrethina e burgut të Burrelit të jenë zhvarrosur, siç i bëjnë në vende të tjera, se në vende të tjera duhen kërkuar personat të cilët kanë kryer zhvarrosjet, kurse në Burrel nuk di të kenë bërë ndonjë aksion për t'i hequr. Këtë nuk e di!

Z. Lekë, ju falënderojmë shumë për intervistën!

Hektor Seiko

I zhdukur: Taho Sejko

Vuajtës: Familja e tij

I lindur më 14 shkurt 1912 në Çamëri dhe ardhur në Shqipëri në moshën 8-vjeçare. Pjesëmarrës në luftë, si zëvendëskomandant i çetës “Çamëria”.

Arrestohet më 28 korrik 1960, me akuzën si agjent i zbulimit të huaj për një kohë të gjatë. Në maj 1961 i përmendet emri në gjyqin e Teme Sejkos dhe të 38 personave të tjerë, por nuk u shfaq si person në gjyq. Nga ky moment, nuk dihet më asgjë për fatin e tij.

U përhapën fjalë sikur ishte gjallë, sikur ishte çmendur, që e kishin pushkatuar, që kishte përplasur kokën në murin e qelisë dhe kishte vdekur. Organet zyrtare të shtetit as e pohonin, as e mohonin vdekjen e tij, duke e lënë çështjen pezull të mbuluar me mister dhe duke krijuar idenë e rreme të familjarët se Taho Sejkoja ishte gjallë.

Vetëm në vitet e demokracisë familja u njoh me një vendim të Gjykatës së Lartë të asaj kohe për dënimin me pushkatim të Taho Sejkos, por s'kishte asnjë procesverbal pushkatimi.

Njoftimi më i fundit rreth fatit të tij ka qenë nga një ish-punonjës i hetuesisë, i cili pohoi se Taho Sejko është torturuar për një kohë të gjatë e në fund i kanë nxjerrë edhe sytë.

Midis këtyre të dhënave kaq kontradiktore e të tmerrshme, familja ende nuk e di si është e vërteta e fatit të Taho Sejkos.

Dëshmon i biri, **Hektor Sejko***

As i gjallë, as i vdekur — një jetë e mbetur në terr!

Çfarë ka ndodhur me këtë burrë, me këtë njeri?

Cili është faji i këtij, more?

Gjyshja ime 80 e ca vjeçe, nga tre djem që pati, mbeti pa asnjërin.

Dy i arrestuan në të njëjtën datë dhe i eliminuan. Tjetrin e bënë të mbytej në pus...

Intervistoi: Marçel Hila

Zoti Hektor Sejko, ju falënderojmë që keni ardhur për intervistë.

Do ta filloj me pak histori. Gjyshi im, Mehmet Sejko, ka qenë ndër patriotët e mëdhenj të asaj kohe. Në vitet 1908 e 1909 ka krijuar klubin shqiptar dhe ka qenë kryetari i klubit shqiptar për vëllazërimin për gjuhën shqipe, si dhe ka hapur shkollën e parë shqipe në Filat në shtëpinë e tij. Në vitin 1919 firmosi memorandumun e Çamërisë drejtuar Fuqive të Mëdha, për bashkimin e trojeve të Çamërisë me trojet shqiptare. Në 1920-n, grekët e detyruan të largohet dhe kështu erdhën në Konispol.

Im atë, Taho Sejko, ka lindur më 14 shkurt 1912 dhe kur erdhën në Shqipëri, ishte 8 vjeç.

Kreu shkollën e Konispolit, pastaj shkollën e

mesme në Liceun francez të Korçës e më pas shkoi në universitetin francez të Athinës, për shkenca ekonomike e politike. Njihte shkëlqyeshëm frëngjishten, italishten dhe greqishten. Në vitin 1939 kthehet, i detyruar nga pushtimi i Shqipërisë. I ati i kishte vdekur, nëna me të dy vëllezërit ishin në situatë të vështirë ekonomike.

U bashkua me lëvizjen, si zëvendëskomandant i çetës së parë "Çamëria" dhe u plagos. Në betejën e Konispolit, një predhë shrapneli gjerman i mbeti në trup dhe iu ngjiti në kockë.

Me çlirimin e Shqipërisë ishte me detyra në Konispol, Gjirokastër, më tej në Komisionin e Planit të Shtetit, në "Zërin e popullit" si shef i redaksisë ekonomike, deri në momentin që erdhi Konferenca e Tiranës. Në Konferencën e Tiranës atë e dënojnë. Konferenca e Tiranës u zhvillua mbas vdekjes së Stalinit dhe mbas Kongresit XX

*Hektor Sejko ndërroi jetë dy muaj pasi dha këtë dëshmi.

të PK të Bashkimit Sovjetik, ku Hrushovi ndryshoi linjat. Në "Zërin e popullit" vijnë dy persona nga Komiteti Qendror, Nexhmije Hoxha dhe Fiqrete Shehu, për të bërë analizën e problemeve të Konferencës së Tiranës. Këtu ndodhi një përplasje e Taho Sejkos me Nexhmije Hoxhën.

Kjo përplasje e vuri në rreth përfundimisht. Por ka një dokument që dëshmon se që më 21 gusht 1948 Taho Sejkoja ishte pushuar nga puna nga Komisioni i Planit të Shtetit, ku kishte marrë edhe një vërejtje në atë kartën e famshme të regjistrimit të asaj kohe... Fiqrete Shehu e pyeti: "Ti, Taho, ke dy vërejtje në kartë të regjistrimit?" "Po", - i thotë ky. "S'ke bërë kërkesë për t'i hequr?" "Pse duhet të bëj kërkesë unë? Ti e di shumë mirë përse i kam marrë vërejtjet. Kur në Komisionin e Planit të Shtetit ty nuk të fliste kurrkush me gojë dhe Mehmetin e kishin çuar në Vlorë për shkakun tënd, sepse ti ishe shkarkuar, ishe hequr nga partia, i vetmi person në Komisionin e Shtetit që të fliste ishte Taho Sejkoja". "Po, - thotë ajo - e di". "Por, kur more taserën tënde, pse nuk hoqe edhe vërejtjet që kisha marrë unë?" - ia ktheu Tahoja. Për të gjitha këto probleme të njohura të asaj kohe, Taho Sejkoja u fut në rreth.

Këtu kam një shkresë që Haxhi Kroj, sekretari i Enver Hoxhës, ua çonte anëtarëve të byrosë. Në të shkruhet: "Me porosi të shokut Rita, po ju drejtojmë listën e elementëve antiparti për të cilët propozohet të merren masa e të transferohen nga përgjegjësitë që kanë dhe të vendosen në vende të tjera. Ju lutemi që të jepet mendimi juaj për këtë çështje!" Në listën me 19 ose 20 emra është edhe emri i Taho Sejkos, si anëtar i kolegjiut të "Zërit të popullit". Kryeministria vendoste që Taho Sejkoja të fillonte si drejtor i parkut në Shkodër.

Taho Sejkoja kërkoi që mundësisht, familjen, meqë ishin të stabilizuar në Tiranë, të mos e lëviznin. Megjithatë, erdhi një makinë e madhe, hamejtë ngarkuan teshat dhe shkuam në Shkodër. Ne nuk kishim shtëpi në Shkodër dhe u strehuam te xhaxhai. Prej vitit 1956 e deri në vitin 1960, babai ka punuar si drejtor i parkut dhe nga një ndërmarrje jorentabël, e vuri në efiçencë të plotë.

**Taho Sejkoja i ka thënë
Nexhmijes: "Njerëzit
po vuajnë për bukën
e gojës, ndërsa ju dhe
burri juaj me veturë.
...po i bëni të zezën këtij
vendi!"
Ia ka thënë troç, saqë të
tjerët menduan se do t'i
vinin hekurat që aty.**

TEPËR SEKRET

Fleta e Rregjistrimit:

- 1) Mbiemri, emri, atesia Sejko Kërha Mehmet
- 2) Vend-lindja Filet Greqi 3) dat-lindra 1919
- 4) Vend-banimi Shkollë Lagja Vojë Kusur, Rruga Ruzhuli/Kyli nr. 103/2
- 5) Vendi punës Partia e Automobilitik Shkollë arësimi Universitet
- 6) Specialiteti Gazetari profesioni d'punës
- 7) Kombësija Shqiptare
- 8) Shtetësija Shqiptare 9) Partiniteti R.P.P. Shqiptare
- 10) Origjina shoqërore Ciliger
- 11) Shtresa d'punës i mercim.
- 12) A ka qënë i rregjistruar më parë në evidencë ja
- në qoftë se po' prej kujt, dhe ku përse) _____
- 13) Në se më parë ka qënë i rregjistruar në parti të tjera ish d.e. perhiste
- 14) Përmbledhja e shkurtër e matërialeve të tija kompromentuese Katëlluar aktivitet orvigor anti-Parti dhe në tërësi akt qadit nga Partia, aktualisht peraqitet me aktivitet orvigor anti-Parti, dhe ka ba pjesë në një grup orvigor.
- 15) Tendencia që ka sot Anti-Parti
- 16) Përcaktimi i pseudonimit Kerdani "nr. 607" (ose emri përkëdhelës) _____

PUNTORI OPERATIV

Kapiten B-to
(Krazim Pergjani)
 (_____)

"Shkollë" më 10 - Janar - 1959

SHËF' I SEKSIONIT

"II-te"
Kapiten-1re
Xhevdet Shilali
Kauotatnialg

“A e pranoni aktakuzën që ju bëhet?”

“Nuk e pranoj aktakuzën, sepse nuk kam qenë kurrë agjent i asnjë shërbimi të zbulimit të huaj. Nuk i kam dhënë asnjëherë kurrkujt informata me karakter sekret. Nuk kam punuar kurrë për rrëzimin e pushtetit popullor në Shqipëri.”

Çfarë ndodhi që Taho Sejkoja u bë person i rrezikshëm, saqë u kurdís rrëmbimi dhe zhdukja e tij?

Thuhet se në atë takimin kur ishte prezent edhe Nexhmije Hoxha, Taho Sejkoja i paska thënë: “Njerëzit janë duke vuajtur për bukën e gojës, ndërsa ju me veturë, edhe burri juaj me veturë. Pra, duhet ndryshuar diçka në këtë mes, sepse jeni duke i bërë të zezën këtij vendi.” Ia ka thënë troç, saqë të tjerët menduan se do t’i vinin hekurat që aty.

A ka qenë babai juaj i survejuar? Dini gjë nëse ka pasur ndonjë informator?

Po! Sipas dokumenteve, ka pasur informatorë nga të gjitha kategoritë e njerëzve: në “Zërin e popullit”, në Komisionin e Planit të Shtetit, në drejtorinë e parkut në Shkodër. Janë një sërë deponimesh, kuptohet, jo me emrin e tyre të vërtetë.

Me pseudonime?

Po, me pseudonime. Këta raportnin edhe sa herë hante mish Taho Sejkoja.

Jeni njohur me dosjen e babës suaj?

Po, i kam marrë. Babain e kanë arrestuar në parkun e Shkodrës. Ka shkuar makina e Sigurimit të Shtetit me tre oficerë, i kanë hedhur batanijen mbi krye, e kanë arrestuar dhe e kanë çuar në Tiranë.

Babai do të shkonte në Fushë Arrëz, të çonte disa makina në dispozicion të Ministrisë së Mbrojtjes për punë të saj. Atje e priste vetë Beqir Balluku. Mirëpo kjo ishte komplet lojë. Në momentin që e arrestuan, një grup me dy oficerë të Sigurimit dhe kryetari i lagjes, Mark Shllaku, erdhën në shtëpi për kontroll. Mark Shllaku erdhi me biçikletë. Unë, si fëmijë që isha, nga qejfi i madh që kishte biçikletë, ia mora biçikletën e shkova fill te puna e babait. Aty shoh një grumbull njerëzish. I çuditshëm ky grumbullim, se s’kishte ndonjë festë. M’u afrua njëri e më tha: “Hektor, mos rri këtu, ik në shtëpi!” Nuk më tha se çfarë kishte ndodhur. Kur shkova në shtëpi, pashë që po kontrollonin dhe regjistronin gjithçka. Aty ishte axha im, Suloja, ishte e shoqja, Nazi, ishte nëna dhe daja im. Morën letra e morën fotografi e njëkohësisht, morën edhe një pistoletë nagant, trofe lufte, pa fishekë, pa kurrgjë. U kishte thënë vetë: E keni në filan vend, në filan raft.

Dhe kuptohet, në shtëpi kishte rënë bomba, se ishte e paimagjinueshme që mund të arrestohej Taho Sejko e të çohej fill e në Tiranë. Këtu filloi drama e madhe e Taho Sejkos. Nga fillimi në mbarim, në mënyrë absolute ai nuk pranoi asgjë. Absolutisht asgjë!

Ky është procesverbali...

REPUBLIKA POPULLORE E SHQIPËRISE

GJYKATA E LARTË

"Kolegji Ushtarak"

Nr. 3. i Regj. Themeltar.-

Nr. 3. i V e n d i m i t.-

V E N D I M

N'EMER TË POPULLIT

Këshilli Gjyqsor i Kolegjit Ushtarak të Gjykatës së Lartë,
i formuar nën kryesinë e :

N/Kolonel Hilimi Telegrafit, Antar'i Gjykatës Lartë

Kolonel Andrea Themeli Nd'Gjyqtar'i " "

Kolonel Andon Sheti " " " "

T'asiatuar prej sekretares Vangjeli Terova; dhe me pjesëmarrjen e Prokurorit Kolonel Vangjel Kacani, prej datës 23-24.II.1962, merri në shqyrtim në seancë gjyqsore me dyer të mbyllura çështjen që i përket të pandehurit:

TAHO SEJKA, i biri Mehmetit dhe i Shyqyranes, i datlindjes 1912, lindur në Filat të Çamërisë (Greqi) dhe me banim në Shkodër, me shtetësi dhe kombësi shqiptare, i martuar me 3 fëmijë, i pa dënuarë, ish A.P., me origjinë shoqërore fshatar i pasur me gjëndje nëpunës, me arsim të lartë, mban dekoratat Qilimit, Kujtimit, Trimërisë, urdhërin e trimërisë, Yllin Partizan klasit III-të, urdhërin e Flamurit, dhe urdhërin e punës klasit IIX-të, mban gradën kapiten I.-rë në rezervë, dhe i arrestuar më dt.28.Korrik 1960.

I A K U Z U A R:

1. Se ka qënë pjesëtar i një organizate armiqësore i cili ka pasur për qëllim rrëzimin e pushtetit popullor dhe nënshtetërisht e popullit shqiptar shtetëve të huaja me anë të një kryeqendritje t'armatosur që do të realizohej me pjesëmarrjen direkte të forcave t'armatosura monarko-fashiste greke, të revisionistëve jugosllav dhe të flitës së gjashtë të S.R.B.A. dhe me veprimet e bandave t'armatosura qysh në parë nga jashtë në territorin e R.P.SH. dhe të njësisve t'armatosura që do të krijeshin nga ana e këësaj organizate armiqësore.

2. Rrethë rekrutuar dhe vënë në shërbim të zbulimit grek e amerikan, ka dhënë informata me karakter sekret shtetëror dhe ka kryer

Në këto kondita për të pandehurin Taho Sejko Këshilli Gjyqsor nuk gjen asnjë rrethanë lehtësore, mbasi veprimtaria e këtij të pandehuri ka qënë shumë e gjërë dhe paraqet rrezikshmëri shoqërore tepër të theksuar.

PËR KËTO ARSYE

Këshilli Gjyqsor i Kolegjit Ushtarak të Gjykatës së Lartë, në mbështetje të neneve 278, 279 e 284 të K.Pr.P.

V E N D O S I :

Të deklarojë fajtor të pandehurin Taho Sejko për krimin e tradhëtis ndaj atdheut, për organizimin e bandave t'armatosura, për krimin e agjitacionit e propagandës kundër pushtetit popullor, parashikuar nga nenet 64, 69 dhe 73 në kombinim me nenin 76 të K.P. dhe e dënon:

Në bazë të nenit 64 në kombinim me nenin 76 të K.P. e dënon me VDEKJE PUSHKATIM, me konfiskimin e pasurisë së pjesës tij dhe në bazë të neneve 28 të K.P. me humbjen e së drejtës elektorale për 5 vjet kohë në bazë të nenit 29 të K.P. me heqjen e dekoratave dhe në bazë të nenit 34 të K.P. me heqjen e gradës ushtarake Kapiten I-rë në rezervë.

Në bazë të nenit 69 në kombinim me nenin 76 të K.P. e dënon me 25 (njizet e pesë) vjet heqje të liris me konfiskimin e pasurisë pjesën e tij, në bazë të nenit 28 me humbjen e së drejtës elektorale për 5 vjet kohë, në bazë të nenit 29 të K.P. me heqjen e dekoratave dhe në bazë të nenit 34 K.P. me heqjen e gradës ushtarake kapiten I-rë në rezervë.

Në bazë të nenit 73 paragrafi I.-rë dhe në kombinim me nenin 76 të K.P. e dënon me 10 (dhjetë) vjet heqje të liris, në bazë të nenit 28 të K.P. me humbjen e së drejtës elektorale për 5 vjet kohë, në bazë të nenit 29 të K.P. me heqjen e dekoratave dhe në bazë të nenit 34 të K.P. me heqjen e gradës ushtarake kapiten I-rë në rezervë.

Përfundimisht në bazë të nenit 48 të K.P. duke bërë bashkimin e dënimeve, e dënon me VDEKJE PUSHKATIM, me konfiskimin e pasurisë të pjesës së tij, me humbjen e së drejtës elektorale për 5 (pesë) vjet kohë, me heqjen e dekoratave dhe me heqjen e gradës ushtarake Kapiten I-rë në rezervë.

I dënnari Taho Sejko ka të drejtë në bazë të nenit 349 të K.Pr.P. të drejtohet për faljen e jetës Presidiumit të Kuvendit Popullor mbrënda tre ditve nga shpallja e këtij vendimi. Vendimi për këtë të dënnuar nuk mund të ekzekutohet pa marrë

“Na fol për aktivitetin tënd armiqësor”.

Përgjigjja:

“Organet e Sigurimit, ashtu siç mbështeteshin në vitin 1946 në gënjeshtër, janë mbështetur sot në gënjeshtër kundër meje, për akuzën time si spiun. Mbasi janë lexuar thëniet e mia, janë shkruar drejt, i firmos.”

Po, mund ta lexoni.

Ja si shkruhet: Unë, hetuesi i drejtorisë së shtetit, nënkolonel Stavri Madhi, mora në pyetje të pandehurin Taho Mehmet Sejko për të bërë njoftimin e akuzës, data 10 i teti.

Pra, më 28 korrik u arrestua, më 10 gusht është ky procesverbal i hetuesisë. Marrja në pyetje filloi në orën 8 e 15 dhe mbaroi në orën 13 e 45. Tashti, kjo pyetje që filloi në 8 e 15 dhe mbaroi në 13 e 45 ka të shënuara vetëm kaq: “Ti akuzohesh si agjent i zbulimit të huaj për një kohë të gjatë, së bashku me persona të tjerë, në formë të organizuar, ke zhvilluar veprimtari armiqësore që ka synuar rrëzimin e pushtetit popullor me forcë, duke zbatuar detyrat e zbulimeve të huaja, ke dhënë informata me karakter sekret dhe ke rekrutuar persona të tjerë.”

- A e dëgjuat dhe a e kuptoni aktakuzën?

- E dëgjova dhe e kuptova aktakuzën.

- A e pranoni aktakuzën që ju bëhet?

- Nuk e pranoj aktakuzën, sepse nuk kam qenë kurrë agjent i asnjë shërbimi të zbulimit të huaj, nuk i kam dhënë asnjëherë kurrkujt informata me karakter sekret dhe nuk kam punuar kurrë për rrëzimin e pushtetit popullor në Shqipëri.

Akuza që i kanë formuluar e çonte direkt në pushkatim.

Nuk diskutohet ajo, është e padiskutueshme. Tashti, çfarë ndodhi?

Më 14.11.1960, në hetuesi, drejtori i Sigurimit të Shtetit, nënkolonel Stavri Madhi, shkruan: “Mora në pyetje të pandehurin Taho Sejko. Pyetja filloi në orën 9.00 dhe mbaroi në orën 10.00.”

Kjo seancë pyetjesh ka qenë më e shkurtër... Aty do të ketë ngrënë dru ai, se s'ka kuptim tjetër!

Ja dhe ky dokument ku shkruhet: “Na fol për aktivitetin tënd armiqësor.”

“Shoqe, bën mirë t’i marrësh fëmijët e të ikësh, se këta fëmijë kanë mbetur pa baba, të mos mbeten edhe pa nënë!”

Po të mos largoheshim në çast prej Tiranës, nënën do ta futnin brenda, në burg.

Prej këtij momenti, për një periudhë të gjatë kohe, 5-6 mujore, nuk kemi lëvizur prej Shkodrës.

Nuk kemi lëvizur prej frikës, se i thanë:

“Po erdhe, e ke vendin në burg!”

Përgjigjja: “Organet e Sigurimit, ashtu siç mbështeteshin në vitin 1946 në gënjeshtër, janë mbështetur sot në gënjeshtër kundër meje, për akuzën time si spiun. Mbasi janë lexuar thëniet e mia, janë shkruar drejt, i firmos.”

A jeni njoftuar nga autoritetet shtetërore për gjithë këtë procedurë, për gjyqin, për eliminimin? Çfarë dini rreth kësaj?

Jo vetëm që s’jemi njoftuar, por ka ndodhur një ngjarje e pazakontë. Më 15 ose 16 maj të vitit 1961 filloi gjyqi në Tiranë për grupin çam. Në këtë gjyq përmendet emri i babës, por babai nuk ishte aty. Emri përmendet sikur ky ishte personi që e kishte ngritur këtë grup, sikur ky ishte i pari.

Atëherë, nëna ime na merr ne, tre fëmijëve, dy motrat dhe mua, e vijnë në Tiranë. Vijnë në

Tiranë me qëllimin e vetëm që të merrte vesh si ta ndihmonte burrin. Te gjyshja ime, një kat më sipër, jetonte një familje, që e kishte dhëndrin avokat, njëfarë Sasha, avokat i njohur, por ishte paksa qen – bashkëpunëtor i Sigurimit të Shtetit.

Zbret poshtë ai dhe bëhet kjo bisedë. Na thotë ai: “Kam ardhur për një arsye të veçantë. Se çfarë ka bërë Teme Sejko, e di ai vetë, jep llogari vetë, s’e di unë, nuk mund të flas për të. Por çfarë flet në adresën e të vëllait, s’ka asgjë, absolutisht asgjë të vërtetë!”

Ai na thotë se Teme Sejko kishte folur për të tërë. Më pas, ne morëm vesh se ky gjyq është bërë me provë gjenerale, siç bëhen prova për shfaqjet teatrale. Është bërë provë gjenerale për gjyqin!

**“Na fol për aktivitetin
tënd armiqësor”.
Përgjigjja: “Organet
e Sigurimit, ashtu siç
mbështeteshin në vitin
1946 në gënjeshtër,
janë mbështetur sot
në gënjeshtër kundër
meje, për akuzën time si
spiun. Mbasi janë lexuar
thëniet e mia, janë
shkruar drejt, i firmos.”**

Pse e pranoi Teme Sejkoja këtë farsë?

Ku ta dimë? Hajde gjeje pse e ka pranuar Temeja. O e ka bërë druri, ose mashtrimi! Po se çfarë e ka detyruar, është shumë e vështirë ta gjejmë. Në radhë të parë, ka pranuar fajë që s'i ka bërë vetë.

Gjysmë ore pas kësaj bisede, vjen policia na merr e na çon te Selvia, ku ishte drejtorja e policisë së Tiranës. Dy orë e kanë mbajtur nënën time në zyrë, duke bërë hetuesi. Si përfundim, më ka mbetur në kujtesë diçka e veçantë. Në momentin që ka dalë prej zyrës së atij shefit të madh, ky, nën zë i thotë: “Shoqe, bën mirë t'i marrësh fëmijët e të ikësh, se këta fëmijë kanë mbetur pa baba, mos mbeten edhe pa nënë!”

Na kanë shoqëruar me policë deri te Ministria e Brendshme, na kanë hipur me policë në makinë e ka ndenjur polici me ne, duke na shoqëruar deri në Vorë, që të mos zbrisim askund.

Ishte problemi që po të mos largoheshim në çast prej Tiranës, nënën do ta futnin brenda, në burg.

Dy fjalë donte të thoshte nëna ime në Gjykatë të Lartë dhe në Kuvendin Popullor: Çfarë flet Teme Sejkoja për veten, e di ai vetë, por çfarë flet për të tjerë, s'ka absolutisht asgjë të vërtetë!

Prej këtij momenti, për një periudhë të gjatë kohe, flasim për majin e 1961-shit, për një periudhë të gjatë kohe, 5-6 mujore, nuk kemi lëvizur prej Shkodrës. Normalisht, nuk kemi lëvizur prej frikës, se i thanë: “Po erdhe, e ke vendin në burg!”

Kërcënim i hapur.

Pra, Teme Sejkoja u përmend, por Teme Sejkoja s'ishte në gjyq, s'ishte personalisht aty. Në këtë kohë filluan të qarkullonin fjalë për tri versione: Teme Sejkon e kanë pushkatuar; Teme Sejkoja i ka rënë murit me krye e ka vdekur; Teme Sejkoja është çmendur. Tashti...

Për këto tri versione, nëna ime i bëri tri telegrame Kadri Hazbiut për takim, të merrte vesh të vërtetën çfarë po ndodhte me të. Gjyqi u bë, aty u përmend, por s'ishte askund.

Gjyqi ishte i babait apo i Teme Sejkos?

Gjyqi i axhës, i Temes.

Babai juaj, a pati ndonjë proces gjyqësor?

Prit, tashti po të kallëzoj punën e procesit gjyqësor. Historia e gjyqit ka të veçantën e saj. Meqë nëna i bëri tri telegrame Kadri Hazbiut dhe ky s'e priti, nënën e thërritën në degën e brendshme dhe e pyetën: "Cila ishte arsyeja që ti, shoqe, i kërkon Kadri Hazbiut takim në tri telegrame?" Edhe nëna i shpjegon arsyet një e dy e tre... "Janë shumë fjalë që qarkullojnë. Duam të dimë të vërtetën se çfarë ka ndodhur me të".

Dhe Feçor Shehu iu përgjigj: "Po ta kishim pushkatuar, frikë s'kemi të të themi që e kemi pushkatuar. Po të kishte vdekur, njerëzit vdesin edhe jashtë, edhe brenda. Po të ishte çmendur, nuk do të ishte as për ty, as për ne. Do të të thoshim: Shko në Elbasan, atje e ke!"

Dhe fjala e fundit e tij: "Shko rrite atë fëmijë, se këto punë i di Partia!"

Këtë punë e di Partia. Kaq! Pra, jemi para kësaj dileme: një person i arrestuar, një person që përmendet në një gjyq e i del emri, po nuk del personi, një thashethemnajë e pazakontë muhabetesh poshtë e përpetetë dhe në fund, një përgjigje e kësaj natyre. Tashti, a na pëlqeu kjo përgjigje? Realisht na pëlqeu, se ishte shpresa brenda: Është gjallë!

Nëna i tha: "Mua më kanë bllokuar. S'mund të shkoj në Tiranë, s'mund të lëviz." Ai ia ktheu: "Je qytetare e Republikës. Qysh sot e mbrapa, ke të drejtë të shkosh ku të duash për problemet që mund të kesh."

Kjo hapje e rrugës e bëri nënën të vinte me vrap në Tiranë, në Prokurori të Përgjithshme, ku kërkoi takim me prokurorin e përgjithshëm, ta pyeste për problemin e të shoqit.

I thotë: "Kam ardhur, shoku prokuror, për një arsye krejt të thjeshtë. Do të marr një vendim për fëmijët e mi, por dua ta dëgjoj me veshët e mi se çfarë thotë Taho Sejkoja për veprimtarinë e

Feçor Shehu iu përgjigj: "Po ta kishim pushkatuar, frikë s'kemi të të themi që e kemi pushkatuar. Po të kishte vdekur, njerëzit vdesin edhe jashtë, edhe brenda. Po të ishte çmendur, nuk do të ishte as për ty, as për ne. Do të të thoshim: Shko në Elbasan, atje e ke!" Shko rrite atë fëmijë, se këto punë i di Partia!

Prokurori ia kthen:
“Taho Sejkoja qysh në luftë ka pasur mendime jo të mira, andej-këtej... Këto mendime që ka pasur, normalisht, në atë rrugë të çojnë. Ti nuk mund të marrësh pjesë në gjyqin e Taho Sejkos, për arsye se gjyqin e Taho Sejkos do ta bëjmë me dyer të mbyllura.”

tij armiqësore. Kam jetuar 16 vjet me të, e kam njohur në luftë, e kam pasur edhe burrë, edhe shok e s'kam as pikën më të vogël të dyshimit për këtë punë.”

Prokurori ia kthen: “Taho Sejkoja qysh në luftë ka pasur mendime jo të mira, andej-këtej... E këto mendime që ka pasur, normalisht, në atë rrugë të çojnë. Por ti nuk mund të marrësh pjesë në gjyqin e Taho Sejkos, për arsye se gjyqin e Taho Sejkos do ta bëjmë me dyer të mbyllura.”

Nëna ime i thotë: “Shoku prokuror, e beson këtë që po thua? Keni bërë me dyer të hapura gjyqin e Teme Sejkos, drejtor i zbulimit të ushtrisë dhe komandant i flotës. Doni të bëni me dyer të mbyllura gjyqin e Taho Sejkos, shefi i redaksisë ekonomike të ‘Zërit të popullit’ dhe drejtor i parkut të Shkodrës? Ku janë sekretet e Taho Sejkos? Ku? Te ‘Zëri i popullit’ që e merr dhe e lexon tërë bota?”

Përgjigja ishte nul: “Gjyqi do të bëhet me dyer të mbyllura!”

Gjatë gjithë kësaj kohe që vazhdon kjo histori e që qarkullonin këto fjalë, një ditë të bukur na vjen halla prej Durrësit. Halla ime jetonte në Tiranë, por ka ardhur direkt prej Durrësit. Pse? Në spitalin e burgut në Tiranë, një infermiere çame e thërrret hallën time e i thotë: “A ke dëshirë ta shohësh Tahan?” “Po si s'kam dëshirë ta shoh vëllain?!” I thotë infermierja: “Po të jap një copë letër për doktor Vokopolën, por dëgjo, do të shkosh, do t'i japësh letrën dhe aty ku të të ulin, do të rrih. Mos bën gabim as të çohesh në këmbë, as të flasësh ndonjë gjë, të komunikosh me të.” Kështu e udhëzoi dhe i dha letrën.

Unë them se kjo e tëra është e sajuar prej Sigurimit të Shtetit, se s'ka burrë e jo më infermiere në botë që mund të bënte veprime të asaj natyre. Sidomos në atë kohë!

Niset halla, shkon në Durrës e i dorëzon letrën doktor Vokopolës e ky i thotë infermieres atje: “Jepi një përparëse e të ulet aty.” S'kaloi shumë kohë, kur u ndie një zhurmë makine, thotë halla, dhe vjen Tahoja, bashkë me Ali Xhelo Harapin. Ky

Përfundimisht, në janarin e vitit 1991, kam marrë këtë dëshmi penaliteti, sipas së cilës morëm vesh që Taho Sejkoja është pushkatuar.

Është pushkatuar!

Ishte person i dënuar, ishte prej atyre personave të dënuar në gjyq, se ai kishte dalë në gjyq. Të dy të lidhur dorë për dore, me dy oficerë Sigurimi anash. Të veshur me kostume me stof anglez, thotë ajo. Ky tjetri e kishte bërë copë-copë kostumin, e kishte shqyer. Tahoja ishte në rregull. I vizitoi doktor Vokopola dhe u thotë oficerëve që, për të parin s'kishte çfarë të bënte, sepse ai kishte kaluar... ishte çmendur, kurse Tahoja ishte më mirë se më parë, por aty nuk kishte dhomë të veçantë që ta mbante.

Vjen halla e na e thotë këtë muhabet. Jo gëzim, por gëzim i jashtëzakonshëm!

Që babai qenkësh gjallë?

Po. Mbas kësaj, ndodh një fenomen tjetër. Zef Bala, shofer i parkut të Shkodrës, aksidentohet. I këputet kavoja e trupave dhe i dëmtohet shtylla kurrizore. E çojnë në Tiranë. Në atë kohë kishte ardhur një mjek nga Rumania dhe miqtë e Zef Balës krijuan mundësinë që edhe ky të vizitohet atje. Tani, na thotë Zefi vetë, me gojën e tij: "U futa te paradhoma ku ishte mjeku dhe pashë të ulur në krahun e djathtë Taho Sejkon mes dy burrave, dy civilë, oficerë të Sigurimit. Po, e pashë! Dhe ai më pa e mendova për momentin, po i flas, se i sëmure jam... Si je, shoku Taho? M'u përgjigj: Mirë, Zef, mirë."

Ja, kaq! Tashti, gjithë këto lajme ishin haberet e

para të kësaj sate të re, të kësaj gjendjeje.

Mbas kësaj, normalisht, muhabetet nuk shtereshin, vazhdonin në të gjitha format, në të gjitha mënyrat. Jo pak, por shumë. Nga burime nga më të ndryshmet vinin lajme. Është këtu, është atje, ka bashkëpunuar me Sigurimin, punon me Sigurimin, nga më të ndryshmet. Të gjitha këto lloje haberesh janë stërzgatur deri në vitin 1990. Nëna ime vdiq në dhjetor të vitit 1984. Më mbeti mua detyra të bëja kërkimin për babain tim.

Nuk patët asnjë informacion tjetër zyrtar?

Përveç këtyre bisedave që vinin në forma nga më të ndryshmet, s'kishim asnjë lloj informacioni. Pak para se të vdiste nëna, marrim vesh diçka tjetër. Dhëndri im punonte në Rrenc, me nipin e Mark Dodanit, që ishte i Sigurimit të Shtetit. Nipi i Mark Dodanit i thotë dhëndrit tim: "Tonin, ka ardhur daja mbrëmë dhe unë të përmenda ty, që ke marrë vajzën e filanit. Daja më tha që filani, Tahoja, ka ardhur prej Greqisë, e kam shoqëruar unë vetë, e kam çuar në Tiranë dhe ka takuar ata të mëdhenjtë fare."

Kush ishin këta të mëdhenjtë? Enveri e kompani?

Po ashtu i bie, se kush tjetër? Për kë tjetër e kish fjalën? Komplet rrena të sajuara! Të tëra këto që po të them ty janë rrena, se u vërtetuan më mbrapa. Përse është mbajtur kjo situatë kështu,

Në maj 1961, Kadri Hazbiu shkruan: “Taho Sejkoja akoma nuk flet. Jo vetëm që dobëson deri në njëfarë shkalle procesin gjyqësor të bëhet publik, por pengon zbulimin e fakteve që ai i di si element. Brenda afatit të kërkuar, do të bëjmë përpjekje për ta zbërthyer. Deri më sot, ndër 38 të arrestuarit, flasin vetëm 22, ndërmjet të cilëve, të gjithë kryesorët, me përjashtim të Taho Sejkos, të tjerët flasin vetëm pjesërisht, dhjetë nuk flasin fare, prandaj, që të zbërthehen edhe të tjerët. duhet kohë më e gjatë.

Ky gjyq s'qenka real, porse personi është arrestuar, është mbajtur në hetuesi, është torturuar. Cila është arsyeja që për 31 vjet ky njeri është mbajtur i fshehur? Ky gjyq, pa procesverbal pushkatimi, është fals. Çfarë ka ndodhur me babain tim nuk e di, se kërkimet e mia hasin në një mur. Muri janë gjithë plehrat e Sigurimit të Shtetit dhe të qeverisë shqiptare, që i kanë përlyer duart me gjakun e njerëzve të pafajshëm dhe s'pranojnë të thonë të vërtetën.

unë nuk e di. Arsyen e kësaj pune s'kam si ta di. S'del e shkruar askund, prandaj s'e di. Dhe dëshmitarët nuk janë, s'ekzistojnë më.

Kanë vdekur...

Edhe ata që kanë qenë, s'kanë folur. Atëherë, në dhjetorin e vitit 1990, unë i bëra telegram Ramiz Alisë me kërkesë për këtë problem. Më ktheu përgjigje të shkoja në Ministrinë e Brendshme. Atje më priti një oficer dhe i thashë: "Kërkoj të di të vërtetën për babain tim, Taho Sejko." "Pse, more, nuk e di ti të vërtetën?" - ma ktheu oficeri. "Kaq idiot të dukem që e di dhe vij të kërkoj? Po ta dija, s'vija të kërkoja." Edhe ia shpjegova shkurtimisht të gjitha këto.

Tri ditë mbasi kishte vdekur nëna ime, erdhi një person e na tha: "Tahoja ishte në varrim, i fshehur pas një peme. Ka qenë i fshehur pas një peme." Donte të na bindte se Tahoja jeton.

Duket që është metodë pune: Krij legjendën që është gjallë dhe kështu mbulo krimin.

Po, po, legjenda se jeton. Historia vazhdon. Varrimi ishte në dy e gjysmë, por sa shkuam ne

gjër në varret në Shtoj, dimër ishte, dhjetor, u err fare. U err, u err... edhe ky erdhi e na rrejti si për shtatë palë qejfe: "Ka qenë i fshehur pas një peme."

Kishte kaluar çerek shekulli nga arrestimi i babait tuaj, apo jo?

Fiks, 24 vjet. Këta vijonin të na mashtronin... Ne vazhdonim e jetonim me një ëndërr. Nëna ime vdiq me shpresën dhe besimin e saj të madh e të jashtëzakonshëm se ky njeri jeton. Se ku është, hajde e gjeje, por ky jeton!

Nuk kishit asnjë deklaratë zyrtare?

Në mënyrë absolute hiç! Në mënyrë absolute hiç! Përveç këtyre fjalëve që shkonin e vinin, jo kështu e ashtu, se cila ka qenë arsyeja, as sot nuk jam në gjendje ta di. Nisur nga fjalët e Feçor Shehut, për ta vrarë e vrasim, frikë s'kemi; njerëzit vdesin edhe jashtë, edhe brenda, e thonë ka vdekur; po të ishte çmendur, s'është as për ne, as për ty... Të tria këto versione na i hodhi poshtë kryetari i degës së punëve të brendshme, që më vonë u bë ministër i Brendshëm i Sigurimit të Shtetit shqiptar. Na u krijua një situatë që çfarë të themi. Përfundimisht, janarin e vitit 1991, kam marrë këtë

Në vitin 1994 ka ardhur një ish-oficer i Sigurimit të Shtetit, me origjinë çame, më ka kërkuar te Kryesia e Kuvendit.

“Kam ardhur të takoj djalin e Taho Sejkos, për t’i thënë një të vërtetë.

A e di se cila ka qenë tortura e fundit që i kanë bërë babait tënd?”

Ndenja dhe e pashë kështu, u stepa për momentin...

“Tortura e fundit që i kanë bërë babait tënd është që i kanë nxjerrë sytë”.

dëshmi penaliteti, sipas së cilës morëm vesh që Taho Sejkoja është pushkatuar.

Është pushkatuar!

Ja, lexoje, se unë e kam pak të vështirë ta shoh.

Me vendimin numër 3, të datës 24 shkurt 1962.

Po. Më 1962.

Vendim i Gjykatës së Lartë, për tradhti ndaj atdheut, për dhënie informatash zbulimit të huaj, për agjitacion dhe propagandë, sipas neneve 64, 67, 76 të Kodit të Procedurës, me vdekje me pushkatim. Konfiskimin e...

Pasurisë së pjesës së tij! Na i kanë marrë të tëra! S’kanë lënë gjë pa na marrë!

Po kjo? E drejta elektorale...?

Për 5 vjet. Pasi pushkatohet, s’ka të drejtë të votojë për 5 vjet!

Po ai është i vdekur more! ...I hiqet grada ushtarake. Ekzekutuar më datë 13.3.1962. Paska vdekur që në ’62-shin?! Tiranë, më 29 janar 1991. Pra, sa ka ardhur demokracia, informacioni i parë i demokracisë, që nuk ua kishin dhënë kurrë më parë.

Ne s’kemi lënë vend pa e kërkuar, more burrë. Në ’62-shin e kanë pushkatuar këta, në ’62-shin thonë këta. Të vërtetën është shumë vështirë ta gjesh sot. Nuk ka procesverbal pushkatimi, nuk e di unë çfarë ka ndodhur me të...

A u tregua ndokush i gatshëm për ta ndriçuar situatën në lidhje me arrestimin, pushkatimin dhe zhdukjen?

Në qershor të vitit 1992 unë kam ardhur në Tiranë, si nënoficer i Gardës së Republikës. Detyra që i vura vetes ishte të nxirrja të vërtetën për problemin e babait tim. Pjetër Arbnori, në vitin ’94, më ka ndihmuar të shkoj te kryetari i Gjykatës së Kasacionit, për të marrë dosjen e Taho Sejkos.

Kush ishte kryetar i Gjykatës së Kasacionit?

Zef Brozi. Ai më dha leje në '96-n për të shfrytëzuar materialet e drejtorisë së përgjithshme të Arkivit Qendror të Shtetit, në lidhje me Mehmet Sejkon, Taho Sejkon, Teme Sejkon, Rexhep Plakun dhe Alush Takën. Kjo është mbështetja që më ka dhënë Pjetër Arbnori, me ndërmjetësinë e Kolec Topallit.

Ja ku kemi: “Arkivi i Ministrisë së Punëve të Brendshme, Drejtoria e Sigurimit të Shtetit, dega e parë, dosja 278, tepër sekret, seria C2, Tiranë, 24/3/1961.”

Është e gjitha ajo që jep Kadri Hazbiu për sa i përket problemit. Këtu jemi një a dy muaj përpara se Teme Sejkoja të dilte në gjyq.

Gjyqi i Teme Sejkos u zhvillua në maj të vitit 1961 apo jo?

Në maj 1961. Atëherë, çfarë thotë këtu Kadri Hazbiu? Mes të tjerave: Taho Sejkoja akoma nuk flet. Jo vetëm e dobëson deri në njëfarë shkalle procesin gjyqësor të bëhet publik, por pengon zbulimin e fakteve që ai i di si element. Brenda afatit të kërkuar, do të bëjmë përpjekje për ta zbërthyer. Deri më sot, ndër 38 të arrestuarit, flasin vetëm 22, ndërmjet të cilëve, të gjithë kryesorët, me përjashtim të Taho Sejkos, të tjerët flasin vetëm pjesërisht, dhjetë nuk flasin fare, prandaj, që të zbërthehen edhe të tjerët, duhet kohë më e gjatë.

Kështu që deri në mars të vitit 1962 Taho Sejko nuk ka folur fare. E thotë Kadri Hazbiu. Domethënë, gjatë vitit 1961 ai s'ka folur gjë.

Në dokumentet që kam marrë unë (mund të kem mbi 1200 faqe dokumente), se kam marrë nga të gjithë arkivat: edhe nga Arkivi i Shtetit, edhe nga ai i Ministrisë së Brendshme, nga arkivi i Ministrisë së Jashtme, kuptohet, nuk janë të tëra për babain, por janë edhe për axhën, edhe për djalin e axhës, unë kam ndarë një pjesë, gjërat më pikante. Në këto dokumente, një gjë që më bëri shumë përshtypje që e ka shkruar vetë ai, është shkrimi i tij e i ka rënë vizë me laps. Është e shkruar dy ditë para se të fillojë gjyqi, dy ose tri ditë.

Data 12.5.1961.

Po, i pesti, 1961, 3 ditë përpara se të niste gjyqi i Temes!

Pra, më 15 maj 1961 nisi gjyqi i Teme Sejkos. Çfarë shkruan aty? Me laps e ka shkruar ai, apo të tjerët?

Jo, është e tija ajo!

“Nëpërmjet shpifjeve shtazarake të njerëzve të këtij vendit tonë...” Pra, kjo shprehje është e tij?

Me këtë, i ka dhënë përgjigje shtetit. Është në dosje. Ka, nuk e di sa procesverbale për shtyrje të hetimit ka, sepse pasi ka mbaruar gjyqi i Teme Sejkos, hetimin e Taho Sejkos e ka marrë Ferhat Matohiti.

Si përfundim, kanë bërë një dosje, ku ky person që s'kishte pranuar asgjë, na i paska pranuar të tëra.

Ku është kjo dosje?

E kam unë të plotë, dosje hetimore dhe gjyqësore.

Në dosjen gjyqësore janë të gjitha ato që ka deponuar Teme Sejko, Tahir Demi e kompani. Janë të tëra brenda saj dhe del që i pranon Taho Sejko. Hajde gjeje tani, i pranoi, si i pranoi, kur i pranoi, sa pranoi...

Duhet ta kenë torturuar. Atë nuk e nxorën në gjyqin e Teme Sejkos, por i përmendën emrin. Nga ana tjetër, ka plot procesverbale që ia kanë shtyrë shumë kohë edhe hetimin për ta zbërthyer, siç shkruanin tek ai dokumenti, kështu që patjetër e gjithë kjo kohë “zbërthimi” duhet të ketë qenë kohë torturash.

I rëndësishëm për mua është trupi gjykues me tre veta. Njëri prej tyre është Andon Sheti. Sa e pashë emrin, shkova dhe e takova. I thashë se s'kisha gjë me të. Ke qenë i detyruar, je paguar, ke bërë detyrën që të ishte caktuar, por unë dua të di të vërtetën.

**S'mund ta harroj!
Gjyshja ime, 80 e ca
vjeçe, nga tre djem që
pati, mbeti pa asnjë.
Dy i arrestuan në të
njëjtën datë dhe i
eliminuan. Tjetrin e
bënë të mbytej në pus.
Një karrocë, një kalë,
një karrocier, një arkivol
dhe tre persona mbrapa
po varrosnin nënën e
tre djemve, që mbeti pa
asnjë djalë!
Pa asnjë!**

Më tha: "Këtu, te kjo letra, nuk ka në mënyrë absolute asgjë të vërtetë. S'kam marrë pjesë unë në atë gjyq... Do të ishte kënaqësi e madhe të të jepja informacion për gjyqin e babait tënd... Po aty s'ka absolutisht asgjë të vërtetë. Kjo s'është firma ime. S'kam firmosur unë këtu dhe s'kam marrë pjesë unë në këtë gjyq."

Kjo është mafie e frikshme...

Domethënë, kanë manipuluar edhe dosjen gjyqësore. S'ka pasur fare gjyq! Kanë bërë ca letra, kushedi kush i ka vënë firmat, se aty janë tri firma.

Ky gjyq s'qenka real, porse personi është arrestuar, është mbajtur në hetuesi, është torturuar... Cila është arsyeja që për 31 vjet ky njeri është mbajtur i fshehur? Ky gjyq, pa procesverbal pushkatimi, është fals. Çfarë ka ndodhur me babain tim nuk e di, se kërkimet e mia hasin në një mur. Muri janë gjithë plehrat e Sigurimit të Shtetit dhe të qeverisë shqiptare që i kanë lyer duart me gjakun e njerëzve të pafajshëm dhe s'pranojnë të thonë të vërtetën.

Në vitin 1994 ka ardhur një ish-oficer i Sigurimit të Shtetit, me origjinë çame, më ka kërkuar te Kryesia e Kuvendit. Më ka thënë: "Kam ardhur të të takoj ty, djalin e Taho Sejkos, për të të thënë një të vërtetë. A e di se cila ka qenë tortura e fundit që i kanë bërë babait tënd?"

Ndenja dhe e pashë kështu, u stepa për momentin.

"Tortura e fundit që i kanë bërë babait tënd është që i kanë nxjerrë sytë".

Mos, o Zot!

E kupton? Çfarë ka ndodhur me këtë burrë, me këtë njeri? Cili është faji i këtij, more? Cila është arsyeja që neve s'na e thanë për 31 vjet? Cila është arsyeja që na kanë mbajtur në qytetin e Shkodrës e nuk na çuan në internim? S'mund ta harroj! Gjyshja ime, 80 e ca vjeçe, nga tre djem që pati, mbeti pa asnjë. Dy i arrestuan në të njëjtën datë dhe i eliminuan. Tjetrin e bëjnë të mbytej në pus. Më 1963 ka vdekur axhë Suloja dhe ajo ka vdekur më 1964. Atë skenë, sa të jem

gjallë s'mund ta harroj. Një karrocë, një kalë, një karrocier, një arkivol dhe tre persona mbrapa. Unë, nipi i vetëm i saj, kishte nipa të tjerë, por aty isha vetëm unë, Ramiz Draçini, komshi dhe Kujtim Demi, i afërmi ynë që jetonte në Shkodër, të cilin babai e kishte ndihmuar të vinte e të stabilizohej në Shkodër. Këta ishin tre personat që po varrosnin nënën e tre djemve, që mbeti pa asnjë djalë! Pa asnjë!

Sikur rastësisht t'i kishit takuar ata që kanë vrrarë e kanë zhdukur njeriun tuaj të afërm, çfarë do të provonit? Si do të reagonit?

Po, mor', po ta them shqip, shqip, e kam deklaruar botërisht. Kur kam hapur dosjet për të gjetur hetuesin e fundit, Ferhat Matohitin, unë kam qenë oficer i Gardës së Republikës, me pistoletë në brez.

Ferhat Matohiti, për çdo ditë vinte te Kryesia e Kuvendit dhe kalonte përpara Kryesisë së Kuvendit, dhe mua as më ka shkuar e as më shkon në mendje se mund t'i bëj gjë.

Unë besoj në Zot! Besoj në Zot! Personat realë që e kanë bërë këtë punë hëngrën njëri-tjetrin. Unë s'jam për të bërë një veprim jashtë asaj që jam ndërtuar. Duke besuar në Zot, ia lë drejtësinë Atij.

Vetëm një Xhemal Selimi ka paguar nga kjo hata e madhe. Xhemali ka qenë në Shkodër i deklaruar. E ka vrrarë dikë dhe ia ka thyer arrat në kokë. Por dukagjinasit nuk ta falin poshtërimin!

Në çdo shoqëri ka rregulla sjelljeje ndaj kufomës, ndalim të dhunimit, përdhosjes, nderim për të ikurin. Tani, dua të di, a ruani sende personale nga babai juaj?

Çfarë kishte në shtëpi, erdhën ia sekuestruan dhe i morën. Dy kostume që i kishin mbetur, i kam kthyer e i kam bërë për vete, se s'kam pasur mundësi tjetër për t'u veshur. Një pjesë dërrmuese të gjërave jemi detyruar t'i shesim për bukën e gojës.

Prej babës kam një gjë të bukur të fundit. Miku im, Gjovalin Filipi, ka gjetur librezën e punës së babait në Shkodër. Aty baba me dorën e vet ka

“

Më nxirrnin para komandantit të togës dhe më përmendnin babën e axhën çdo herë: Djali i armikut, nipi i armikut, s'do të punojë...

”

shkruar punët që ka bërë në vazhdimësi, prej vitit 1945 deri më 1960.

Kam edhe disa letra, fotografi...

Duke qenë se morët këtë vulën e “biografisë së keqe”, si ju kanë parë njerëzit? Po autoritetet? A ju kanë diferencuar?

Në vitin 1968, kur jam liruar prej ushtrisë, një vit ndenja pa punë e me shumë vështirësi mora një fletë pune për në uzinën rajonale në Shkodër, që gjendej pas uzinës së telave.

Më thanë të shkoja në shtator, se shefja e kuadrit ishte me leje. Shkova në shtator dhe aty po bëhej mbledhje e kolektivit për punën time, se isha nipi i filanit dhe djali i filanit, pra, a do të më praninin apo jo. Për fat, ai që drejtonte mbledhjen, tha: “Çfarë thoni ju, se unë jam dakord.” Kështu fillova punën me tri turne.

A keni pasur përkrahje nga miq apo ishit nën vëzhgim?

Miq kemi pasur e s'i harroj sa të jem gjallë. Kemi mbetur edhe pa rrogë, por shoferi i Taho Sejkos, Angjelin Toska, dërgonte nusen, Luçien, në darkë dhe më jepte dy mijë lekë, tri mijë lekë... Na ka dhënë bukë, more! Në kohën kur na i morën të tëra e s'kishim as bukë për të ngrënë. Ka bërë një veprim të jashtëzakonshëm. S'mund t'i harroj Çelin Toskën dhe Luçen unë.

Kur është arrestuar babai, nëna më ka thënë: “Kujdes, bir, jemi vetëm këtu! Të mirën dhe të keqen e bën për vete, s'ia bën kujt.”

A ju ka munguar babai gjatë jetës?

Ah, shumë! Babain e adhuroj – një njeri që s'ka njohur çfarë është servilizmi, s'e ka njohur në mënyrë absolute! Një njeri që i ka thënë komunizmit “këtu jeni gabim, aty jeni gabim”. Vështirë të gjesh sot njeri të tillë, por një njeri që është vetëdënuar.

Edhe me tre fëmijë, ai nuk ka bërë kompromis, se mund të kishte mbyllur gojën për hatrin tuaj.

Duke folur, është vetëdënuar. Ma ka thënë nëna

ime: “I kam thënë 100 herë babës tënd: ‘Mos fol! Mos fol, more burrë! Mos fol, se këta shihe çfarë po bëjnë!’ ‘Unë atë që kam brenda vetes do ta them, s'kam frikë...’”

A e keni ndier praninë e tij?

Babai, gjatë gjithë jetës sime, edhe sot që po flasim bashkë, është afër meje. Prania e tij për mua është e pazëvendësueshme. Edhe kur e them emrin tim, unë e them Hektor Taho Sejko.

Ka sakrifikuar jetën e tij vetëm për ne. Nëse Taho Sejkoja do të dilte e do të depononte në gjyq...

Mendoni se do t'ju kishin futur në burg?

Jo, mor', jo, s'isha gjallë unë sot! Të jesh i bindur për këtë punë. Është merita e tij, është aftësia e tij. Në momentin që një person pranon një faj që s'e ka bërë, ka dënuar jo vetëm veten, por edhe familjen e tij. Qëndrimi i tij dënoi atë, por familjen jo! Ai u dënua, sepse ishte i destinuar për t'u vrarë. Ai nuk mund të dilte më gjallë prej aty, në mënyrë absolute s'dilte më gjallë. Me qëndrimin që mbajti, me rezistencën e tij, logjika më çon në përfundimin se ai na ka mbrojtur.

Në cilat momente e keni ndier më shumë mungesën e babait tuaj?

E kam ndier kur s'kam pasur bukë për të ngrënë në shtëpi dhe nëna ime i merrte dy motrat në shtrat e u thoshte: “Po shkon Hektori të marrë borxh të blejë bukën, e unë po ju kallëzoi ndonjë përrallë sa të vijë.” E kam ndier kur në klasën e dytë gjimnaz nuk kisha këmishë për të veshur dhe kam shkruar në shkollë me kanotierë, e drejtori i shkollës më nxori para tërë shkollës. Mungesën e babës e kam ndier kur jam detyruar në atë kohë, në atë moshë, të shkoja për të punuar në fermë, kur jam detyruar të shkoj të punoj në fabrikë të tullave. E kam ndier kur kam qenë ushtar, që më kanë nxjerrë para komandantit të tokës, se duke qenë 49 kile, nuk isha i zoti të prisja me sëpatë 5 m² pyll. Ishte e pamundur ta prisja.

Më nxirrnin para komandantit të togës e më përmendnin babën e axhën çdo herë: Djali i armikut, nipi i armikut, s'do të punojë...

Si e keni pritur rënien e komunizmit?

E kam pritur si gëzimin më të madh të jetës sime, më të madhin. Pas lindjes së fëmijëve, kjo ngjarje ishte gëzimi më i madh që kam përjetuar në jetën time. Ka shumë njerëz që nga demokracia kanë përfituar materialisht. Unë kam përfituar shpirtërisht. Krijimi i Partisë Demokratike më hoqi frikën. S'kisha më frikë, domethënë, erdha te Hektori, erdha të vetja. Fitorja e Partisë Demokratike më solli lirinë në mars 1992. Me fitoren e demokracisë vura në vend integritetin e familjes sime, që unë e vlerësoj shumë më tepër se tërë pronat që kanë marrë këta. Demokracia më vuri në vend dinjitetin e familjes.

A dini gjë për vendvarrimin e babait tuaj dhe a jeni vënë në lëvizje për ta gjetur vendvarrimin?

Absolutisht asgjë nuk di, megjithëse jam përpjekur shumë.

Sa shpresë keni që autoritetet shtetërore do të mundësojnë gjetjen e eshtrave të babait tuaj?

Asnjë shpresë. E quaj të humbur.

Kur mendoni se do të mbyllet kjo histori?

Kur të mbyllet jeta ime. Kudo që të shkoj, çfarëdo që të bëj, çfarëdo që të flas, unë kam detyrën më të vështirë – ta mbaj gjallë emrin e babait tim. Është peshë e rëndë shumë. Ai e ka paguar me jetë, unë kam detyrimin t'ia mbaj emrin gjallë!

Ju falënderoj shumë zoti Hektor për intervistën.

Edhe unë ju falënderoj shumë.

**Kudo që të shkoj,
çfarëdo që të bëj,
çfarëdo që të flas, unë
kam detyrën më të
vështirë:
Ta mbaj gjallë emrin
e babait tim. Është
peshë e rëndë shumë.
Ai e ka paguar me jetë,
unë kam detyrimin t'ia
mbaj emrin gjallë!**

Kujtim Dani

I zhdukur: Riza Dani

Vuajtës: Familja e tij, nga të cilët vëllai, **Dan Hasani** dhe dy djemtë e tij, **Xhevati** dhe **Xhelali**, vuajtën dënime të gjata me burg e internime.

S

Së bashku me vëllain, Dan Hasani, janë nismëtarë të ngritjes së flamurit në Shkodër, më 1913, tok me bashkëpatriotët dhe miqtë e shtëpisë, Luigj Gurakuqin, atë Gjergj Fishtën, dom Ndre Mjedën, Maliq Bushatin etj.

Më 1921, Rizai u zgjodh deputet në parlamentin e parë shqiptar; u rizgjodh më 1924 dhe qeveria e Nolit e emëroi prefekt në Durrës. Me ardhjen e Zogut në pushtet, si kundërshtar i platformës së tij, Rizai u largua drejt Italisë e më pas në Austri.

Me patriotë e nacionalistë luftuan për çlirimin e vendit dhe pas Luftës II Botërore, më 2 dhjetor 1945, u zgjodh përsëri deputet.

Më 31 dhjetor 1947, Riza Dani u dënua me pushkatim për komplot ndaj shtetit.

Trupi nuk është gjendur ende, por sipas të afërmve të tij ai mund të jetë groposur te vendi që njihet si Varri i Bamit. Por ka mundësi edhe në Linzë.

E gjithë familja u persekutua, iu morën pasuritë dhe kaloi kalvarin e internimit.

Dëshmon **Kujtim Dani**,* nip i **Riza Danit**

Biri i Shkodrës, deputet i tri legjislatrave, i groposur e pa varr.

Harresa është vrasja e dytë e këtij populli!

Intervistoi: Marçel Hila

I nderuar z. Kujtim, ju falënderojmë që keni ardhur për të na dhënë kujtimet tuaja, si i afërm i z. Riza Dani, një nga shumë martirët që kanë vdekur padrejtësisht dënuar nga regjimi komunist. Çfarë mund të na thoni për jetën e tij dhe çfarë dini ju për shkaqet për të cilat ai është arrestuar dhe dënuar nga regjimi?

Unë mendoj se harresa është vrasja e dytë e këtij populli. Rizai ishte qytetar shkodran me përgatitje morale, atdhetare dhe intelektual i mirëfilltë qytetar. Rridhte nga një familje qytetare shkodrane në breznë. Unë kam nxjerrë historikun e gjakut tim dhe e di që Danajt janë në Shkodër qysh në shekullin XVI e pak më përpara. Si origjinë jemi prej Gojanit të epërm të Pukës dhe të ardhur në Nenshat në kohë të luftës, bile Danajt e Çobajt katolikë janë prej një babe.

Kam disa dokumente të shkruara prej vetë Dan Hasanit dhe Riza Danit. Rizai shkoi në Stamboll në universitet dhe atje mbaroi për administratë. Gjatë kohës së universitetit ra në kontakt me grupe

patriotike dhe me shqiptarë që jetonin, punonin ose studionin në Turqi, në Stamboll. Kur u kthye në Shqipëri, në Shkodër, u angazhua me grupet patriotike, tok me të vëllain, Dan Hasanin.

Në vitet 1908-1912, Riza Dani ishte pjesëtar i klubit "Gjuha Shqiptare" në Shkodër, me miqtë e familjes: atë Gjergj Fishtë, Luigj Gurakuqin, dom Ndre Mjedën, Maliq Bushatin. Këta kanë qenë miq shtëpie e miq buke. Më 1913-n, bashkë me të vëllain, Dan Hasanin, ishin nismëtarë të ngritjes së flamurit në Shkodër, duke u kallëzuar malazezëve dhe serbëve që Shkodra është pjesë shqiptare, është një me Vlorën, me ngritjen e flamurit të Vlorës.

Në vitin 1914, me personalitete, si Sotir Peçi, Hoxhë Kadria e të tjerë, Rizai ishte nismëtar për ngritjen e "Komitetit të Fshehtë", me synim luftën kundër rrezikut të copëtimit dhe zhdukjes së pavarësisë së Shqipërisë e kryesisht për mbrojtjen e Shkodrës nga rreziku malazez dhe serb.

Së bashku me nacionalistë dhe atdhetarë të tjerë krijuan organizatën politike "Krahu Kombëtar", që më vonë, në vitin 1921, u bë edhe parti

*Kujtim Dani ndërroi jetë pak muaj pasi dha këtë intervistë.

parlamentare, kurse Riza Dani u zgjodh deputet përfaqësues i Shkodrës.

Në Shkodër u krijua edhe Komiteti i Kosovës, nën drejtimin e patriotit fisnik Hoxhë Kadria, me anëtarë Hamit Gjylbegu, Riza Dani, Hysni Curri, Eqerem Begolli. Në vitin 1918, ky komitet u ndihmua shumë në veprimtarinë e tij kombëtare nga Kryqi i Kuq amerikan. Në Kongresin e Durrësit, në komitet merrnin pjesë Hoxhë Kadria, Riza Dani, Qerim Begolli. Edhe më 1924-n u zgjodh përsëri deputet, bashkë me nacionalistët dhe bashkëpatriotë, si Luigj Gurakuqi, atë Gjergj Fishta, dom Ndre Mjeda, Maliq Bushati etj., kurse nga qeveria e Nolit u emërua prefekt i qarkut të Durrësit.

Me ardhjen e Zogut, Rizai nuk ishte dakord me platformën e tij dhe ishte në opozitë. Me gjithë mbështetjen e të vëllait, Dan Hasani, tregtar nga më të mëdhenjtë, bamirës i njohur në Shkodër dhe njeri me mbështetje popullore – edhe mulliri që ka qenë në krye të Shkodrës, tek ura e Bunës quhej “Vllaznit Dani” – Rizai u detyrua të largohej nga atdheu. Ndenji disa kohë në Zarë e më pas kaloi në Grac të Austrisë. Gjatë kohës që në fuqi ishte Zogu, ai mbeti 15 vjet në emigracion.

Është një episod i bukur që mendoj se duhet të përmendet. Në një ditë të ftohtë dimri, shkurt i 1931-shit, mbërrijnë në Grac Sejfi Vllamasi e Xhevat Korça. Të dy ishin baxhanakë të Rizait, se të tre këta ishin martuar me tri motra. Xhevat Korça kishte vrarë Ceno Beg Kryeziun në Pragë, kunatin e Zogut, se ishte i martuar me motrën e Zogut. Këta i shkuan në shtëpi dhe Rizai u hapi derën. “Për çfarë keni ardhë në këtë kohë të ftohtë?” - i pyeti. “Dëgjo, - i thonë, - Ahmet Zogu ka ardhë të mjekohet në Vjenë dhe ne kemi vendosur t’i bëjmë atentat”. Rizai ua pret: “Atëherë, nuk ua hap derën të hyni në shtëpi. Po habitem, zoti Sejfi, për ju si nacionalist dhe patriot që jeni, si keni ardhur deri këtu tek unë, duke ditur bindjet e mia kundër atentatit, si krim i shëmtuar dhe jo burrëror e sidomos në dhé të huaj?! Kështu bëjnë guerilasit çetnikë dhe bolshevikë: vrasin pas shpine, sidomos në dhé të huaj. Ne duhet të mblidhemi e të bëjmë një program më të mirë se

**Më 31 dhjetor të ’47-
ës, ndërsa e gjithë bota
mundohet të gëzojë
hyrjen në një vit tjetër,
u bë gjyqi i Riza Danit
dhe i njëmbëdhjetë të
tjerëve:**

**Pa avokat, pa njerëz, veç
në një dhomë,
u lexuan çfarë kishte
përgatitur hetuesia.
E akuzuan për komplot
kundër shtetit!**

Procesverbali i hetu

të Zogut për ndërtimin dhe zhvillimin e Shqipërisë e ta paraqesim në parlament. Po të fitojmë, me vota e rrëzojmë Zogun e jo me vrasje të tilla të turpshme. Tek unë nuk keni vend!” Edhe ua mbylli derën e s’i pranoi në shtëpi.

Rizai për bindjet e veta kurrë s’ka qenë i lëkundur apo për kompromise. Për bindje atdhetare dhe për bindje burrnore, ai kurrë s’ka thënë: “Epo mirë, mund ta bëjmë kështu, mund ta bëjmë ashtu.” Ka qenë shumë strikt, i ndershëm dhe i drejtë.

Mbas pushtimit të Shqipërisë nga Italia, në '39-n, Rizai u kthye përgjithmonë dhe u bashkua me patriotët e nacionalistët për çlirimin e vendit nga pushtuesi i huaj. Ai nuk e pranoi qeverinë e

dokumentuara. Pastaj me të padrejtë historinë e bën gjithmonë ai që fiton. Por kjo nuk është e vërteta.

Riza Dani, në zgjedhjet e 2 dhjetorit të '45-s zgjidhet për të tretën herë deputet i qytetit të Shkodrës. Për sa kam dijeni, jo se dua të lavdëroj njeriun e gjakut tim, por nuk kam parë ende që një person si Riza Dani të zgjidhet tri herë deputet: më '21, '24, '45. Kjo më jep një të drejtë morale të mendoj se ai ka pasur një bosht atdhetar në karakterin e tij, nuk ka qenë “po shkoj këndeje, po shkoj andej, po shkoj këndeje...”

Edhe diçka që e kam dëgjuar 4 vjet më parë, kur në parlament dikush deklaroi: Riza Dani për Shkodrën merr 7680 vota, ndërsa kundërshtari

“Riza Dani, si armik

Shefqet Vërlacit e as atë të Mustafa Krujës. Në të dyja këto qeveri, Xhevat Korça ishte ministër dhe Sejfi Vllamasi nëpunës. Unë kam lexuar librin e këtij, ku deklaroi: “Unë u futa aty, pasi më kërkoi Xhevat, se isha pa punë.”

Rizai me nacionalistët demokratë morën pjesë në Frontin Demokratik Nacionalçlirimtar për çlirimin e vendit nga okupatorët dhe për ndërtimin e tij. Mori pjesë në mbledhjen e Tapizës në '43, ku formohet Komiteti i Shpëtimit Kombëtar me program çlirimin e Shqipërisë në kufijtë e 1913-s dhe për të drejtën universale për vetëvendosje. Këto ishin shtyllat bazë të këtij komiteti. Këto janë faktet zyrtare të

i tij Tuk Jakova, anëtari i kryesisë së Partisë Komuniste merr 7078 vota. Ishte një dokument nga arkivi i shtetit.

Pas luftës kishte shumë probleme të mëdha në organizimin e vendit. Organet e shtetit të ri ishin pa eksperiencë. Shumë urdhra e veprime nuk i shërbenin ngritjes së shtetit normal, por kryheshin me iniciativa e në fshehtësi, në dukje ishin të pakuptueshme e kaotike.

Rizai me Gjergj Kokoshin diskutojnë edhe për burgosjet e pushkatimet pa gjyq ose vetëm me një urdhër në copë letre të plot njerëzve intelektualë,

nuk ka pranuar të f

uesisë pohon:

patriotë, klerikë, studentë, tregtarë, pronarë, ushtarakë, nëpunës, qytetarë e malësorë, fshatarë me autoritet shoqëror patriotik. Çdo përpjekje për demokraci, për pluralizëm patriotik e opozitë në Asamblenë Kushtetuese e jashtë saj nuk përkrahej. Nacionalistët dhe qytetarët intelektualë demokratë u angazhuan në Frontin Demokratik, duke shpresuar për vendosjen e një sistemi socialdemokrat. Ata nuk u përkrahën, u lanë në heshtje, madje u mënjantuan.

Riza Dani e kuptoi se pas sakrificave e gjakut të derdhur, Shqipëria ishte çliruar nga okupatori i huaj, por, mjerisht, po robërohej nga një sistem sllavo-komunist që po futej me aq dinakëri dhe egërsi. Grupi i deputetëve demokratë: Gjergj Kokoshi, Riza Dani, Nikol Prela, Sheh Karbonara,

vjetër, por është shprehje popullore shkodrane që domethënë "dëmton". Dëmtojnë në moral, në fe e në pasuri. Do t'i shihni kur të dalin. Unë u thashë që këto ligje janë për komunizmin rus e jo për popullin shqiptar."

Dua të dal tek ajo pyetja në fillim, çka e solli Riza Danin në sulm. Ai e thotë "janë ligje ruse për popullin shqiptar. Kjo është tamam qeveri komuniste".

Në mbledhjen e 6 korrikut të 1946-s në Shkodër fjalën kryesore e mbajti Riza Dani, deputeti i Shkodrës, që foli për gjendjen e vështirë të popullit që po vuante nga padrejtësia, po u merrej toka, tregtarët po eliminoheshin nga tatimet e mëdha, tregtarët e vegjël po zhdukeshin nga taksat e rënda. Industrialistëve po u merrej pasuria pa asnjë shpërblim e po pësonin fatin e tregtarëve të mëdhenj. "Dëshpërimi në popull ka arritur kulmin në gjithë anët e Shqipërisë. Ne nuk e kemi pasë kështu kur jemi mbledhur në Frontin Demokratik për çlirimin e vendit". Pastaj foli për lirinë e ndaluar të fjalës e të shtypit: "Nuk lejohet të bësh as kritikën më të vogël, se arrestohesh si reaksionar." Foli për nevojën e organizimit të një kryengritjeje të përgjithshme.

Doktor Pjetër Pepa, deputet, e ka nxjerrë mbledhjen e Asamblesë fjalë për fjalë në librin e tij.

Më 10 janar 1946 hapet Asambleja Kushtetuese, ku në një sallë të përbashkët janë mbledhur përfaqësuesit e parë të popullit shqiptar, të dalë nga zgjedhjet e 2 dhjetorit 1945. Ka përfaqësues të Frontit Demokratik, të Partisë Komuniste, ka dhe nacionalistë demokratë e patriotë të dalë si kandidatë të pavarur. Nga 82 përfaqësues, vetëm

k i popullit,

etj., ranë në kontakt me grupe intelektuale e organizatat opozitare të krijuara nga mesi i vitit '45 në Shkodër e qytete të tjera.

Uran Butka në librin *Kryengritja e parë kundër komunizmit* dëshmon: "Një mik i familjes kishte shkuar ta shihte Rizanë në shtëpi, se ishte i sëmurë dhe, në bisedë e sipër, e pyeti si shkonin punët në Tiranë." Ai iu përgjigj: "Për faqe të zezë! Qeveria ka bërë ligje të reja që nuk i përshtaten popullit aspak. Unë i kundërshtova, por parlamenti i pranoi me shumicë. Do t'i shihni kur të dalin. Janë ligje që degendisin. "Degendis" është fjalë pak e

irmosë asgjë."

**Rizai me të tjerë
bëheshin 8 veta që u
pushkatuan.
I hodhën në gropë e i
mbuluan.
I pushkatuan në
mëngjes herët.
Dikujt i kish mbetur
këmba e dora jashtë.
Të nesërmen natën ka
shkuar halla Feti atje,
ka gërmuar dhe ka
gjetur veshjet e tij, që
ia kishte çuar vetë ajo.
Në manshetën e
pizhameve ka ndier
diçka të fortë dhe
ka nxjerrë tetë letra
cigaresh të lidhura, të
shkruara.**

48 kishin taserën e Partisë Komuniste Shqiptare. Pjesa tjetër ishin Fronti Demokratik, nacionalistë e të pavarur.

Më 12 janar 1946, mbledhja e kësaj Asambleje u drejtua nga Tuk Jakova. Si pikë e rendit të ditës ishte zgjedhja e presidiumit të Asamblesë. Riza Dani refuzoi listën e propozuar nga Kahreman Ylli. Mbas shumë debatesh, fitoi të drejtën për një listë të re, ku mungonte emri i Enverit e i të tjerëve. Ai vuri emrat e Sheh Karbunarës, Aleksandër Xhuvanit, Kolë Kuqalit e të tjerë nacionalistëve, patriotëve e jo komunistëve.

Kur u diskutua projektregullorja e Asamblesë, deputeti Riza Dani me guxim replikoi me Koçi Xoxen e Enverin dhe kërkoi që procesverbalet e plota të botoheshin në gazetën zyrtare që populli të njihje çfarë flitej në Asamble. Më pas, më 6 mars 1946, kur diskutohej projektstatuti, Riza Dani e kundërshtoi si jokombëtar dhe si i ngarkuar me frymë ideologjike komuniste.

“Do të flas sa më pak, se Asambleja nuk i ka qejf fjalët e shumta dhe fjalët nuk ndryshojnë asgjë kur fakti është i kryer”, - këto janë fjalët origjinale të Rizait që i ka nxjerrë doktor Pepa nga procesverbalet që janë në Kuvendin Popullor. - “Statuti ynë ka dy anë të shëndosha, të shkëlqyera e plot heroizëm. Lufta çlirimtare, në njërin anë, Fronti Demokratik, në anën tjetër. Kjo bazë dyshe, pa dyshim ka diktuar projektstatutin, por lufta çlirimtare e Frontit Demokratik ka pasur e ka më tepër karakter kombëtar sesa karakter ideologjik. Populli pa ndryshim klase e ideje ka luftuar, pra ka bërë qëndresë në Frontin Demokratik. Fronti nuk është gjë tjetër, veçse bashkim njerëzish, partish e tendencash për luftën çlirimtare e për rindërtim. Çdolloj ngjyre ideologjike që mund të marrë Fronti do të ketë për pasojë zhdukjen e tij dhe transformimin në një parti të thjeshtë me ngjyrën e saj esenciale. Statuti, pa dyshim, është bërë me frymë ideologjike dhe politikisht. Po ashtu, edhe nga pikëpamja social-ekonomike. Unë vetë personalisht jam për një demokraci të lirë, por, natyrisht, do të dëshiroja që edhe statuti ynë të inspirohet nga ky parim”.

Me thënë të drejtën, nga leximet që kam bërë qysh nga 1992-shi, unë për vete ndiej krenari për guximin dhe gjakftohtësinë e Riza Danit në ato debate parlamentare. Shumë njerëzor, shumë intelektual dhe me patriotizëm të mirëfilltë kombëtar.

Është një dëshmi e Mërgim Korçës, të cilën ia ka thënë i vëllai, Genc Korça, që ka ikur herët në Amerikë: "Një ditë Rizai, që ishte burri i tezes, pret tim vëlla, Gencin, dhe i jep të lexonte fjalimin që do të mbante të nesërmen në parlament. Vëllai iu përgjigj: Zoti Riza, unë jam i ri e nuk kam përvojë politike, prandaj më mirë jepja një tjetri që të të japë mendim. Rizai e kundërshtoi dhe nguli këmbë që ai ta lexonte, e pastaj e pyeti nëse kishte vërejtje. Pasi e lexoi, Genci iu përgjigj: Zoti Riza, është fjalim i bukur dhe i fortë, por duhet të kesh parasysh se po e lexove këtë fjalim në parlament, do të të pushkatojnë!" Janë fjalë për fjalë, fjalët e Mërgim Korçës, që ia ka thënë i vëllai. E Rizai, qetë-qetë iu përgjigj: "E di! Jam plotësisht dakord me ty, por e di pse të thirra ta lexosh? Sepse dua një njeri të ri që ta dijë se këtë fjalim e kam shkruar me gjakftohtësi dhe me kryet plotësisht të ndërgjegjshëm. Me një fjalë, dua të kem një dëshmitar që të dëshmojë në të ardhmen në parlament se shprehjet që kam përdorur s'kanë qenë të rastit, apo se kam qenë i nevrikosur, por se jam i ndërgjegjshëm për atë që do të them e për atë që do të ngjasë."

Ai mbështetej te parimi që deputeti duhet të japë llogari përpara nderit dhe ndërgjegjes së vet, e jo si komunistët, që japin llogari përpara partisë në parlament.

Normalisht, të gjitha këto ishin në kundërshtim me vijën dhe direktivat e komunizmit jugosllav, që me formimin e Partisë Komuniste Shqiptare më 1941 dhe me planet e tyre për të na bërë republikë të shtatë. Ata nuk i donin nacionalistët që mendonin një Shqipëri të pavarur. Riza Dani dhe intelektualët e Shkodrës, në bashkëpunim me deputetin Gjergj Kokoshi e të tjerë, në marrëveshje me krerët e zonave të veriut, organizuan në Shqipërinë e veriut një kryengritje të përgjithshme, me plan të qartë për 16 shtatorin 1946.

**Pasi arrestuan Rizain,
të nesërmen arrestuan
të gjithë meshkujt e
shtëpisë: Dan Hasanin,
Xhevat Danin, Xhelal
Danin 16 vjeç, kurse
dy djemtë e rritur
të Danit, Hasan dhe
Qemal Dani, që ishin
me studime jashtë
kur shpërtheu Lufta
II Botërore, në '43-
shin ikën në Kanada e
Amerikë.**

Dan Hasani u dënua 5 vjet.
Xhevat Dani, meqë kishte përkthyer gjermanisht, u konsiderua që u kishte shërbyer gjermanëve dhe e dënuan 10 vjet.
Kaloi në 7 kampe internimi: Maliq, Beden i Kavajës etj.
Edhe Xhelalin, megjithëse i vogël, e arrestuan dhe e dënuan 3 vjet.

Kryengritja e Postribës?

Po, por u bë më datë 9. Në kryengritje do të merrnin pjesë forcat nga zonat Kallmet e Lezhë, Mirditë e Pukë, Zadrimë, Nenshat, Postribë e Ura e Shtrenjtë, Dukagjin e Shosh, Koplik e Zagorë, Malësi e Madhe dhe Kelmend. Përmasat e kryengritjes ishin shumë shpresëdhënëse. U bë një memorandum drejtuar aleatëve dhe iu dorëzua misionarëve amerikanë dhe britanikë. Kjo përkonte me Konferencën e Paqes në Paris, më 8 shtator. Mbrëmjen e 8 shtatorit i vjen në darkë një mik nga Postriba e i thotë: “Riza efendi, Postriba ka vendosur nesër në agim të sulmojë Shkodrën.” Rizai i kthehet: “Në asnjë mënyrë! Ju nuk keni forca, nuk keni armë. Jeni pak! Ne e kemi organizuar për javën tjetër, më 16. Zona e Kallmetit dhe e Lezhës do të presin të gjitha linjat e telefonit, zona e Nënshkodrës do të bllokojë forcat nga Lezha dhe forcat që do të vijjnë nga ura e Bunës. Kopliku dhe Grizhja do të bllokojnë forcat që vijjnë nga batalioni i Koplikut. Kështu Shkodra do të mbetet vetëm me forcat e garnizonit të Shkodrës.”

Fatkeqësisht, në fakt, Postribës i kishte shkuar thika në kockë e sidomos ato ditë që kërkonin edhe djemtë ushtarë. Ky ishte shkak që shpërtheu më datë 9. Por më ka habitur Uran Butka, që në librin e tij për këtë kryengritje përmend edhe Jup Kazazin me të vëllain, Saitin. Sipas tij, djali i dajës së Jup Kazazit ka deklaruar se Jupi kishte shkuar në shtëpinë e tij, më 17 qershor 1945. Por kryengritja është bërë më 9 shtator 1946-s. Del që Jupi, për një vit e tre muaj ka qenë i fshehur. Si ka pasë mundësi ai ta organizonte kryengritjen e Postribës? A më kupton logjikisht?

Po, të kuptoj. Kam të dhëna për një letër që e ka pasë shkruar Kolë Biba, ku thekson edhe për Jup Kazazin “krejt organizim i pamenduëm dhe i parakohshëm”. Kjo ka bërë të dështojë kryengritja e Postribës.

Dëgjo, zoti Marçel, e vërteta është e vërtetë. Është një shprehje: E vërteta ta thyen kurrizin, por duhet të dalë.

Unë kam lindur më 27 korrik të 1946-s, më 9 e

gjysmë të darkës. Ishte dita e parë e Ramazanit. Riza efendia po kthehej nga xhamia dhe zonja Vaçe e Dan Hasanit i del në sallon poshtë e i thotë:

“Riza efendi, nusja e Xhevatit lindi djalë.” Ai shprehet: “Nusja me shëndet të mirë, djali me jetë të gjatë, por më vjen keq se kan me hek keq!”

Në shtator ndodhi kryengritja e Postribës dhe nisi shkatërrimi ekonomik, dënimi dhe denigrimi moral nga pushtuesi komunist i Shqipërisë ndaj familjes Dani. E arrestuan në mes të shtatorit, më 23 dhjetor '46 i hoqën imunitetin dhe nisën torturat më të egra sllavo-komuniste mesjetare.

Sami Repishti i nderuar, në librin e tij *Nën hijen e Rozafës* flet për dy deputetët Kolë Prela dhe Riza Dani.

Kolë Prela ka qenë deputet i Dukagjinit.

Po! Fatkeqësi është se më 31 dhjetor të '47-s, ndërsa e gjithë bota mundohet atë natë të gëzojë ikjen e vitit dhe hyrjen në një vit tjetër, në radhë të parë për të gëzuar shëndet e në radhë të dytë për të menduar për mirë e për të tëra, po atë natë, në mënyrën më vrastare u bë gjyqi i Riza Danit dhe i njëmbëdhjetë të tjerëve. Pa avokat, pa njerëz, veç në një dhomë, u lexuan çfarë kishte përgatitur hetuesia. E akuzuan për komplot kundër shtetit dhe ky u përgjigj: “Si mund ta mendoni një gjë të tillë, kur mua atë ditë më ka vdekur vajza 18 vjeçe, i vetmi fëmijë, dhe unë e paskam pasë mendjen për komplot kundër shtetit?!”

Riza Dani i mohoi të gjitha dhe procesverbali i hetuesisë pohon: “Riza Dani, si armik i popullit, nuk ka pranuar të firmosë asgjë.”

Keni marrë vesh se ku e kanë varrosur pas pushkatimit?

Një dëshmi e fundit për Riza Danin është nga halla Feti, e shoqja e Xhevat Sejfos, e ëma e Adnan Sejfos, që u nda nga jeta para pak kohe. Ajo i çonte ushqim, se jetonte në Tiranë dhe atë ditë që e kanë pushkatuar, i kanë thënë për një vend afër Varrit të Bami, mirëpo kur shkuam ne në '92-shin, ajo zonë ishte bërë komplet zonë e banuar, me shtëpi dhe s'dinim si e ku ta gjenim.

Rizai me të tjerë bëheshin tetë veta që u pushkatuan, i hodhën në gropë e i mbuluan. I kanë pushkatuar në mëngjes herët. Dikujt i kish mbetur edhe këmba e dora jashtë. Të nesërmen natën ka shkuar halla Feti atje, ka gërmuar dhe ka gjetur veshjet e tij, që ia kishte çuar ajo vetë. Në manshetën e pizhameve ka ndier diçka të fortë dhe ka nxjerrë tetë letra cigaresh të lidhura, të shkruara.

Aty shkruhej: “Çështja është tepër serioze; gjyqi me dyer të mbyllura, pa avokat e pa publik. Prokurori më akuzon si organizator i organizatës së deputetëve. Kam marrë pjesë në mbledhjet e saj, kam bërë mbledhje me të arratisur. Shpifje! Janë gënjeshtër të turpshme... Moralisht jam i fortë e i kam mohuar të gjitha në gjyq, ç'vendim më jep ky, nuk e di...”

Letra tjetër: “Tashti që po të shkruaj, po vuaj shumë, tri ditë pa bukë e pa ujë, njëzet ditë çimento shtrojë e mblojë. Feti, thuaj doktor Omerit.”

Kishte shpresë se ky ishte presidenti i Frontit Demokratik...

Letër tjetër: “Me shpresë në Zotin do të vdes si burrë. I falemnderit Fetit për kujdesjen e për gjellët që më ka prurë. Vulën, amanet nipave.”

Dua të them dy gjëra. Një njeri që merr vesh që do të pushkatohet sot, nesër a pasnesër, ka kaq kurajë morale e qetësi shpirtërore, sa të deklarojë me shkrim “i falemnderit mbesës për gjellët që më ka prurë” dhe e dyta “amanet vulën nipave”. Baba im është i nderuar... Më falni...

Ju lutem, mos më kërkoni të falur! Keni plotësisht të drejtë të ndiheni i prekur.

Amanetin e axhë Rizait e kemi mbajtur. Zonja Makbule ka jetuar me nënën edhe kur ka dalë babai, mbas dhjetë vjetëve burg e nga shtatë kampe internimi e së fundi, edhe nga kampi i fushës së aviacionit të Rinasit. Zonja Makbule ka jetuar me ne, deri ditën që ka vdekur. Babai na ka mbajtur me atë treqindlekësh rrogë si punëtor krahu, sepse nëna nuk ka punuar kurrë,

E gjithë pasuria u sekuestrua: katër shtëpi, fabrika e akullit, fabrika e mullirit, një shtëpi në fshatin Barbullush me gjithë mullinj, me 10 hektarë tokë.

ka mbajtur edhe zonjën Makbule. Kemi fjetur në një dhomë: nëna, dy fëmijët dhe zonja Makbule. Erdhi edhe babai më pas.

Rizai në letër kërkonte të varrosej pranë Agimes, vajzës. Letrat e tij deri vonë kanë qenë në muzeun e Tiranës. Pas viteve 2000 nuk e dimë se ku mund të jenë. Fjala e tij e fundit ka qenë: "Me shpresë të Zotit po vdes si burrë, paç hijen tënde!" Kjo është shprehje shkodrane e përdorur më shumë nga myslimanët. Fjalët "paç hijen tënde!" i drejtohen tjetrit që nuk konsiderohet si qenie njerëzore e lindur prej nënës, me bekim të të madhit Zot, por konsiderohet si një hije, një hiç. Ai nuk ka përdorur sharje kundrejt atyre që e kishin torturuar, por u është përgjigjur me kulturën e popullit "paçi hijen tuaj!".

Po ju ndërpres pak, sepse lidhur me vendvarrimin kemi një rast të ngjashëm. E bija e Syrja Selfos pohon se në vitin 1993 kanë shkuar në Linzë të Tiranës dhe janë interesuar për varrin. Një banor i zonës aty i kishte thënë se e kishin nxjerrë trupin e Syrja Selfos prej aty dhe e kishin çuar diku tjetër, me porosi të familjarëve. Ka shumë mundësi që edhe gropa ku i kanë hedhur këta të tetë të mos jetë te Varri i Bamit, por në Linzë.

Përfundimi i Riza Danit ishte çelësi i hakmarrjes karshi familjes Dani, sa patriotike, aq atdhetare e bamirëse të Shkodrës. Pasi arrestuan Rizain, të nesërmen arrestuan të gjithë meshkujt e shtëpisë: Dan Hasanin, Xhevat Danin, Xhelal Danin, 16 vjeç, kurse dy djemtë e rritur të Danit, Hasan Dani dhe Qemal Dani, që ishin me studime jashtë kur shpërtheu Lufta II Botërore, në '43-shin ikën në Kanada e Amerikë.

Dan Hasani u dënua 5 vjet. Babai im, Xhevat Dani, meqë kishte përkthyer gjermanisht, u konsiderua që u kishte shërbyer gjermanëve dhe e dënuan 10 vjet. Kaloj në 7 kampe internimi: Maliq, Beden i Kavajës e të tjerë dhe përfundoi në Rinas, me Sami Repishtin e Et'hem Bakallin me shokë, që paçin rahmet, përveç Samiut që është gjallë e doli. Si doli nga burgu, babai pranoi të punonte punëtor krahu. Edhe Xhelalin, megjithëse i vogël, e arrestuan dhe e dënuan 3 vjet.

E gjithë pasuria u sekuestrua: Katër shtëpi, fabrika e akullit, fabrika e mullirit, një shtëpi në fshatin Barbullush me gjithë mullin, me 10 hektarë tokë. Nëna ka qenë e vetmja grua që na ka shërbyer për çdo gjë: laj teshat, ço bukën, servir tasat, bëj bukën për nesër, merr teshat...

Nëna ime, pastë rahmet, të gjitha nënat janë të mira, por unë e kam dashur shumë e me ta thënë sinqerisht, nuk mbaj mend një herë t'i kem thënë "nuk e bëj këtë". Ajo ka qenë e vetme, grua dhe burrë në shtëpi që i ka përballuar të gjitha gjërat.

Dua të përmend një akt njerëzor të Qemal Llazanit, ish-prokuror, që sipas shumë të tjerëve ka qenë shumë i egër, por nëna ime ishte bijë Llazanësh. Qemali kaloi para derës së madhe të shtëpisë dhe i thotë nënës sime: "Mbas dy ditëve vijnë t'ju sekuestrojnë shtëpinë. Ditën e mirë!" Unë ia kam ditur për nder dhe një herë, në kohë të demokracisë, e kam ndalë në rrugë dhe i kam thënë faleminderit! Nëna, fatmirësisht kësaj fjale, mori një pjesë të madhe të xhevahireve të veta, unaza, veshje që babai ia kishte blerë në Itali, se nëna u martua në '39-ën, 17 vjeçe, dhe nga shtëpia doli mbrapa rrugicës, në rrugicën ku ishte gjyshi, i ati, dhe i ka çuar gjërat atje me një karrocë fëmijësh. Plaçkat që nxori i ka shitur te dyqani i Rakiqit – shfrytëzuesi i familjeve të persektuara. Një unazë që kushtonte 200 mijë, ai e blinte për 20 mijë e pastaj e shiste te jugosllavët. Nëna ime s'ka punuar e me ato lekë na mbajti për 9 vjet e gjysmë, gjersa doli babai... Në familjet e ndershme shkodrane, të persektuara nga regjimi komunist, asnjë grua nuk e ndau burrin që u fut në burg.

Kur sekuestruan pasurinë, i thanë nënës të zgjidhte një shtëpi. Nëna u këshillua me një avokat, kushëriri ynë dhe ai e këshilloi: "Ti ke mbetur e vetme dhe duhet të mendosh si të fitosh bukën e të mbash fëmijët. Të sugjeroj të mbash shtëpinë në Barbullush, ke 10 hektarë tokë, ke mullirin, mund të punoni e të hani." Dhe nëna e zbatoi fjalën e tij.

Mbas 6 vjetësh na nxorën nga Barbullushi, se shtëpia u nevojitej për zyrë.

Unë deri 9 vjeç e gjysmë, që ka ardhur babai prej burgut, s'e kam ditur si është përqaftimi i babës. Pata fatin që 9 vjeç e 8 muaj përfitova rrokjen e babës, por kishte moshatarë të mi, më të mëdhenj ose të vegjël, që nuk e gëzuan këtë fat, se u vdiqën baballarët në burgje e në hetuesi.

Persekutimi i familjes Dani u bë në dy etapa: në etapën e baballarëve e të nënave dhe brezi i dytë ishim ne. Babai im, me diplomë ekonomi bankare në Universitetin e Vjenës, me të gjitha notat 5, ka punuar punëtor llaçi për 14 vjet.

Njëherë, kur shkoi të merrte rrogën, llogaritari e pyeti nëse donte fletë kampi për fëmijët në Shirokë dhe babai menjëherë tha "po", pagoi lekët dhe unë shkova në kamp. Isha dhjetë vjeç e gjysmë. Kampi ishte 20 ditë: 10-30 korrik. Me datë 27 kisha ditëlindjen. Kur vjen dita, i them udhëheqësit, ka qenë një mësues fizikulture: "Unë kam ditëlindjen nesër, a më jepni leje dhe të kthehem në darkë?" Udhëheqësi tha se duhej leje nga drejtori. Shkoj te drejtori. "Si e ke emrin?" "Kujtim Dani". "I biri i kujt je, i Xhevat Danit, atij reaktionarit, të burgosurit? E ti ke ardhur në kamp?!" Unë mbeta. Ishte një moment që... Ne e kishim frikën, por deri atëherë, 10 vjeç, nuk më kishte qëlluar ta kisha kështu, ballë për ballë! "Dëgjo, ti je bir kriminel, bir tregtari. Qysh tash merr plaçkat dhe je i përjashtuar prej kampit!" Mbeta nja 5 minuta pa dalë, se isha hutuar. Ka hyrë udhëheqësi, më ka vënë dorën në shpatull e më ka thënë: "Hajde të dalim, se drejtori ka punë." Vetëm atëherë sikur jam përmendë e kam dalë. Si tash i kam në vesh fjalët: "Mos u mërzi, edhe tri ditë kanë mbetur! Për tri ditë, punë e madhe!" Mora valixhen time e që aty, deri në shtëpinë në Kiras, ku na kishin çuar, kam qarë.

Kur studioja për inxhinier pyjesh në vit të katërt, kthehemi nga Tirana dhe e gjejmë derën e konviktit në Kamëz mbyllur. Ishim pesë veta.

Bjer e bjer derës, nuk po e hapte njeri. Zbret një shoku ynë dhe na e hap. Drejtor i konviktit ishte vënë një oficer i Ministrisë së Brendshme, i dalë në lirim, që për 6 muaj mbushte moshën për pension, ndaj e kishin lënë drejtor aty. Ky mori

Nëna ime, pastë rahmet, të gjitha nënat janë të mira, por unë e kam dashur shumë dhe me ta thënë sinqerisht, nuk mbaj mend një herë t'i kem thënë “nuk e bëj këtë”.

Ajo ka qenë e vetme, grua dhe burrë në shtëpi, që i ka përballuar të gjitha gjërat.

vesh se kush isha unë e i bëri një letër organizatës së partisë të fakultetit, që studenti Kujtim Dani ka thyer derën e konviktit, pasi unë, si drejtor, e kisha mbyllur. Ky është familje e persekutuar, nip i Dan Hasanit, biri i Xhevat Danit. Ky e ka babain e pushkatuar, xhaxhain e pushkatuar... Në ato që shkruante, ishin 50 të vërteta e 50 rrena. Unë kam pasur fat se, si student, u aktivizova në ekipin e volejbollit "Dajti" dhe kemi pasur një trajner zotni, njeri i mrekullueshëm, Thoma Kukja. Më beso, po ta them me ndershmëri, ai ishte komunist, por po të ishin të tërë komunistët si Thoma Kukja, si Skënder Temali, si Bardhyl Zeka, si Andro Ivani, si Pashko Marku i Bratoshit, si i nderuari Nazmi Dibra, kryetar kooperative e drejtor i ujërave, Shqipëria do të ishte Zvicër. U bë mbledhja dhe përfundimisht, Dhimitër Jançe, inxhinier pyjesh, që kishte studiuar në Bashkimin Sovjetik, sekretar i partisë i fakultetit të pyjeve, Panajot Koçi, inxhinier i shfrytëzimit të pyjeve, zëvendëssekretar partie, kanë luftuar për Kujtim Danin, sikur të ishte djali i tyre. Thoma Kukja ka luftuar me të tëra. Kam pasur fat, më ka dashtë Zoti fort në shumë gjëra në jetë. Sekretari i parë i rrethit Tiranë, Ndue Marashi prej Dukagjinit, a e di çfarë më ka thënë?

A është ky sekretari që vrau veten?

Po. Sepse nuk ishte dakord me shumë direktiva të kongresit dhe e pa se po ia këndonin mbas shpinës... Ky më ka thënë: "Mos e çaj kryet, se ti nuk do të përjashtohesh! A e di se gjyshi yt, Dan Hasani, ka blerë tërë armët e popullit të Dukagjinit? Me to kemi dalë në luftë, baballarët dhe gjyshërit e mi, me Dan Hasanin në luftë të Koplikut!"

E kishte fjalën për luftën kundër serbëve më 1920?

Po, ishte njeri që ta dinte. Andro Ivanin e kisha drejtues kur punoja përgjegjës në sektorin e pyjeve dhe inxhinier në Koplik. Si sportist, duhet të punoja 5 orë. Mirëpo më duhej 1 orë e gjysmë me autobus vajtje e 1 orë e gjysmë kthim, kështu që 3-4 orë mbeteshin punë, por zonën Razëm, Bogë e në Fushëzezë e kudo, i kam kaluar vetë me këmbë, çfarë përfshin syri prej Shkodrës.

I shkojmë në zyrë për një projekt, vjen edhe përgjegjësi i investimeve. Na ngarkoi detyrat që do të kryenim dhe kur po dilnim, i thotë përgjegjësit të ikë, kurse mua më ndali. "Inxhinier, kthehu një minutë! Inxhinier Dani, - thotë, - je familje e mirë. Ai është komunist dhe spiun dege. Ki kujdes kur të flasësh me të!"

Kush ma bëri atë nder? Andro Ivani, pra, një komunist. Por ishte njeri! Unë kam qenë dëshmitar kur erdhi një grua me të shoqin e me fëmijën e sëmure në krahë, i kërkuan ndihmë për makinë për në Shkodër. Ky zbriti nga makina e vet, ua dha atyre, pastaj mori një "Zis" të ndërmarrjes dhe u nis për mbledhje në Shkodër.

Po kush e bën këtë? Ka qenë dhe Xhemal Selimi, edhe të tjerë e të tjerë kryetarë kooperative. Ka qenë Pashko Marku. Komunistë, por me parime njerëzore.

Sot kam pirë kafe me Bedri Çokun, që ka bërë 23 vjet burg – hero i revoltës së Spaçit kur hoqën flamurin komunist me yll.

Burgu i Burrelit... më kanë treguar se kur vdiste dikush, shkonin njëfarë Sami Dangëllia bashkë me Osman Kazazin, kur ishin të rinj, i merrnin të vdekurit, i fusnin në thes dhe të shoqëruar me dy policë, njëri para e një mbrapa, shkonin e i hidhnin në gropë. Më mbrapa ndryshoi procedura dhe shkonte i merrte karroca e plehut. Mbasi mblidhte plehun e Burrelit, vinte në gjashtë të mbrëmjes dhe merrte të vdekurit, shoqëruar nga një i burgosur ordiner dhe i çonin te gropa. Këto janë tmerret e komunizmit...

Mbaj mend që më ka treguar babai, pastë rahmet, për kanalën e Bedenit, Peqin-Kavajë, ka qenë 8 m lart dhe 5 m e gjysmë poshtë dhe faqet me skarpat. Puna shumë e rëndë, por tmerri më i madh ishte kur lajmëronin: "Për 5 minuta vjen uji" dhe të tërë të burgosurit duhej t'i hipnin skarpatit për të dalë sipër. Disa ishin të lodhur e rrëshqitnin, dikush i zgjaste shkopin e lopatës ta tërhiqte lart, por vinte uji e i merrte. Ndoshta dhjetë, a njëzet, a tridhjetë i ka marrë uji e kanë vdekur e janë zhdukur. Edhe s'dihet gjë për ta. Nuk jepte llogari kush!

Këtë nuk e kam dëgjuar kurrkund!

E më e tmerrshmeja, thoshte Xhevati, kur kishte ndonjë që gërryente pak dheun si skarpat për të vënë këmbën, ushtari që i rrinte mbi kokë, kriminel në gjak, në gjak e në karakter, i vinte shqelmin dhe e hidhte poshtë. "Provoje me u ngjitë edhe një herë!" Në atë kohë vinte uji dhe... ikte. Këto krime ende nuk dihen. Ta shtysh atë tjetrin, meqë ti je lart, ta shtysh me dashje që ai të vdesë, kjo është e paimagjinueshme.

Këto që po tregoni janë vërtet të tmerrshme. A keni për të thënë ndonjë gjë tjetër për z. Riza?

Riza Dani ka pasur dy pasione personale: pikturën dhe zdrukthëtarinë. Në Grac, ku ndenji 15 vjet, ka bërë 4 piktura: Dy të vogla, një mesatare dhe një

më të madhe. Këtë më të madhen e ka trashëguar babai. Kurse dy të tjerat i ka pasë hallë Asia, e shoqja e Hasim Ulqinakut e më tej i ka trashëguar tek e bija, Mira Ulqinaku Dervishi, e shoqja e Elnar Dervishit.

Kurse, kur ka ardhur në '39-n, të gjitha veglat e zdrukthëtarisë që ka pasë ia ka falë si nip Esheref Danit, ish-futbollistit. Ka shumë për të treguar për ato vite, shumë.

Ju falënderoj për të gjitha kujtimet që ndatë me ne dhe ju uroj shëndet e ditë të mbara!

“I biri i kujt je, i Xhevat Danit, atij reaksionarit, të burgosurit? E ti ke ardhur në kamp?”

Unë mbeta. Ishte një moment që...

Ne kishim frikë, por deri atëherë, 10 vjeç, nuk më kishte qëlluar ta kisha kështu, ballë për ballë!

Nurxhan Gostivari

I zhdukur: Galip Hatibi

Vuajtës të dënimeve:

I ati, **Rasim Hatibi**, i internuar për sa kohë ishte gjallë.

Bashkëshortja e tij, **Asamble Hatibi**, dënuar me burg dhe internuar.

I biri, **Durim Hatibi**, i përndjekur si person me biografi të keqe.

G

Galip Hatibi, i ditëlindjes 1920, me origjinë nga Shkupi.

Ka punuar si sekretar në Ministrinë e Brendshme, por u largua duke dhënë dorëheqjen për të kaluar në fushën e sporteve, si organizator i aktiviteteve sportive kombëtare dhe ndërkombëtare. Njihte disa gjuhë të huaja: serbo-kroatisht, italisht, frëngjisht, anglisht, gjermanisht.

Më 25 shtator 1946, në moshën 26-vjeçare, u arrestua nga Sigurimi i Shtetit në mesnatë, pasi doli nga një mbledhje e gjatë me drejtues të sporteve.

Për dy vjet rresht, 1946-1948, është torturuar në birucat e Ministrisë së Brendshme dhe të godinave të tjera të Sigurimit të Shtetit në rrugën “Dëshmorët e 4 Shkurtit”, në mungesë të plotë dijenie për familjarët dhe pa asnjë proces gjyqësor, i akuzuar se “ka hyrë në shërbim të spiunazhit të imperializmit amerikan”.

Ndërkohë, në dokumentet e Sigurimit ka të dhëna kontraktitore për të.

“Më 1946, me urdhër të Nestit, kam arrestuar ilegalisht Galip Hatibin... si agjent i amerikanëve. Ai merrej në pyetje nga Nesti dhe Thoma Karamello.... Di se shpesh Nesti me Thomain e kanë rrahur keq Galipin dhe shumë keq e kanë trajtuar. Është vrarë ilegalisht në korrik-gusht 1948 me gjyq special bërë me urdhër të Vaskës nga Angji Faber dhe Skënder Kosova”, - pohonte oficeri i lartë i Sigurimit, Vango Mitrojorgji, në autokritikë.

I mbajtur i izoluar për një kohë të gjatë në bodrumin e Seksionit të Sigurimit të Shtetit (te Selvia), ai nuk u mor asnjëherë në pyetje, derisa

u ekzekutua, sipas disa dëshmime, diku afër zonës së Kinostudios, pasi ishte bërë kockë e lëkurë.

Gjatë procesit të vet, Koçi Xoxe, i vënë tashmë në akuzë, pohonte se “Për Galip Hatibin, Vaska (Koleci) më tha se ishte katandisur në gjendjen mizerabël dhe kështu, edhe me vendim të Komandantit (Enver Hoxhës) u ekzekutua me një gjyq formal”. Vartësi i tij, Vango Mitrojorgji, pohonte po ashtu se: “Lidhur me përdorimin e torturave, kur hasesh rezistencë, përdorëshin me të madhe torturat, derisa i arrestuari vdiste ose tregonte”.

Ndërsa në gjyqin kundër Kadri Hazbiut e Feçor Shehut, aktakuza përmend se: “Nga provat dhe faktet e grumbulluara nga organet e hetimit janë konkretizuar shumë raste të vrasjeve të tilla të bëra pa gjyq, me urdhër të tradhtarëve Mehmet Shehu, Kadri Hazbiu, Mihallaq Ziçishti e Llambi Peçini. Këtu përmenden, ose siç janë vrasja pa gjyq e pastaj djegia në furrë nga Mihallaq Ziçishti e Galip Hatibit të arrestuar si spiun i amerikanëve, vrasjet e kryera në Pukë, Rrëshen, Krujë, Burrel, Berat etj.”

Dëshmitë e personave përgjegjës përfshijnë disa fajtorë në ekzekutimin e tij, duke thyer edhe vetë ligjet komuniste, fati i tij mbetet i paqartë, sikurse edhe vendi ku prehen eshtrat e tij që nuk u mësua kurrë.

Pas vrasjes së Galipit, e shoqja Asamble Hatibi njohu kalvarin e vuajtjeve bashkë me fëmijën, Durimin. Përveç pakënaqësisë që kishte kundër regjimit që i vrau të shoqin, Asambleja do të arrestohej në tetor 1978 për t'u liruar në nëntor 1982 me akuzën tjetër se ajo ka përforcuar fjalët për figurën e keqe morale të Enver Hoxhës.

Përveç saj, përndiqej edhe i biri, Durim Hatibi. Ndonëse i talentuar në futboll, ai punonte në ndërmarrjen gjeologjike dhe ishte nën vëzhgim të vazhdueshëm.

“Është tepër korrekt, tepër i mbyllur, por në gjoksin e tij zien një vullkan. U këshillua”, - shkruante Sigurimi për të.

Dëshmon **Nurxhan Gostivari** për vjehrrin **Galip Hatibi**.

Të paktën të ketë një varr që t'i mbetet emri!

Thoshin “e kanë nxjerrë nga vendi me valixhe, është spiker në Radio Londra, në BBC...”, por atë e torturonin në birucat e Ministrisë së Brendshme!

Familja, atëherë, me shpresën se të paktën ai do të ishte gjallë, dëgjoji edhe Radio Londrën, edhe BBC, por nuk i korrespondonte asgjë me zërin e tij.

Intervistoi: Marçel Hila

Zonjë, faleminderit shumë që keni ardhur të jepni intervistë!

Faleminderit juve!

Cila ka qenë arsyeja që vjehrrin juaj, i ndjeri zoti Galip Hatibi, është arrestuar dhe dënuar nga regjimi?

Arsyeja? Ai ishte një atdhetar që e donte vendin – ishte intelektual. Kishte studiuar jashtë, në Itali, dhe donte t'i shërbente këtij vendi. Mbasi mbaroi studimet u kthye në vend, në Shqipëri, për të shërbyer. Ishte idealist, shumë i ndershëm dhe mendonte atëherë, me mendimet komuniste, se do t'i shërbente vendit me drejtësi, por mbasi u kthye dhe u caktua me detyrë në Ministrinë e Brendshme, sekretar, siç kam dëgjuar nga ime vjehërr, kuptoi shumë shpejt se çfarë bëhej në

të vërtetë nga qeveria, shteti i atëhershëm, dhe kërkoi menjëherë dorëheqjen nga detyra që kishte. Di gjithashtu që nuk donin ta shkarkonin nga detyra dhe, me ndërhyrjen e dikujt tjetër, atë e liruan nga detyra.

Ishte një person i gjithanshëm, merrej edhe me sport – luante dhe futboll. E donte shumë sportin, por kishte edhe shumë talente të tjera, siç ishte aktrimi, bile unë i kam me dokumente këto që po them.

Njihte 6 gjuhë të huaja, të mësuara në shkollë, serbo-kroatishten kur kishte mbaruar shkollën në Shkup, filloren, në të mesmen kishte mësuar frëngjisht dhe italisht, ndërsa pastaj në mënyrë private, me profesorë, ka mësuar anglisht dhe gjermanisht.

“

Ishte idealist, shumë i ndershëm dhe mendonte atëherë, me mendimet komuniste, se do t'i shërbente vendit me drejtësi, por kuptoi shumë shpejt se çfarë bëhej në të vërtetë dhe kërkoi menjëherë dorëheqjen nga detyra që kishte.

”

Në këto kushte, mbasi u lirua nga detyra, ai u caktua me detyrë në Komitetin e Sporteve, në qoftë se nuk gaboj si quhej. Atëherë organizohej olimpiada ose ballkaniada, sesi quhej.

Ka qenë edhe kampionati i futbollit dhe fitoi Shqipëria atëherë, në '46.

Ai ishte organizator, kryetar, kurse sekretar, mbaj mend nga vjehrra ime, që thoshte se ka qenë Ramiz Alia. Më datën 25 shtator të 1946, disa ditë më duket para, pak ditë para se të organizohej kjo ballkaniadë, ai ka qenë në një mbledhje për sportin deri vonë. Mbledhja ka vazhduar ndoshta deri nga ora 10.00-11.00 e natës dhe mbasi ka dalë nga mbledhja, Sigurimi i Shtetit e ka marrë, e ka arrestuar.

Dini ndonjë detaj se si është kryer arrestimi? A e ka parë më familja prej atij momenti?

Arrestimi është kryer në mënyrë të fshehtë. Askush nuk e dinte ose të paktën askush nuk na tha sesi është kryer. Familja u shqetësua që nuk erdhi në shtëpi dhe doli ta kërkonte në miq e në shokë, në njerëzit që ishin bërë bashkë në mbledhje me të dhe që të gjithë ngritën supet dhe thanë “ne nuk dimë gjë”. Kur kërkoi tek organet kompetente, domethënë që iu drejtua shtetit, mori përgjigjen që ai duhet të jetë arratisur, sepse është në shërbim të anglo-amerikanëve dhe ka shumë mundësi... Tregonte vjehrra ime, arritën deri atje sa i thoshin “e kanë marrë, e kanë nxjerrë nga vendi me valixhe”, deri atje arritën të thoshin. I thoshin “dëgjo Radio Londrën, se atje flet, ose BBC, se atje është spiker”. Familja, atëherë, me shpresën se të paktën ai do të ishte gjallë, e bëri edhe këtë, por nuk i korrespondonte asgjë me zërin e tij.

Mendoni që ai është rrëmbyer?

Ai është rrëmbyer, po! Edhe pse logjika nuk ia pranonte që ai të kishte lënë vendin, që të kishte ikur, duke e njohur mirë të shoqin...

Domethënë, vetëm më vonë, keni marrë vesh detaje, që ishte i arrestuar dhe u zhduk përfundimisht? Çka ndodhi me të?

E vërteta është që ata nuk morën vesh shumë detaje, për të mos thënë aspak, sepse njerëzit kishin frikë të flasin.

Njerëzit? Cilët njerëz?

Njerëzit e vet të afërm. Ai kishte babain gjallë, kishte edhe tri motra, ose dy më mirë, se një nuk ishte tamam motër, por e quante si motër dhe një vëlla që i kishte prej babës, nga një martesë e dytë. Deri në atë kohë kishin qenë shumë të afërt me të, por që kur ndodhi që ai u zhduk ata e mohuan dhe askush nuk iu afrua më familjes. Vjehrra, sapo ishin martuar, kishin rreth dy-tre muaj martesë dhe ajo, mbasi u zhduk i shoqi, kuptoi që ishte shtatzënë. Ai, siç mësuam më vonë, e mori vesh që i lindi djali kur ishte akoma në...

Në hetuesi?

Atje ku e kishin futur.

Si është emri i saktë, Galip?

Galip Rasim Hatibi. Kështu që djalin e rriti e vetme dhe pa absolutisht asnjë ndihmë, përveçse vjehrrit, derisa ai ishte gjallë dhe sa mundi, sepse edhe atë e internuan. Dhe ai bëri internim. Kjo ishte situata, domethënë askush nuk e ndihmoi: shiti çfarë kishte, plaçka të shtëpisë, sepse ata ishin familje...

Sa vjeç ishte zoti Galip kur e morën?

26 vjeç!

Djalë i vetëm?

Djalë i vetëm, me tri motra, njëra nga një martesë e dytë e babës... në fakt, edhe një vëlla...

Askush nuk e dinte ose të paktën askush nuk na tha sesi u krye arrestimi. Familja u shqetësua që nuk erdhi në shtëpi dhe doli ta kërkonte në miq e në shokë...

Kur kërkoi tek organet kompetente, mori përgjigjen: “është arratisur, se është në shërbim të anglo-amerikanëve”, “e kanë nxjerrë nga vendi me valixhe...”

Nuk morëm vesh asgjë,
sepse njerëzit kishin
frikë të flisnin.

Njerëzit e vet që kishin
qenë shumë të afërt me
të, që kur ai u zhduk e
mohuan dhe askush nuk
iu afrua më familjes.

Vjehrra, dy-tre muaj
martuar, mbasi iu zhduk
i shoqi, kuptoi që ishte
shtatzënë.

Ai e mori vesh që i lindi
djali kur ishte akoma në
birucë...

Vjehrra ime, ashtu sikurse edhe i shoqi, ka qenë aktiviste e luftës antifashiste.

Që në '42-shin është marrë me njësitet guerile dhe e ka ndihmuar luftën shumë. Ashtu është njohur me të shoqin, në ato kushte. Kishte edhe shoqëri, sepse ka bërë edhe ajo shkollë: edhe ajo ishte me disa gjuhë të huaja, se kishte mbaruar shkollën jashtë...

Si e morët vesh zhdukjen apo arrestimin? U bë e qartë se çfarë ndodhi me të apo s'keni pasur kurrë informacion, pra, i ati i të zhdukurit e më vonë edhe bashkëshorti juaj si fëmija e tij, a kanë marrë vesh ndonjë gjë për të?

I ati vdiq disa vite mbasi lindi djali (i të zhdukurit), pra nipi, domethënë im shoq, dhe i la edhe testament gjithë pasurinë... ia kaloi direkt nipit.

Bashkëshortit tuaj?

Po, duke ditur që ai do të rritej pa babë, i la 2/6 e pasurisë së vet. Më mbrapa, motrat dhe vëllezërit, përjashtoj njërin, u munduan ta zhduknin testamentin, që pasuria të mos ndahej dy pjesë më shumë se të tjerët te ky nip që po rritej pa babë, por fati e deshi që ishte në gjykatë një kopje e vendimit ku ishte bërë çelja e trashëgimisë testamentare dhe kështu shpëtoi pasuria, se e kanë luftuar gjithë kohës.

A keni pasur një njoftim nga autoritetet shtetërore për fatin e zotit Galip?

Jo, jo, absolutisht!

Çfarë dini për fatin e tij?

Vjehrra ime, ashtu sikurse edhe i shoqi, ka qenë aktiviste e luftës antifashiste që në '42-shin, është marrë me njësitet guerile, e ka ndihmuar luftën shumë. Ashtu është njohur me të shoqin në ato kushte. Kishte edhe shoqëri, sepse ka bërë edhe ajo shkollë: edhe ajo ishte me disa gjuhë të huaja, ka mbaruar shkollën jashtë... siç ua shpjegova më lart, kishte dhe shoqëri. Ishin i njëjti brez me Nexhmijen, me Enverin – të famshmin e asaj kohe, Enver Hoxhën flas dhe kështu që...

Dhe ajo e nxori jashtë. I tha: "Burri yt është agjent i anglo-amerikanëve. Shko kërkoje dhe dëgjoje në Radio Londra!" dhe kur vjehrra insistoi duke i thënë "Im shoq nuk e bën këtë, të lërë vendin!", ajo i tha "Dil përjashta, se edhe ju mund të keni pasoja të tjera!", kështu që, që nga ajo kohë...

Pra, nëse e konsiderojmë "autoriteti", kjo është përgjigjja e fundit që kanë dhënë autoritetet shqiptare?

Po, po, kjo ishte!

Çfarë ndodhi më vonë?

Nuk kemi pasur detaje konkrete, e thashë që

Ishin i njëjti brez me Nexhmijen, me Enverin, dhe ajo e nxori jashtë. I tha: “Burri yt është agjent i anglo-amerikanëve... Dil përjashta, se edhe ju mund të keni pasoja të tjera!”

njerëzit kishin frikë të flisnin në atë kohë... Mbas ardhjes së demokracisë, mbas '90-s, kemi mësuar që e kanë parë njerëz në burg. Avokat Koço Dilo ka qenë i arrestuar në atë kohë. Rreth dy vjet, thotë vjehrra ime, është mbajtur aty, 1946-1948; aty është mbajtur edhe avokat Koço Dilo, që është arrestuar në një periudhë në mes të këtyre dy viteve dhe ka qenë i lidhur në kolonat e burgut.

Të Ministrisë së Brendshme?

Poshtë, ku ishin qelitë e të burgosurve dhe në një nga këto qeli, një natë, duke dalë, ka parë një person që i është dukur si kufomë, për faktin që ai ishte aq i hollë... Ishte dimër dhe ky ishte i veshur akoma me rroba vere.

I veshur siç ishte kur e kanë arrestuar?

Po, siç ishte më 25 shtator, me një mjekër të gjatë e i rreckosur dhe ato rroba ishin të grisura. Nuk e kishte njohur! Ky i ishte afruar dhe i kishte thënë “Nuk më njeh?” Ishte prezantuar dhe ai e kishte njohur vetëm nga sytë. I kishte thënë që kishte marrë vesh që ishte bërë me një djalë (përlotet), më falni, dhe që ia kishin vënë emrin Durim. Durim ia vuri gjyshi, duke shpresuar që...

Të durojë, se do fitojë!

Të durojë që të vijë, mbase dhe me shpresën që do ta takonte të atin, i biri të atin, gjë që nuk ndodhi. Kjo ishte biseda me Koço Dilon, por ai ia ka transmetuar këtë Petro Markos dhe jo direkt familjes së vet. Edhe kjo, nga frika.

Petro Markos? Nga e dini këtë?

Petro Markos ia ka treguar Koço Dilo dhe Petro Marko e ka mbajtur këtë për veten e vet, pa i çuar një mesazh ose një fjalë familjes. Pastaj, e ka ndier si detyrë, si detyrim moral, dhe mbas '90-s...

Petro Marko ka vdekur në qershor të '91-shit. Pak kohë ka pasur për të shkruar gjatë atyre muajve ndoshta!

Po, unë e kam e jua tregoj, është shumë prekëse.

Na duhen të gjitha materialet, dublikatë, se po hapim dosje për çdo person, me fotografi, me dokumente, me çfarë të jenë.

Edhe te gazetat e tjera është shkruar, nga gjyqi i Llambi Ziçishtit. Nga të thënat atje del që vjehrrim, Galip Hatibi, është djegur i gjallë.

E thotë Llambi Ziçishti në gjyq? Janë procesverbalet?

Po, janë këtu! I kanë nxjerrë në gazetë procesverbalet e gjyqit.

Kjo përkon me vitin 1982, kur ka qenë Arianit Çela kryetar i Gjykatës së Lartë.

Por këto janë bërë të ditura vetëm mbas '90-s, kështu që përpara nuk...

E di, e di, s'bëhet fjalë!

Ai thotë që Koçi Xoxe ka qenë ministër i Brendshëm atëherë, kurse vjehrrim ka qenë sekretar.

Sekretar i Koçi Xoxes?

Nuk e di, por me një detyrë sekretar...

Koçi Xoxe nuk ka qenë ministër në atë kohë, por drejtor i Drejtorisë së Mbrojtjes së Popullit; ky kishte peshë të madhe në atë kohë dhe në tetor a nëntor të '46-s është bërë ministër i Brendshëm. Gjer atëherë, ministër i Brendshëm ka qenë Haxhi Lleshi.

Atëherë, aty ka qenë sekretar.

Në Shqipëri ishin tri drejtori: Drejtorja nr. 3 ishte Drejtorja e Mbrojtjes së Popullit. Koçi ka qenë drejtor në Drejtorinë e Mbrojtjes së Popullit. Ju u keni bërë kërkesë autoriteteve për të marrë informacion dhe nuk ju kanë dhënë asgjë?

Jo, jo, absolutisht!

Pra, rastësisht, mbas viteve '90, ju keni gjetur dy burime, shkrimtarin Petro Marko dhe të dhënat nga gjyqi publik që iu bë ish-ministrit Llambi Ziçishti.

Po, edhe deklarata nga njerëz të tjerë.

A u tregua ndokush i gatshëm t'ju tregonte vullnetarisht, duke ardhur te ju në familje?

Edhe ime vjehërr është dënuar për agjitacion dhe propagandë. Është dënuar 7 vjet dhe ka bërë 4 vjet, sepse e zuri amnistia. Në '78-n u arrestua, më 16 tetor të '78-s. Doli në gjyq në fund të marsit të vitit '79 dhe ka dalë pastaj mbas 4 vjetësh burg me amnisti... Kur u arrestua, ishte 55 vjeçe dhe nga kjo arsye doli, kështu që intervistat me njerëzit i ka bërë ime vjehërr, por unë kam dy deklarata nga dy persona që flasin për Galipin, mundet t'jua lexoj apo t'jua vë në dispozicion.

Mund të na thoni shkurt përmbajtjen?

Është deklaruesi Siri Ago që tregon se e ka njohur Galip Hatibin kur mësonte gjuhën angleze me profesor Isan Qereshnikun, gjatë Lëvizjes, dhe që kishte dëgjuar se pas çlirimit ishte sekretar në Ministrinë e Punëve të Brendshme që e kryesonte Koçi Xoxe. Në '48-n, kur ishte larguar nga Tirana, dikush që ai nuk e mban mend, i kishte thënë personalisht se Galipi ishte torturuar dhe kishte humbur ndjenjat... Kushedi sa herë i ka humbur

Në një nga ato qeli, një natë duke dalë ka parë një person si kufomë... ishte aq i hollë...

Ishte dimër dhe ai ishte akoma me rroba vere.

ndjenjat në ato dy vite... po nejtse, dhe i kishte thënë që u dogj me benzinë në Ministrinë e Punëve të Brendshme.

Ky është informacion vullnetar që jua ka dhënë ai?

Po! Është vërtetuar edhe firma e personit me vulën e lagjes në atë kohë, nga këshilli popullor i lagjes.

Në cilin vit është marrë kjo dëshmi?

Kjo është e '92-shit. Është edhe një nga avokat Koço Dilo vetë, në '92-shin. Ai thotë se në '47-n, në shtator, kur u arrestua nga autoritetet e Sigurimit të Shtetit, u mbajt për disa muaj i burgosur, në godinën e Sigurimit të Shtetit, e ndodhur në rrugën "4 Shkurti". Atje ka pasur fatin të takonte Galip Hatibin, i cili mbahej i izoluar në një nga bodrumet e pasme të godinës, në gjendje të mjerueshme. Kishte marrë vesh, më vonë, se u ekzekutua dhe u dogj në vitin '48.

Informacionin e fundit mbi Galipin e morët në '92-shin? Që nga viti 1948 gjer në vitin 1992 s'keni marrë vesh asnjë lajm tjetër?

Fare, fare. Dhe vetë, shpesh kam menduar, nga vjehrra ime nuk e kam dëgjuar, por kam menduar që ajo kushedi se sa vite ka shpresuar...

Edhe ime vjehërr është dënuar për agjitacion dhe propagandë. Është dënuar 7 vjet dhe ka bërë 4 vjet, sepse e zuri amnistia. Në '78-n u arrestua, më 16 tetor të '78-s. ...Kur u arrestua, ishte 55 vjeçe.

Ka ndodhur edhe me raste të tjera, kur njerëzit kanë shpresuar se mbase një ditë do t'i gjenin gjallë të afërmit e tyre. Në një rast, i ati u ishte pushkatuar që në '62-shin, ndërsa familja deri në '90-n shpresonte se një ditë do të kthehej. Pas '90-s gjetën vendimin e dënimit dhe pushkatimit.

Megjithëse thashë që ajo nuk e pranonte që ai të kishte lënë vendin, të ishte arratisur, por prapë, thellë-thellë në zemër, ka jetuar me shpresën që mund të ishte gjallë diku, në ndonjë vend.

Kanë ngritur legjenda për këtë njeri që mund të ishte arratisur, por janë dy informacione të tjera që tregojnë të kundërtën. Kam një pyetje që nuk ju referohet juve, por përvojës së familjes suaj: Sikur t'i kishin takuar rastësisht vrasësit, ata që ua zhdukën dhe ua vranë njeriun e afërt, çfarë do të kishin provuar, si do të kishin vepruar?

Për fat të keq, unë kam humbur edhe tim shoq, domethënë djalin që u lindi atyre. I takonte atij ndoshta, po të ishte gjallë. Nuk mendoj që vjehërra ime do të kishte marrë hak fizikisht, absolutisht jo. Thjesht, ajo do të kishte mundur të shkruante shumë gjëra, por ajo doli nga burgu e sëmurë, me neurozë, kishte frikë të dilte jashtë, dhe nuk doli asnjëherë nga shtëpia.

Që ditën që doli nga burgu? Kishte frikë mos e arrestonin prapë? Kushedi ç'ka parë ajo, tmerre...

Ajo nuk doli asnjëherë nga shtëpia, përveçse dy-tri herë te njerëzit e vet, me polici.

E ka vazhduar burgun edhe në shtëpi?

Po, ajo e vazhdoi burgun në shtëpi.

Kur është ndarë nga jeta vjehërra?

Në '99-n.

Si mendoni se do të reagonte ajo, apo nuk do të reagonte? E ka pranuar atë fat!

Ajo e ka pranuar! Thjesht, ajo do të fliste shumë, do të nxirrte mllëfin, mendoj, në mënyrë paqësore.

A kanë pasur sende personale të Galip Hatibit, gjëra përmes të cilave ju e kujtoni atë njeri?

Unë kam letra që Galipi i ka sjellë së shoqes ose familjes, se e shoqja ishte vetëm mikeshë në atë kohë. Nga burgu i Barit, i drejtohej familjes me shumë dashuri, me shumë përkushtim. Problemi, siç e thotë edhe vetë në ato letra, ishte që nuk kishte letër për t'i shkruar shpesh dhe ka shkruar në letra aq të vogla. Ja, këto janë letrat. Ka edhe më të vogla akoma. Mendoj që vjehërra ime duhet t'i kish lënë diku, ndoshta te ndonjë njeriu i vet, sepse unë nuk i kam parë këto në shtëpi në kohën që vjehërra ime ishte në burg, ndryshe...

**...dikush i kishte
thënë se Galipi ishte
torturuar dhe kishte
humbur ndjenjat...
Kushedi sa herë i
ka humbur ndjenjat
në ato dy vite... i
kishte thënë që u
dogj me benzinë në
Ministrinë e Punëve
të Brendshme.**

Ajo nuk e pranonte që ai të kishte lënë vendin, të ishte arratisur, por prapë, thellë-thellë në zemër, ka jetuar me shpresën që mund të ishte gjallë diku, në ndonjë vend.

Qartë, përndryshe do t'ia kishin marrë, do të ishin zhdukur... Ndoshta jua kanë sjellë kur erdhi demokracia?

Po, kështu mendoj, se nuk i kam parë. Këto kanë dalë më mbrapa. Unë jam futur në shtëpinë e tyre kur vjehrra ishte në burg. Ajo më ka njohur kur e kemi pasur vajzën 9-muajshe dhe kemi shkuar për herë të parë në kampin e grave, në Kosovë të Lushnjës, që të njiheshim. Ishte emocion i jashtëzakonshëm. Atë ditë... ne shkuam me taksi, sepse vajza ishte 9-muajshe. Ishte shumë luks për ne taksia, por s'kishim si të shkonim ndryshe. Im shoq shkonte me tren dhe me biçikletë pastaj, një herë në tre-katër muaj, që i çonte ushqime, përveç atyre që i çonte me postë – ushqime të thata që mund t'ia çonim. Vjehrra e pinte edhe cigaren dhe atë e kishte ushqimin kryesor, ashtu thoshte. Unë i çoja një letër në dy ose tri javë.

...E kam para syve: ishte një rrugë e gjatë, përveç derës së hekurt ku ishte dhoma e rojës dhe e takimit. Po kampet, ndërtesat ishin larg rreth 400-500 m më tutje, nuk e di me saktësi, por di që ajo që më ka bërë jashtëzakonisht përshtypje, ishin gjithë gratë e tjera që më shikonin nga larg. Ishte jashtëzakonisht prekëse.

Kishit shkuar si nuse me foshnjën tuaj, pra me mbesën e saj 9-muajshe, që e shihte për herë të parë?

Ajo mua, dhe unë atë. Nuk e kisha njohur kurrë! Unë nuk kam bërë martesë, kam ikur nga shtëpia që të mos rëndoja dhe familjen time, mbasi ajo u arrestua. Njihesha që përpara me tim shoq dhe e bëmë lidhjen. Në ato kushte, njerëzit, duke e ditur lidhjen time, më thoshin "Lëre, lëre, se njerëzit e kanë lënë të martuar me fëmijë, ti vetëm shok e ke!", por unë nuk e lashë dhe kështu...

Duke qenë të etiketuar me "biografi të keqe", si janë sjellë njerëzit ndaj jush?

Ne na çuan jashtë, në periferi të Tiranës me gjithë tim shoq. Për fat, atje ku na çuan ne, kishte shumë njerëz që ishin si të dënuar dhe i çonin atje për të punuar. Ata na rrinin më afër e silleshin mirë. Në përgjithësi janë sjellë mirë, në kuptimin e

afrimit me ne, por ata ishin populli, jo njerëzit në drejtim, domethënë shefat. Shefat, jo! Gjithmonë të persekutuar ishim! Nuk na jepnin kategorinë se ishim punëtorë, sepse kur merrje kategori, merrje rrogë më të madhe.

Me çfarë mënyrash jua kanë bërë përjashtimin, largimin, veçimin?

Një nga mënyrat ishte kjo: degdisja. Na çonin të punonim atje ku duhej një orë e një çerek që të vinim në shtëpi, me tri turne. Bashkë me burrin kam punuar.

Në cilin vend keni punuar?

Tek impianti i pasurimit të graniteve. Së fundmi, atje kemi punuar, pastaj tim shoq e çuan tek uzina e traktorëve derisa erdhi demokracia, pastaj u vlerësua ndryshe. Atje punonte me tri turne, unë isha po prapë me tri turne dhe, meqë u bëmë me fëmijë, ai bënte edhe turnin tim të tretë që unë të mos dilja me tri turne. Ju thashë që nuk na fusnin në kategori kur mbushnim kohën për të kërkuar kategori më lart, sepse do të na jepnin rrogë më të madhe. Neve na duhej ajo rrogë për të jetuar dhe për të mbajtur vjehrrën në burg, sepse atje, me lëng groshe nuk e mbante dot shpirtin ajo, plus që ishte edhe pensioniste, se ajo 3 muaj para se të dilte në pension u arrestua dhe nuk kishte mundësi të punonte si punonin gratë e tjera, që i detyronin të punonin në bujqësi andej. Ato që punonin, merrnin një herë në muaj mish më duket, nuk e di çfarë lloj mishi ishte, por vjehrra ime thoshte që merrnin ushqim, diçka tjetër.

A është ushtruar dhunë fizike apo psikologjike ndaj jush apo familjes suaj, fëmijëve, burrit, duke pasur parasysh edhe vjehrrën?

Fizike nuk di, por psikologjike po! Që në fillim, kur jam martuar unë, kur shkova në shtëpi, im shoq nuk më lejonte të flisja në shtëpi, se e dinim që kishim përgjues. Ne kishim një shtëpi private me oborr rreth e rrotull dhe natën, në errësi, mund edhe të na vinin te dritarja. I shkruanim njëri-tjetrit kur kishim ndonjë gjë për t'i thënë dhe pastaj e zhdoknim letrën. Pastaj, kur dilnim bashkë,

...ajo do të kishte mundur të shkruante shumë gjëra, por ajo doli nga burgu e sëmure, me neurozë, kishte frikë të dilte jashtë dhe nuk doli asnjëherë nga shtëpia.

**Vjehrra ime e la amanet
para se të vdiste që në
varrin e saj të vihej edhe
fotografia e Galipit.
Te varri i saj janë të dyja
fotografitë, edhe emri i
Galipit, sikur ata janë
të dy bashkë, por, në
fakt, në varr është vetëm
vjehrra ime. Të paktën
të ketë një varr, që t'i
mbetet emri!**

sidomos kur dilnim bashkë, unë e dija, im shoq kthente shpesh kokën, edhe pse nuk donte ta bënte para meje këtë, por e dinte që kishim dikë që na shoqëronte.

Ju ndiqte, survejonte?

Po! Edhe kur punonim bashkë në fillim, para se të lindte fëmija, në atë fabrikën që ju thashë, ishte në kodër ajo fabrikë, dhe personi që na shoqëronte në punë rrinte poshtë pemëve në hije, derisa ne të mbaronim turnin, ditën kur dukej, pastaj natën, kur vinte im shoq e unë isha në shtëpi – ai vinte nga turni i dytë dhe unë mezi e prisja që të vinte, ishte ora 12.00, se në 11.00 e linte punën, në 12.00 e gjysmë arrinte në shtëpi, edhe që t'i gjente gjërat e ngrohta, prisja që të zhvishej e të vinte të hante, – shpesh vonohej në dhomë. Kur shkoja, e shikoja që vështronte nga perdja me dritë fikur, a kishte ikur apo s'kishte ikur ai personi. Kjo është dhunë psikologjike. E kemi jetuar atë periudhë me këtë, pastaj të tjerat e të tjerat...

A e ndienit jetën juaj si një mallkim, si rënie në greminë?

Atëherë, që t'i përgjigjem vetëm me dy rreshta kësaj, do të citoj një shkrim të shokëve të Durimit, një shprehje që ai e përdorte shpesh dhe që i përgjigjet pyetjes suaj: “Qesh, se më vjen zor të qaj!” Kështu thoshte shpesh Duri, Durimi, dhe kjo ishte, ndoshta, emblema rrëfyese e mënyrës sesi jetoi e u mbijetoi ditëve të kësaj bote.

Ai ka qenë sportist me Tiranën, ka luajtur deri në '71-shin, pastaj hoqi dorë, sepse për shumë arsye, megjithëse ishte talent i jashtëzakonshëm, nuk i jepnin mundësi. Dikush e ndihmoi që të bënte një shkollë... i ka mbaruar shkëlqyeshëm të gjitha, edhe ai me 7 gjuhë të huaja, të mësuara të gjitha në mënyrë autodidakte.

Nuk e ka njohur babën Duri. E ëma e ka rritur dhe ishte shumë i heshtur. Unë mendoj që ai e ka kërkuar, pavarësisht se nuk e ka ndier pranë babain, e ka kërkuar me atë shpirtin e vet dhe me gjithë çfarë ai ka bërë për të mbijetuar edhe për veten e vet, edhe për nënën e vet, edhe për mënyrën sesi zgjodhi ta jetojë jetën në ato kushte.

A ka pasur momente që ai e ka shprehur se i mungonte i ati, si p.sh., në martesë ose për lindjen e fëmijëve, apo edhe në momente të tjera?

Duri ishte natyrë shumë e heshtur, sepse, siç e mendoj unë, – dhe kjo është logjikë e jetës së tij, – ai është rritur në ato kushte që i vogël nga e ëma, e ka ditur realitetin, kështu që është frenuar për shumë gjëra, por ka qenë vërtet shumë inteligjent. Të arrish të mësosh në mënyrë autodidakte gjuhët, në ato kushte kur punonim atje me gurë, se me gurë ishte fabrika... Edhe në qoftë se do ta shikoje Durin atje ku punonte me lopatë dhe gurë, në momentin kur zgjidhnin ta caktonin në një vend ku merrte lopatën dhe mbushte ashensorin me gurë që shkonin për t'u bluar në mulli, ai kishte një libër të fshehur aty, poshtë leckave e thasëve prej lecke, që e lexonte gjithë kohës.

Si e keni pritur ju, familjarisht, rënien e komunizmit?

Unë u frikësova shumë, përveç gëzimit dhe entuziazmit, sepse nuk po e gjeja dot Durin. Dola dhe e kërkova. Kisha frikë se, nga gjithë ai entuziazëm i njerëzve, nuk përmbahej, Duri nuk përmbahej. Ishte vërtet një ditë me shumë emocione dita që ra shtatorja.

Bëhet fjalë për një epokë, më shumë se për një ditë. Kur erdhi demokracia, a i jeni drejtuar dikujt zyrtarisht për trupin dhe fatin e vjehrrit tuaj, zotit Galip?

Duri vetë e ka bërë, ka kërkuar në Ministri të Brendshme dosjen dhe i kanë thënë që nuk e gjejnë, nuk ka dosje.

A keni shpresa se mund të gjenden eshtrat e të afërmit tuaj?

Unë do të doja, po shpresë nuk kam, duke ditur shumë gjëra dhe që ai është djegur. Vjehrra ime e la amanet para se të vdiste që në varrin e saj të vihej edhe fotografia e Galipit dhe te varri i vjehrrës sime, në qoftë se do të shikoni, janë të dyja fotografitë, edhe emri i Galipit, sikur ata janë të dy bashkë, por, në fakt, në varr është vetëm vjehrra ime. Të paktën të ketë një varr që t'i mbetet emri.

Këtë s'e kam dëgjuar ndonjëherë në jetë, hera e parë! Kur mendoni se mbyllet kjo histori?

Nuk e di, në qoftë se do të gjendet trupi, po me këto që janë dëgjuar mbrapa, nuk shpresoj më që të gjendet...

Pra, jeni në kufirin e shpresës që po vdes?

Po, po!

Zonjë, faleminderit shumë për intervistën!

Faleminderit juve që më dhatë mundësinë të them! Kjo është një pjesë shumë e vogël, në fakt.

Ju keni bërë një rrëfim prej burimeve tuaja familjare, por keni sjellë të dhëna për një kohë të përbindshme, sesi digjeshin njerëzit, sesi shkatërroheshin. Është një arkeologji e krimi që del pak nga pak. Ju e ndihmoni shumë shoqërinë, kështu që jemi ne që ju falënderojmë sërish!

Faleminderit!

Thoma Suli

I zhdukur:

Atë Gjergj Suli, i ditëlindjes 1893, nga Lekli i Tepelenës. Pushkatuar më 1948.

Vuajtës: **Të bijtë**

N

Njeri intelektual, prift ortodoks, nga Tepelena. Kishte kryer studimet në gjimnazin “Zosimea” në Janinë dhe më pas në Amerikë. U rikthye në atdhe për të kontribuar për vendin.

Gjergj Suli kishte njohje me Fan Nolin, Faik Konicën dhe ishte i lidhur me shoqatën “Vatra” në Filadelfia. Luftoi kundër gjermanëve dhe italianëve. Ishte pro amerikan dhe pro anglez.

U akuzua se ishte i lidhur me Sillogun e Janinës dhe që kishte lidhje me Ballin Kombëtar, me krerët e bejlerëve, për përmbysjen e sistemit komunist. U pushkatua në kalanë e Gjirokastrës.

Mendohet se eshtrat e tij gjenden në truallin ku ngrihet shkolla industriale, pranë varrezave në Gjirokastrë.

Të dy djemtë e atë Gjergj Sulit, Thoma Suli dhe vëllai i tij më i madh, nuk u lejuan të merrnin arsim të plotë në shkollë, nuk përkraheshin nga askush, ishin të shtypur, të përbuzur, kryenin vetëm punë të rënda e të rëndomta dhe cilësoheshin si fëmijët e armikut.

Si rezultat i përndjekjeve, veçimit, presionit dhe jetës së rëndë, një pjesë të jetës e kaluan në spitalin psikiatrik, ku nuk kuroheshin mirë.

- Photograph of beaver

At-gjergji Suli

Prift i Kështit
- i arstuen -

Dëshmon i biri, **Thoma Suli**

Të dalë një burrë shteti, t'i bëhet zot Shqipërisë!

Sado që kam hequr vuajtje nga torturat më çnjerëzore, prapë më dhembet vendi im, më dhembet Shqipëria, se ç'është ai që lë Shqipërinë?

Intervistoi: Marçel Hila

A mund të na tregoni diçka rreth jetës së babait tuaj?

Atë Gjergj Suli lindi në fshatin Lekël. Mbaroi shkollën fillore po aty dhe u shkollua për gjuhë të huaj turke dhe greke. Si nxënës i shkëlqyer, i dhanë bursë për në gjimnazin “Zosimea” të Janinës. Nga andej, në moshën 16 ose 18-vjeçare, s'jam i sigurt, shkoi në Amerikë, ku vazhdoi punën e tij dhe u lidh me Fan Nolin e me Faik Konicën; u bë shok me Fan Nolin dhe sekretar i “Vatrës” për Filadelfian, siç kam të dhëna unë. U ngrit e erdhi në Shqipëri se i dhembet Shqipëria, atje i ngelën edhe fëmijët... nuk pyeti as për fëmijët. Unë, për fat të keq, nuk e njoha tim atë, se më la 9-muajsh. Ja si them në vargjet e mia:

*Ah, moj trimja Tepelenë,
Mos e harroni At' Gjergjë,
Patriot i madh me vlerë,
La Amerikën dhe erdhë,
Fëmija atje i mben'
Si nuk pyete për fëmijët?
T'u ndez gjaku për Shqipërinë,
Doje t'i sillje lirinë,*

*T'i sillje demokracinë,
Por nuk të lanë të ligjtë.
Prifti i Lekëlit qe burrë,
Demokrati me kulturë,
Që ne s'do ta harrojmë kurrë.*

Punoi si prift në zonën e Leklit dhe ndihmoi luftën kundër Italisë dhe Gjermanisë. Kur në Labovë erdhën gjermanët dhe dogjën fshatin, ai u foli në anglisht: “Ç'keni me popullin? Po keni gjë, luftoni me partizanët e ballistët, jo me popullin fukara, që po i digjni shtëpitë.” Kështu u tërhoq gjermani në fjalët që fliste atë Gjergj Suli.

Më pas, spiunët e komunizmit, siç ishte lukunia e gjuetisë së zagarit të Gjirokastrës, që gjuante njerëzit e zgjuar dhe të pasur, iu qepën pas. E futën në hetuesi në Gjirokastër. Vinin hetuesit edhe nga Jugosllavia për të vërtetuar se kush ishte atë Gjergji. Nga atë Gjergji nuk nxorën asnjë të dhënë as nën rrahje, pavarësisht se si kanë shkruar hetuesit e komunizmit. Më në fund, e pushkatuan në kalanë e Gjirokastrës.

**Punoi nja 3-4 muaj, por na e zbuluan që ky po punonte traktorist dhe u ngritën e thanë:
- Si ia keni dhënë traktorin një armiku?
Vëllaziu im, nga mosha ishte i vogël e ngrihej kështu tek traktori, unë e shikoja dhe gëzoja për të, se kishte shumë zanate, traktorist, elektrikist... çfarë shikonte, e bënte!**

Po aty pushkatuan dhe mbuluan shumë koka të Tepelenës, si babain e Teqesë së Koshtanit, Zenel Shehun, që ishte luftëtar i rrezikshëm; ai e kundërshtoi Enver Hoxhën në Kongresin e Përmetit; aty u arrestua dhe u pushkatua edhe Syrja Shehu nga Vasjari i Tepelenës...

Ishin kokat e Tepelenës, që udhëhiqnin demokracinë për çlirimin e Shqipërisë, që të mos futej në rrugën e Rosisë, se e njihnin komunizmin, kishin mbaruar shkollat jashtë shtetit, në Angli e Francë, shokët e tij, kurse vetë atë Gjergji në Amerikë. Këta u pushkatuan dhe u hodhën në një gropë e i mbuluan, siç morëm të dhëna më pas.

Pushkatimi i 12 burrave të zgjuar sarandjotë, tepelenas dhe gjirokastritë është kryer te shkolla industriale, pranë varrezave të Gjirokastrës. Kur aty u ngrit shkolla e Gjirokastrës, në themelet që po hapeshin, dilnin kockat e armiqve, kështu na kanë treguar njerëz nga populli që i kishin parë. U ngrit shkolla industriale mbi eshtrat e 12 armiqve të Partisë, thoshin në atë kohë.

Ju, familja juaj dhe të afërmit tuaj, a keni përjetuar persekutim?

Vëllai hoqi shumë persekutime, se vëllai ishte mendjendritur, i ngjante të atit, ishte njeri shpikës, që sikur ai të kishte një biografi tjetër... të mesme, jo komuniste, mund të ishte bërë një inxhinier i shumë lloje shpikjeve, ndërsa unë luajta rolin e budallait: nga zgjuarsia e gjenit të babait tim mbrojta veten time dhe i shpëtova asaj të keqeje.

Kam një ngjarje të vogël. Kur isha fëmijë, ishin mbledhur burrat e fshatit në qendër dhe vjen vëllai im nga puna si mekanik dhe mu aty ku ishin komunistët – brigadierët, sekretari i organizatës etj. – thotë se do të rregullonte një çikë hidrocentralin, meqë nuk kishim dritë. Në muajin gusht binte niveli i ujit. I thotë një komunist aty: “Nuk ka ngelur centrali në duart e tua ta rregullosh. Ti shiko punën tënde atje ku e ke, se edhe atë e ke të tepërt!” Unë isha pak si i egër në vogëli e vajta t'i hidhesha në grykë, por nuk më la vëllai, se ishte shumë i zgjuar dhe shumë i mprehtë. Sekretari i organizatës bazë iu qep nga pas. “Ore, hajde këtu ti!” - i tha. Vëllai ia ktheu: “Babai im ndoshta

ka gabuar për Partinë, edhe u pushkatua, por ne s'kemi ndonjë faj të na ofendoni, se për të mirën e fshatit po flas." "E rregullon dot centralin?" - pyeti sekretari. "Po, - i thotë ky, - e rregulloj! Po s'e rregullova, do të digjem mu në central!"

Ndenji katër ditë e katër net atje, te hidrocentrali, dhe se si e bëri, nuk di. Unë i çoja bukën dhe si kalama, i thosha "ha bukë, ha bukë", por ai kishte hall të bënte punën dhe kur ndezi hidrocentralin, u bë ditë dynjaja. Kur ish në shkollë, meqë ishim fukarenj, donte ta linte shkollën e të shkonte të punonte në hapjen e rrugëve, por mëma nuk e la. "Ti do të vazhdosh shkollën, të keqen mëma".

Një ditë po shihte një traktor tek punonte dhe si sevdalli, iu ngjit nga pas. Duke e parë, kthehet nga traktoristi e i thotë se traktori bënte zhurmë. "Po ti, nga e di?" - u çudit traktoristi. "Kështu ma pret mendja", - i tha vëllai dhe traktoristi atëherë ia ktheu: "A do të vish të punosh me mua si ndihmësmekanik?" Kaq ishte! E la dhe shkollën dhe filloi si ndihmës.

Punoi nja 3-4 muaj, por na e zbuluan që ky po punonte traktorist dhe u ngritën e thanë: "Si ia keni dhënë traktorin një armiku?"

Vëllaziu im, nga mosha ishte i vogël e ngrihej kështu tek traktori, unë e shikoja dhe gëzoja për të, se kishte shumë zanate, traktorist, elektrikist... çfarë shikonte, e bënte, i arrinte të gjitha nga mendja e tij, pa shkollë, kurse unë nuk merrja vesh për këto gjëra, vetëm kazmën e lopatën dija. E kështu, hiq andej, hiq këtej...

Na dashurohet me një korçare këtu në Tiranë, arsimitare. Ishin bashkë për një vit, kur ajo mori vesh se ky ishte i persekutuar. "Ti e paske babain armik, - i thotë, - pse s'ma ke thënë këtë? Unë edhe sikur dy-tre fëmijë të kishim, nuk do të të kisha marrë, se unë jam familje komuniste, nuk jam familje armiqsh". Kështu që vëllai im, prit andej, godit këtej, kaloi në psikiatri. As atje nuk kurohej si gjithë të tjerët, se spitalet ishin një çik ashtu...

Kur arrita moshën 19-vjeçare, dashurova një vajzë dhe i them këtu, këtu, edhe "të dua". Më thotë

**Unë do t'i them "I
jazëkut ti je!", se nuk
mund të hakmerrem
me një të tillë, një
gjakpirës hijerëndë,
sepse kemi të tillë
kulturë këtu, që edhe
një mizë nuk mund
ta shkelim, jo të
hakmerremi me tortura
çnjerezore, siç i solli ai
sistem në Shqipëri.**

Në Shqipërinë time, që im atë e donte aq shumë, për të cilën la Amerikën dhe fëmijët, shoh se këtu është vjedhur shumë dhe vazhdon komunizmi, vazhdon, vazhdon rruga e komunizmit... Çdo gjë mund të realizohet, në qoftë se do të futet në rrugën e idealeve të patriotëve të mëdhenj, të Frashërllinjve, të Mid'hat e të Abdyl Frashërit.

Nga unë, si i themi, janë të falur, se nuk jam hakmarrës me njerëz të tillë, por më vjen keq se si këta barbarë arritën të bëjnë këto, me gjithë kulturën shqiptare, me ajkën e kombit shqiptar, me të gjithë të pasurit që kishin derdhur djersë.

ajo: “Unë më mirë të të marr ty me një sy, por atë lëkurë ujku që ke ti, pse ta marr edhe unë?” Kështu që unë dashuroj një vajzë tjetër, e kërkoj me mblesëri, e përsëri nuk më lejonin: “Ou, i biri i priftit?! Në asnjë mënyrë! Kështu që edhe unë kalova një çik në psikiatri, bashkë me vëllain. Dy vëllezër në psikiatri, derisa motra mori një burrë me biografi të mirë. Qe familje komunisti, por ata nuk vinin më në shtëpi, meqë motra ime ishte bija e armikut.

Megjithatë, erdhi puna edhe te fëmijët e saj. Fëmija i parë i saj, që nga fillimi i shkollës, klasa e parë, deri në të tetën, ishte me notë mesatare 10, por në fshat erdhi vetëm një bursë për dy nxënës. Nxënësja tjetër ishte me biografi më të mirë nga mbesa ime, por me nota ishte shumë dobët. Ngrihet drejtori i shkollës, në praninë e sekretarit të byrosë dhe thotë: “Unë, si drejtor i shkollës që i njoh mirë të dyja nxënëset, mendoj që ta marrë Zhaneta Suli me një notë mesatare të lartë.” “Ulu, - i thotë sekretari i byrosë, - Zhaneta Suli është mbesa e atë Gjergj Sulit”. Ia kthen drejtori i shkollës: “Atë Gjergji e pagoi me kokën e tij. Nuk e njohu as e ëma e vajzës atë Gjergjin

e jo kjo, megjithatë ne themi edhe ndryshe: kjo është mbesë komunisti, e ka xhaxhain ushtarak në marinën detare në Durrës.” Kur u ul, sekretari i tha: “Mos u ndie!”

Por këto qenë goditje të rënda mbi kurrizin e motrës, edhe tonin. Motra i përballoi një çik më mirë këto situata, duke u mbuluar disi nga biografia e burrit, ndërsa ne, dy vëllezër, kaluam në psikiatri, ku na trajtonin si të sëmurë rëndë.

A keni ruajtur në shtëpi sende vetjake nga babai juaj?

Në asnjë mënyrë! Ato që ishin, u zhdukën, se ata e shkatërruan shtëpinë. Babai s'kishte asnjë gjë në gjendje, vetëm libra, ca kusi, ca batanije. Edhe siç erdhi nga Amerika, ishte fukara, por ama ishte me ideale të tjera, me ideologji, shumëgjuhësh, detyrimisht ishte krejt ndryshe.

A keni marrë vesh cila ishte akuza bazë me të cilën u dënua babai juaj?

Akuza ishte se gjoja babai ishte lidhur me sillogun e Janinës, se kishte lidhje me Ballin Kombëtar, me krerët e bejlerëve për përmbysje të sistemit

“

Unë nuk e njoh
fjalën “baba” e nuk
kam dhembshuri për
babain.
E kam dashur shumë
nënë time, domethënë
edhe dashurinë e
babait mendoj se e kam
hedhur mbi nënën.
Kam dashur nënën, se
nuk njoha babain!

”

komunist, se nuk pranonte sistemin komunist, se donte amerikanët dhe anglezët në Shqipëri...

Kjo akuzë ishte vetëm për babain tuaj, apo bashkë me të tjerët me të cilët u dënua në grup?

Ishte në grup dhe të gjithë u dënuan me pushkatim! U dënuan në një darkë të katër krerët kryesorë. Zenel Shehu njihet si luftëtar i madh dhe ishte caktuar kryetar i komitetit të Tepelenës, pas çlirimit të saj. Ky i hipi kalit dhe shkoi në Përmet kur bëhej Kongresi e iu kundërvu Enver Hoxhës: “E bëmë luftën, e çliruar Shqipërinë, por, shoku Enver, ti po na fut nga komunizmi. Ne e njohim se çfarë është komunizmi!” “Mirë, shoku Zenel, - i thotë Enveri, - do ta shohim herën tjetër problemin tënd!” Në atë kohë, menjëherë e arrestojnë dhe e caktajnë për pushkatim.

Kur u rritët, a i takuat ndonjëherë ata që jua shkaktuan këtë tragjedi, njerëzit që e kanë paditur babain, ose që e kanë torturuar? A e keni marrë vesh cilët kanë qenë?

Nuk dimë asgjë!

Po sikur sot, në këtë moshë, t’jua tregonin duke kaluar në rrugë, si mendoni se do të kishit vepruar?

Unë do t’i them “I jazëkut ti je!”, se nuk mund të hakmerrem me një të tillë, një gjakpirës hijerëndë, sepse kemi të tillë kulturë këtu, që edhe një mizë nuk mund ta shkelim, jo të hakmerremi me tortura çnjerëzore, siç i sollli ai sistem në Shqipëri. Nga unë, si i themi, janë të falur, se nuk jam hakmarrës me njerëz të tillë, por më vjen keq se si këta barbarë arritën të bëjnë këto me gjithë kulturën shqiptare, me ajkën e kombit shqiptar, me të gjithë të pasurit që kishin derdhur djersë. Si ta quash këtë, që të vish e të më marrësh pronën mua? Për ata që kishin pronë, se plaku im nuk kishte as pronë, asnjë gjë, vetëm kishte idealet e tij të rënda, kulturën e tij.

A shpresoni t’i gjeni eshtrat e babait tuaj?

Ah... nuk di. Ndoshta mund të bëj ndonjë gabim, por në Shqipërinë time, që im atë e donte aq

shumë, për të cilën la Amerikën dhe fëmijët, e po kështu edhe nipi im, edhe unë shoh se këtu është vjedhur shumë e vazhdon komunizmi, vazhdon, vazhdon rruga e komunizmit... Po çdo gjë mund të realizohet, në qoftë se do të futet në rrugën e idealeve të patriotëve të mëdhenj, të Frashërllinjve, të Mid'hat Frashërit që udhëhoqi Ballin Kombëtar, të Abdyl Frashërit që ishte, siç i këndojmë këngë ne labët:

Avdyl prishe pasurinë/ E bëre flori./ Vajte te Bismarku,/ Ndenje në Skamni...

Njerëzit u persekutuan, se i tillë qe ai sistem. Në qoftë se njerëzit do të ecin në rrugën e demokracisë, që të lindë demokracia e saktë, atëherë gjithçka është e arritshme.

Po sikur një ditë t'ju njoftojnë që u gjetën eshtrat e babait, a do të ishit i gëzuar?

Do të jetë gëzim shumë i madh, sido që unë nuk e njoh fjalën "baba" e nuk kam dhembshuri për babain. E kam dashur shumë nënën time, domethënë edhe dashurinë e babait mendoj se e kam hedhur mbi nënën. Kam dashur nënën, se nuk e njoha babain! Nuk kam idealet e tij.

Vetëm më vjen keq tani e prekem shpirtërisht për një njeri kaq të madh, që unë nuk mund ta arrij dot as tek thoi i këmbës, që të kem dashuri të madhe. Por për fatkeqësinë që i ndodhi babait do ta bëj natën ditë.

A kanë shkruar për babain tuaj, e kanë përmendur si figurë?

Kanë shkruar, por siç duhet shkruar nuk ka shkruar njeri, se gjithë bashkudhëtarët e babait tim nuk jetuan.

Kur u hap demokracia, thuajse u larguan njerëzit, ne po ishim një çikë të paaftë, se qemë të shtypur e të izoluar në fshatin Lekël: s'na hynte, s'na dilte njeri në shtëpi, nuk dinim as të uronim, as të vallëzonim, as të ngushëllonim, as kur më vdiq nëna apo kur gruas sime i vdiq kushërira e parë, 17 vjeçe...

Ishim 17 veta duke mbajtur arkivolin në krahë, në qytetin e Memaliajt.

U hapnim rrugën makinave dhe njerëzve, se na shtypën makinat, se shkoi e bija e armikut... Ishim tepër, tepër të përbuzur. S'na fliste njeri me gojë. Na shtypnin dhe na pështynin! Na linin punët më të vështira!

E kam lënë një copë tokë, një gjermadhë në fshatin Lekël dhe më vjen mall të vij e ta shikoj! Sado që kam hequr vuajtje nga torturat më çnjerëzore, por prapë më dhembet vendi im, më dhembet Shqipëria!

Ishim 17 veta duke mbajtur arkivolin në krahë, në qytetin e Memaliajt. U hapnim rrugën makinave dhe njerëzve, se na shtypën makinat, se shkoi e bija e armikut, se edhe nga ana e gruas sime ishin të persekutuar e të dënuar me burg: 10 vjet xhaxhai i saj në Ballsh, 5 vjet i ati në Spaç. Kështu që ishim tepër, tepër të përbuzur. S'na fliste njeri me gojë. Na shtypnin dhe na pështynin! Na linin në punët më të vështira!

Duke pasur një raport mjekësor nga spitali psikik i Vlorës, i them sekretarit të organizatës bazë të fshatit: "Një punë edhe për mua, se s'mund të ha

kazmën edhe me të tillë shëndet që kam!" "Ka norma Partia!" - më thotë.

Një përgjegjës sektori, të cilit i vinte keq për mua, nuk ishte komunist, më futi në pela, kuaj. Sa më futi në pela, i mirëmbajta e i shëndosha për sedrën time personale, si dhe për të nderuar shefin e sektorit që më bëri këtë nder të madh. Më hoqi nga kazma si njeri i sëmurë, mirëpo dikush shkroi një letër dhe sekretari i parë i rrethit dërgoi instrukturin e tij dhe më hoqën menjëherë nga pelat. Aty u ngrit edhe një bashkëfshatar nga Hormova, jo nga ne, por nga Hormova, e thotë: "Mos e hiqni, more! Lëreni armikun, se u siguroi pelat!" E tha me gojë e tij, dhe e dëgjova vetë. "Ik, ore, shiko punën ti, se e di Partia atë punë!" - i tha instruktori.

Zoti Thoma, shumë faleminderit për intervistën.

Edhe unë ju falënderoj për respektin, për sjelljen, për edukatën dhe uroj që Shqipëria të marrë rrugën e plotë të demokracisë, që të kthehen gjithë shqiptarët që kanë ikur jashtë vendit në follenë e tyre, se zogu që lë follenë e tij... Si i thonë: "Ku është balta më e ëmbël se mjalta? Këtu në Shqipëri!"

Mirëpo nuk shikojmë mbarësi në rrugën tonë në Shqipëri, që të kthehen gjithë shqiptarët që kanë lënë Shqipërinë, se ç'është ai që lë Shqipërinë?

E kam lënë një copë tokë, një gjermadhë në fshatin Lekël dhe jetoj në Greqi, sot, dhe më vjen mall të vij e ta shikoj, sado që kam hequr vuajtje nga torturat më çnjerëzore, por prapë më dhembet vendi im, më dhembet Shqipëria. Dua ta shikoj t'i dalë një burrë shteti, t'i bëhet zot Shqipërisë!

Uroj që Shqipëria të marrë rrugën e plotë të demokracisë, që të kthehen të gjithë shqiptarët që kanë ikur jashtë vendit në follenë e tyre, se zogu që lë follenë e tij... se ç'është ai që lë Shqipërinë?

Fran Xhanaj

Të zhdukur: Gjelosh Luli Llesh Marashi

G

Gjelosh Luli ishte nip i Ded Gjò Lulit dhe i martuar me motrën e Kol Bibë Mirakës, duke u bërë një autoritet i padiskutuëshëm në dy krahina të mëdha të veriut të Shqipërisë.

Idealist për çështjen kombëtare dhe antikomunist i bindur, ai ishte njëri nga udhëheqësit e Lidhjes së Malësisë së Madhe që mobilizoi mijëra burra për mbrojtjen e Veriut. Gjelosh Luli ishte njëri nga organizatorët e Kryengritjes së Malësisë së Madhe, ku dhe u plagos rëndë.

Në përpjekjet për ta shpëtuar, diku, njëri nga shoqëruesit e mbyti, i rrëmbeu floringtë që kish, i shkuli edhe dhëmbët dhe e groposi.

Komunistët që kishin muaj të tërë në ndjekje të tij, kur morën vesh ngjarjen, shkuan e zhgroposën, i prenë kokën, ia ngulën në një hu dhe ia shëtiten në mes të qytetit të Shkodrës, duke mbjellë terror mbi njerëzit.

Ende sot nuk dihet se ku përfundoi koka e Gjelosh Lulit.

Llesh Marashi – njëri nga udhëheqësit e Lidhjes së Malësisë së Madhe për luftë kundër fashizmit dhe për mbrojtjen e Veriut, gjithashtu luftëtar kundër komunistëve në Kryengritjen e Malësisë së Madhe. U kap nga partizanët në periudhën qershor-korrik të vitit 1946. I shoqëruar nga dy oficerë dhe disa partizanë, u ekzekutua me varje në mes të Shkodrës.

U organizua një batalion i
përbashkët kundër fashizmit,
nën drejtimin e major
Llesh Marashit, major Mul
Delisë, Ded Nikollës së
Dodës si dhe Tuk Jakovës e
Qamil Haboxhit për Partinë
Komuniste. Batalioni u quajt
Batalioni i Lidhjes i Malësisë
së Madhe...

Këtë nuk e diskuton
kurrkush sot, por njerëzit
kanë lënë eshtrat aty...

Dëshmon **Fran Xhanaj**, 91 vjeç, për luftëtarët **Gjelosh Luli**, daja i të atit, dhe **Llesh Marashi**, nuni i tij.

Ku është koka e Gjelosh Lulit?

Të gjithë këta patriotë u përpoqën me të gjitha mundësitë për të bashkëpunuar me komunistët, derisa u bë lufta e Reçit, në gusht 1943.

Këtu morën pjesë nga të parët Llesh Marashi, kurse Jup Kazazi ka hyrë me forcat e veta kundër fashizmit.

Populli duhet ta dijë këtë të vërtetë!

Intervistoi: Marçel Hila

Quhem **Fran Xhanaj** dhe jam nga Malësia e Madhe, ditëlindja 1929.

Më 1940, 11 vjeç, jam regjistruar në shkollë, por pas 3 muajsh u largova nga Malësia e Madhe për në Shkodër.

Jam rritur me Llesh Marashin, Niko Prekën, Gjelosh Lulin. Llesh Marashin e kam pasur nun, Niko Prekën dajë, Gjelosh Lulin dajën e babës. Gjeloshi ishte i lidhur me familjen e Kol Bibë Mirakës.

Të gjithë këta patriotë u përpoqën me të gjitha mundësitë për të bashkëpunuar me komunistët, derisa u bë lufta e Reçit, në gusht 1943. Këtu morën pjesë nga të parët Llesh Marashi, kurse Jup Kazazi ka hyrë me forcat e veta kundër fashizmit. Populli duhet ta dijë këtë të vërtetë!

Tuk Jakova e Qamil Haboxhi, që drejtonin partizanët e që ishin ilegalë, në luginën mbi Rrjoll e në Doç të Reçit, kërkuan të bënin një batalion të përbashkët kundër fashizmit. U organizua batalioni nën drejtimin e këtyre që thashë, duke marrë pjesë major Llesh Marashi, major Mul Delia, Ded Nikolla i Dodës dhe Tuk Jakova e Qamil Haboxhi për Partinë Komuniste. Batalioni u quajt batalioni i Lidhjes i Malësisë së Madhe... Këtë nuk e diskuton kurrkush sot, por njerëzit kanë lënë eshtrat aty... dhe vazhdoi kjo punë, që të mos drejtoheshin nga Ushtria e Kuqe, mirëpo këtu ndërhyenin Miladin Popoviçi e Dushan Mugosha, me urdhra nga serbi e nga Moska.

Këta burra, këta patriotë, kanë vazhduar kështu, derisa është bërë Mbledhja e Dytë e Labinotit...

Këta burra, këta patriotë kanë vazhduar kështu, derisa është bërë Mbledhja e Dytë e Labinotit...

Këta organizuan edhe batalionin e Shkrelit, për të cilin ndihmuan shumë kryemyftiu i Shkodrës, Jup Kazazi, Gjon Markagjonaj, Ded Mirakaj.

Batalioni i Shkrelit u organizua vetëm për kryengritjen e Malësisë së Madhe.

Por çfarë ndodhi më 25-26 janar të vitit 1945? Komunistët na sulmuan 3 ditë më parë, më 23, mandej burrat u detyruan e dolën në mal. Sigurisht, erdhën dhe në shtëpinë tonë, se i kisha të mitë, dhe ne shqiptarët, në atë kohë, e kemi pasur traditë që kur të vjen tjetri në shtëpi dhe i ke hapur derën, ti e ke pranuar si njeriun tënd. Kjo vazhdoi deri më 18 qershor, kur forcat partizane i eliminuan.

Por që ta dinë njerëzit, kur ka përfunduar Kryengritja e Malësisë së Madhe, tek Ura e Rrjollit, ka dalë grupi i Lleshit bashkë me Llesh Dedën. Lleshi me shoqëruesin e vet, Gjëlosh Luli me shoqëruesin e vet, Mirash Zogajn, Idriz Dashi komandant. Daja im, që ishte kryetar në atë kohë, bashkë me shoqëruesin e tij e me babën tim, kanë dalë dhe janë futur në lisa. Në këtë kohë, kolonel Zoi Themeli u fut vetë tok me shtabin në kishën e Shkrelit. Nik Pribeti, kur pa se ishin futur të gjithë

“reaksionarët” e zonës së veriut në katund të vet, çohet në 12.00 të natës, shkon në mes të dëborës, bora rreth 30 centimetra, dhe shtie pesë herë me pushkë. Njerëzit dolën zbathur jashtë. Morën pushkët dhe dolën në Razëm; 500 metra i kanë pritur bajraktari dhe babai im që e dinin rrugën për të dalë në Shpellën e Dragoit. Pasi dolën në Qafë të Bilalit, i kanë mbajtur në krahë. Aty i kemi mbajtur nja dy a tre muaj në shpellë.

Ishte fatkeqësi e madhe, se komunistët ishin e keqja e shqiptarëve. Shpartallimi i ushtrisë italiane la armët në Shqipëri dhe gjithfarësoj u armatosën dhe dolën me parullën “Vdekje fashizmit!”. Por e kanë ndryshuar historinë...

E kemi marrë Gjëlosh Lulin me barelë në krah, prej Shpellës së Dragoit, bashkë me Pjetër Prekën. Ka qenë dhe e shoqja, Gjëlina, motra e Gjëlosh Lulit. Me rojë para e mbrapa e kemi çuar prej aty, duke na ndihmuar edhe Mark Leku i Hotit. Nikollë Prela i ka çuar te Mark Gjëloshi i Bardhajve. Aty nuk mundën të rrinin shumë, se Marku me burra dhe Lezja me gra, ishin në dorën e Sigurimit. Pastaj i kanë çuar te Mirajt e Dedukajt, si me thënë, te Kolë Miri e Mark Miri, ku kanë qëndruar deri në mars 1946.

Në vitin 1946, Boje Stokoviçi me toger Babën u ranë njëherësh dhe i kapën ata burra, të dy vëllezërit: Markun e lidhën në një trung, Kolën e zhveshën, e futën mes dy zjarreve.

Më në fund, bënë çmos dhe e hoqën prej shpellës, se shpella ishte në vend pa pyll. Ishte shumë e zorshme, se duhej të mbahej në krahë barela. E kanë çuar në katund të Kastratit, ku e kanë lënë bashkë me Mirash Gjokën, me shoqëruesin e me një tjetër, e di tërë Malësia e Madhe, nuk kam qejf t'i vë emrin. Kam vendosur të them të vërtetën, për të madhin Zot, u humbtë gjaku!

Ka dalë edhe probatin Marash Doda. Marash Doda e ka shtëpinë në kufi me Shkrelin, në pyje, në një zonë të përshtatshme. Atje, kur janë ulur, ky shoku e ka mbytur, i ka marrë napolonat e arit që i ka pasur në ushkur të tutave, i ka marrë dhe sahatin, e ka ikur nga mali.

Kujt?

Gjelosh Lulit!

A s'e ka mbytur ai, toger Baba?

Jo, mor' zotni, jo! Nuk shkruhet historia kështu; jam shumë i revoltuar që e kanë shtrembëruar. Ta them unë, një për një, e ballafaqohem me çdo shqiptar!

Po kokën si ia kanë prerë, pasi ka vdekur?

Ta diktoj unë. Kur është ulur Mirash Gjoka me këta burra dhe e morën në krah për ta çuar te Marash Doda, e kanë gjetur të vdekur dhe e kanë varrosur po aty. Ai personi ka pritur sa të çelej drita, është ulur në Shkodër, rrugës së Reçit.

U ul te dentisti rrugës të Reçit, për të vënë dhëmbët e tij në gojë. Dentisti i ka parë që ishin dhëmbë të hequr me forcë dhe duke menduar se ky i kishte marrë në varreza, ka njoftuar policinë, e cila e ka arrestuar në vend, te dentisti. Ballafaqohem me çdo njeri!

Në atë mbrëmje që e kanë arrestuar, po atë mbrëmje kanë dalë dhe e kanë zhvarrosur Gjeloshin. I kanë marrë kryet, kurse trupin e kanë varrosur po aty. Kryet ia kanë shëtitur me një makinë rrangallë nëpër Shkodër.

Kur erdhi demokracia, ka dalë Dedë Miri në televizion: "Kush më gjen eshtrat e Gjelosh Lulit?" E kam thirrur Kolë Lulin, se e ka shtëpinë mbi ne, dhe i kam thënë "shko te filani". Kanë shkuar, ia kanë marrë kockat dhe i kemi çuar te kisha katolike në Shkodër.

Po kryet, nuk u gjetën kurrë?

E di gjithë Malësia e Madhe, se ka bërë burg burri i botës, por vjen koha që e shtrembërojnë këtë histori kaq të tmerrshme, këtë krim kaq çnjerëzor.

Kush e ka vrarë?

Nuk kam qejf të hyj në këto punë, por e di e gjithë Malësia e Madhe. Unë kërkoj që komunistët të deklarojnë që kanë bërë gabim, të kërkojnë falje... Siç e thashë, ne e kemi marrë grupin e Llesh

E di tërë Malësia e Madhe, nuk kam qejf t'i vë emrin. Kam vendosur të them të vërtetën, për të madhin Zot, u humbtë gjaku!

Marashit, e kemi hequr prej Shpellës së Dragoit, në atë kohë që zona kontrollohej nga toger Baba e Zoi Themeli, me batalionin sulmues.

Shkrelti ishte i rrethuar komplet, ditë e natë. Shikonin gjithë lëvizjet që bënim, kështu që meshkujt nuk lëviznin dot asnjë hap. Ne përcaktonim vendin ku do t'ua linim ushqimin, po atë e çonin gratë. Në atë kohë gratë vishnin xhubleta dhe nën to fushnin ushqimet. Ashtu ua çonin bukën. Ne meshkujt, në asnjë mënyrë, jo, se Shkrelti ishte bërë shtettrëhim.

Zoi Themeli e toger Baba, me njerëzit e tyre, kishin shënuar të tërë emrat e familjeve që kishin lidhje me kryengritësit. Miqtë tanë na porositen: "Mos dilni natën jashtë, në errësirë, se do ju vrasin!"

Llesh Marashin e kapën me të pabesë. Trupat luftuan tre sahat e s'mundën dot të afroheshin. U thanë: "Dorëzohuni! Për besë të Krishtit jeni të falur!"

Rroku me Lleshin e me Pjetër Bajraktarin e pleqëruan të mos binin të gjallë në duar të komunistëve. Rroku nxori pistoletën për t'i rënë vetes, por ia largoi Lleshi, se ne katolikët e kemi për gjynah të vrasësh veten. Atëherë morën vendim të vrisnin njëri-tjetrin, për të mos u dorëzuar. Mirëpo Zoi Themeli lidhi 6 burra dorë për dore me kryq të Krishtit dhe i çoi te shpella.

**...po atë mbrëmje
kanë dalë dhe e kanë
zhvarrosur Gjeloshin.
Ia kanë marrë kryet,
kurse trupin e kanë
varrosur po aty.
Kryet ia kanë shëtitur
me një makinë
rrangallë nëpër
Shkodër.**

**Shkreli ishte i rrethuar komplet, ditë e natë.
Shikonin gjithë lëvizjet që bënim, kështu që
meshkujt nuk lëviznin dot asnjë hap.**

**Ne përcaktonim vendin ku do t'ua linim ushqimin,
po atë e çonin gratë. Në atë kohë, gratë vishnin
xhubleta dhe nën to fusnin ushqimet. Ashtu ua
çonin bukën.**

**Ne meshkujt, në asnjë mënyrë, jo, se Shkreli ishte
bërë shtetrrëthim.**

Atje u thanë se këta 6 burra të lidhur – ua thanë edhe emrat e tyre – do të pushkatohen për ju nëse ju nuk dorëzoheni, por, nëse ju dorëzoheni, do t'ju falim.

Pikërisht për këtë punë, ata u dorëzuan. Sa u dorëzua grupi i Llesh Marashit, u vunë hekurat, i rrahën, i hipën në një makinë rrangallë, në një makinë plehrash.

I çuan në Koplik, ku populli i organizuar, dilte nëpër rrugica duke bërtitur...

Ditën që është vlarë Llesh Marashi, në korrik 1946, kam qenë atje. E prunë me duar të lidhura dhe e vunë përpara trekëmbëshit.

Zoi Themeli, komandant gjoja i Mbrojtjes Popullore, u çua dhe tha: "Shokë e shoqe të Shkodrës dhe të rretheve, sot kemi sjellë armikun më të rrezikshëm të zonës së veriut, që ka qenë kundër popullit dhe Partisë. Të tjerë janë arrestuar e janë nëpër burgje."

I tha Lleshit: "Kërkoji falje popullit!" Dy oficerë që i qëndronin pranë e kapën për krahu për ta hipur në një si shkallë, sajuar me arka municionesh që mbajnë fishekë, një e madhe dhe një e vogël mbi të.

"Lërmëni, se hipi vetë!" - u tha Lleshi. "Zonja e zotërinj, jam betuar përpara popullit t'i shërbej atdheut e popullit. Këta që më dënojnë mua, janë lidhur me të huaj, kanë ardhur me flamur të tjetërkujt. Na rroftë Shqipnija!" - e më pas i lidhën lakun në qafë.

A mund të na thoni shkurtimisht nëse dini gjë edhe për Prek Calin?

Në fillimjanar të 1945-s, Lleshi dhe Nikolla u takuan me Prek Calin dhe i kërkuan të mos merrte pjesë në kryengritjen e Malësisë së Madhe, më 26 janar, me qëllim që tok me luftëtarët e tij të siguronin kufirin në zonën me Malin e Zi, që partizanët të mos futeshin që andej. Pikërisht për këtë punë, Prek Cali qëndroi, që të siguronte vendin që andej.

Partizanët hynë, se mashtroi burri i botës... Morën një prej Dedej e një prej Boge dhe këta u kanë prirë prej Bogës në Qafë të Thores, andej prej maleve janë futur në Kelmend, se Prek Calit nuk i shkonte në mend ajo punë...

Partizanët janë futur pa ditur gjë njeri; e bëri tradhtia e këtyre, e di gjithë Malësia e Madhe; Prek Cali ishte me rojat e veta.

Zoi Themeli lidhi 6
burra dorë për dore
me kryq të Krishtit
dhe i çoi te shpella.
Atje u thanë se këta
6 burra të lidhur
– ua thanë edhe
emrat e tyre – do
të pushkatohen
për ju nëse ju nuk
dorëzoheni, por,
nëse ju dorëzoheni,
do t'ju falim!

Po Mehmet Shehu, nga kaloi?

Mehmet Shehu doli në Rrapsh; 15 ditë kanë gjuajtur me mortaja dhe nuk bënë dot gjë, atëherë morën masa edhe nga Mali i Zi, edhe këtej nga Boga në Bjeshkë, e në Kelmend. Nuk i shkonte mendja kujt.

Nuk i pa popullsia forcat e armatosura që po hynin?

Jo! Mashtruan! Thanë se do të shkonin në Dukagjin. Unë i kam parë vetë personat që do t'i drejtonin për t'i çuar në Dukagjin. Kur ranë nga Bjeshkët e hynë në Kelmend, erdhi lufta brenda; kelmendasit hynë në shpella. Prek Cali ishte në shpellë dhe luftonin që andej, derisa u mor Kelmendi.

A vrau kënd Mehmet Shehu kur shkoi te shtëpia e Prek Calit?

Vrau 36 kelmendas. Mos harro, ishin 82 partizanë që lanë kryet, se nuk mund të hynin nga ura e Tamarës; nuk kishin mundësi, as nga ana e Jugosllavisë.

Nga ura e Grabovës, a mund të hynin?

Jo, jo, vetëm një urë ishte. Nga Mali i Zi kanë qenë dy qafa, se nëpër male s'kalonin dot, do të thyenin qafën të tërë, vetëm të kalonin me helikopter. Por u futën në Kelmend...

Me sa veta hyri Mehmet Shehu?

Brigada I sulmuese, 300 veta. Ka qenë Brigada I, kur u bë kryengritja e Malësisë së Madhe, tek ura e Rrjollit. S'bënë dot gjë me mortajë, por më pas, dikush ua kallëzoi se nga mund të hynin.

Kolë Maci?

I tha: E ke rrugën andej! Me tradhti gjithmonë ne, shqiptarët... S'kemi mundur dot të drejtojmë. Vetëm Gjergj Kastrioti, po edhe atë e kanë tradhtuar.

Shumë faleminderit për dëshminë tuaj!

“Zonja e zotërinj,
jam betuar përpara
popullit t’i shërbej
atdheut e popullit.
Këta që më dënojnë
mua, janë lidhur me të
huaj, kanë ardhur me
flamur të tjetërkujt. Na
rroftë Shqipnija!”

- Llesh Marashi -

Angjelina Preka

I zhdukur:

Dom Ejëll

Pjetri Kovaçi

Vuajtës: Dy motrat, **Angje** e **Tone** (Antonia), nga të cilat Angjelina Preka u dënua për agjitacion dhe propagandë, për pjesëmarrje në vrasje dhe akuza të tjera që ajo kurrë nuk i mori vesh. U dënua me burgim në Shkodër e Tiranë. Nuk u martua kurrë.

D

Dom Ejëll Pjetri Kovaçi (Engjëll Kovaçi), lindur më 1920 në katundin Hajmel të Shkodrës, i arrestuar dy herë, një herë me akuzën për agjitacion dhe propagandë, kur u dënua 5 vjet dhe kreu 3. Pasi u lirua, e caktuan ipeshkëv në Kryezi.

U arrestua për herë të dytë më 14 gusht 1958, me akuzën se në tetor-nëntor të vitit 1951 vrau bashkëpunëtorin e pushtetit Marka Gjergjin në katundin Qelës të Pukës, brenda në dhomën e tij, tok me diversantin Zef Pjetër Marashi dhe që motra, Angjelina, ishte pjesëmarrëse direkt në vrasje; u akuzua edhe që e kishin larguar kufomën dhe e kishin fshehur faktin e vrasjes në qelë.

Priftin e kanë torturuar dhe e kanë detyruar të firmosë e të pranojë fajin. Por arsyeja e vërtetë ishte konflikti me pushtetin në fuqi, për shkak të mospajtit të tij me politikën kundrejt Kishës Katolike dhe kundërshtimit prej tij që të firmoste një statut të Kishës, të hartuar sipas interesave të komunistëve.

U dënua me vdekje dhe u pushkatua për një krim të pakryer. Sot ende i pagjetur.

Dëshmon **Angjelina Preka**, e motra

Tash më kanë shterë lotët, më ka shterë jeta, të tana...

Mandej le të bajnë çfarë të duan, të thonë ç'a të duan...

Veç unë jam gjallë. Të tanë kanë dekë!

Intervistoi: Marçel Hila

Në fillim, kur vëllai u bë prift, e caktuan në Koman; në Koman kemi ndejë tre vjet me të, njaty, ne, dy motrat, në Koman, vetëm, pa kurrkënd. Prej Komanit e caktuan në Qelëz.

Çfarë ngjarjeje ndodhi në Qelëz? Vranë kryetarin e këshillit apo dikë tjetër?

Po, ndodhi një vrasje! Ishin afër, këtu e këtu: Dera e qelës këtu, kisha më tej, dera e kishës aty. Oborri, kallaballëku, ja kështu... Unë isha në kuzhinë. Motra ime atë ditë ishte në Shkodër. Im vëlla ka qenë në zyrën e vet. Zyra qe aty, pastaj ngjitur ishin shkallët për në kuzhinë. U bë një përleshje.

Kush u përlesh?

Fshatarët, aty, me njëri-tjetrin, se njëri prej atyre i kishte vranë babain. Nisi përleshja. Ishin dy vëllezër dhe të voglin e plagosin e ma sjellin në kuzhinë. Faresisi ma prunë. E vura në karrige, të shkretin. Unë kisha dëgjuar që të plagosurit nuk i jepet ujë, se, po t'i japësh, vdes. Unë isha në kuzhinë duke gatuar, vijnë e ma sjellin aty tërë faresisi i tij.

E plagosën me pushkë a me thikë?

Me pushkë! E u përlesh, vëllai i tij më i madh u përlesh me vrasësin. Krisën pushkët. Ishin tre veta me të plagosurin. "Ujë, ujë, ujë!" - bërtiste djali.

Sa vjeç ishte, nuk e di, a ishte 15, a 16, a 18, nuk e di, se kam qenë fëmijë edhe vetë. Si përfundim, lypi ujë: "Më sill një gotë ujë!"

U thashë "jo!", se e kisha dëgjuar këtë, që uji e mbyt, po se ku e kishte plagën... Veç se e kishte në këmbë. Ai i shkreti lypte ujë, i shkretë mos qoftë... edhe vjen si përfundim njëri prej tyre, shkon merr gotën e ujit, e mbush, dhe shkuan ia dhanë. Unë i bie gotës e ia hedh në tokë. Këtë kam bërë. Ka rënë gota në tokë. Erdhën pastaj faresisi i këtij djalit dhe e morën! Kjo ka qenë që mbaj mend. Mbasandaj, fort mirë nuk e kujtoj, se u bënë sa vjet...

Mbjaj mend që arrestuan vëllain.

Është dënuar 5 vjet për agjitacion e propagandë. Bëri tre vjet.

Në cilin vit ka ndodhur plagosja?

Për Zotin, atë s'e mbaj mend! Si përfundim, vëllai bëri 3 vjet në burg. Edhe ne jemi çuar mandej me motrën, kemi marrë bagëtinë natën e ça kemi pasë, dele e thi e lopë, se kishim edhe lopë që i milnim e bënim të tëra, e këto, thi e dele e lopë, natën ia çuam një familjeje në Rrenc dhe ata i mbajtën. Si përfundim, ne erdhëm në Shkodër.

Kemi ikur natën e kemi ardhur në Shkodër e s'kemi luajtur më, tre vjet. Kemi shkuar në takim me vëllain për tri vjet, se dy vjet ia falën, tre vjet i bëri.

Te Kafja e Madhe e kemi pasë shtëpinë. Te sheshi ishin dy kafe, mes dy kafeve ka pasë një rrugicë e cila vazhdonte me një kthesë, që çonte te kulla e Marka Gjonëve. Tek ajo rrugicë e kemi pasë shtëpinë, pa hyrë në kthesë ka qenë dera jonë. Kalonin edhe njerëz nga dega e brendshme, i kam parë sa herë prej xhamit e, me thënë të drejtën, kam dyshuar.

Oficerë të Sigurimit apo...?

Ëhë, si të Sigurimit visheshin. Te ne ishin 6 familje oficerësh. Ne kemi qenë poshtë, ata lart, një oborr, një portë. Kemi mbushur ujë me ta, kemi ndejë me gratë e tyne. Kur binte Buna, Drini e Kiri prej jashtë Shkodre dhe duhet të shkonim për të marrë bukën, bëheshim 6 gra e një oficer me vete e me merak se mos po mbyteshim kund. Me marr' bukën!

Po dua të them që s'kam dalë unë vetë një herë me kurrkënd. Kam pasë një shoqe prej murgeshave, lart, te rugica...

Hyri komunizmi e na nxorën nga shtëpia. Kemi ndenjë një kohë të gjatë te Serreqët...

Një herë dolëm me motrën time edhe me atë shoqen time. Një djalë i ri, oficer, na ndiqte mbrapa. E re unë, e re ajo, e re edhe motra.

Për çfarë ju ndiqte ai?

Me thënë të drejtën e shpirtit, s'dija gjë në botë. Ne atje të tria, edhe ky kalonte...

Një ditë prej ditësh, në hetuesi, na hyri brenda Ali Xhunga. E kishte çuar përgjegjësi i birucave. Hyri, mbylli derën, dhe filloi ato punët e veta...

Ali Xhunga ju ka rrahur juve?

Po! Po, hetuesi!

Në ç'mënyrë? Të binte me shputa, me grushte?

Shputa, grushte, sa mundte! Me thënë të drejtën, s'munda të duroj e bërtita. Ky oficeri ishte duke kaluar, dëgjoji dhe erdhi i ra derës: "Ali, hape! Ali, hape!"

Ky nuk e hapi! Ai i dha shqelmin derës edhe... "Çfarë bën, more Ali?" - i tha. "A po e di ti se çfarë ka bërë kjo?" "Po çfarë ka bërë, more?" - i tha. - "Më thuaj, more, çfarë ka bërë? Tre vjet, tre vjet kam që e ndjek mbrapa, që kur del e deri sa kthehet në shtëpi. Më ka pasë mbrapa e s'ka bërë gjënë më të vogël, as çështje nderi, as të zihet me kënd, as kurrgjël!"

Ai s'bëri zë. Nga ajo ditë e mbrapa e gjer tash s'e kam parë më. Se nga e kanë çuar, e dinë ata. Ja, kështu ka qenë.

A më kallëzoni si ju kanë arrestuar?

Ah, si m'kanë arrestuar! Kam qenë në shtëpi. Kur vëllai ka dalë nga burgu, e kanë caktuar në Kryezi, por kishte të drejtën të shkonte edhe në Dardhë për meshë, se s'kishte prift në Dardhë.

Meshtar?

Meshtar e caktuan. Këto datat e ditët nuk i di... Po njëherë erdhi e na tha se do të shkonte në Dardhë. Ngaqë dëgjoja nga njerëzit dhe kishim frikën se po e fusin prapë brenda, i thashë: "Ti po shkon në Dardhë, kufirin e ke afër, ik në Jugosllavi, shpëtoje veten tënde! Ke bërë tre vjet, kushedi sa po të fusin!"

Dardha bie në kufi me Tropojën.

Është afër Jugosllavisë. Edhe i thashë: "Shko!" "Si të shkoj, që ju të dyjave t'ju çojnë në internim? T'ju marr në qafë?" "S'ka gajle, - i thashë, -

**Me thënë të drejtën e shpirtit, jam shumë e lodhur e s'kam fjetur gjithë natën, se kam pasë dhimbje.
Me të thënë të drejtën e shpirtit, shih si më dridhet trupi, edhe kështu që s'po mbaj mend.**

shpëto për vete, shpëto prej tyre! Mbathja për veten tënde!" Edhe Tonia i tha po ashtu. "Jo, - tha, - burg ha e ju nuk ju marr në qafë!" Edhe mori veten në qafë për së mbari.

Kishim një qen të vogël. E kapi për pantallonash, e tërhiqte ta fuste brenda e s'e linte të dilte. I thashë: "Hajde, more, brenda! Mos e bëj qenin të lehë kot, se po t'i shkul pantallonat!" Erdhi brenda, e rrejtëm qenin dhe pastaj iku. Mbas tri-katër ditësh, e arrestuan vëllain. Erdhën nja tre burra...

U arrestua për herë të dytë?

Për herën e dytë!

Cila ishte akuza për herën e dytë?

Po atë akuzë që kisha edhe unë.

Ju akuzuan për vrasjen në fshat? Ishte vrarë një kryetar i këshillit të fshatit, apo tjetër?

Çfarë kryetari? As e njoh, as e di!

Në akuzën që ju kanë shkruar dhe është në dosje, thuhej se është vrarë në qelë, brenda në qelë dhe që e keni larguar, e keni tërhequr trupin dhe e keni fshehur diku. Thuhej edhe se ju vetë keni bashkëpunuar për ta fshehur kufomën.

Po, demek e kam fshehur...

Kjo është akuza që ju kanë bërë.

Unë i rashë dorës e iu thye gota. Për këtë deshën edhe të më futnin në burg.

Për këtë ngjarje bëhet fjalë? Pse vdiq ky djali?

Po, për këtë ngjarje, për këtë djalë. Jo, jo, djali s'ka vdekur. Vëllai i tij, më pas, mbyti atë tjetrin që ia plagosi vëllain.

E mandej e quajtën që këto punë kanë ndodhur në kishë?

Që kanë ndodhur në kishë dhe hëngrëm burgun...

Ju keni jetuar të dyja motrat bashkë tërë kohën?

Dy motra bashkë kemi qenë.

Po pse të kanë ndarë ty?

Atë minutë që ky ka dalë prej qelës, kam qenë vetëm unë... Por kjo motër mua më ka ndihmuar 18 vjet e gjysmë.

Më pas, këtë akuzën e turpshme kush e ka shpikur?

Ilmi Sahiti me Ali Xhungën, ata kanë qenë.

E pashë dosjen tuaj dhe është Ali Xhunga që bën pyetje gjatë gjithë kohës. A dëshironi ta lexoni apo jo?

S'shof me e lexu, as dua!

Po t'jua lexoj unë, a dëshironi?

E di, more, se ata kanë qenë duke më incizuar, prokurori.

Kush ishte prokuror atëherë?

Hë, ia kam harruar emrin, i pari i prokurorisë, më i madhi në atë kohë.

Në Shqipëri apo në Shkodër?

Në Tiranë!

Arianit Çela?

Arianit Çela! Arianit Çela ka qenë duke më incizuar, aty, gjatë gjyqit. E pashë se janë duke më incizuar, dhe ia thashë.

Kur jua vunë këtë akuzën e turpshme, jua thanë?

Absolutisht, s'më kanë thënë gjë!

Pra, ju s'e dinit fare gjatë gjithë hetuesisë?

Gjatë hetuesisë unë s'kam ditur se çfarë janë duke thënë. Unë ballafaqim s'kam bërë me askënd, as me vëlla, as me njerëz të huaj.

Për atë akuzë, për të tëra akuzat që na kanë bërë, për nder e për erz', për të tëra, unë hidhem në zjarr! Rrena, rrena...

Domethënë, vetëm kur ke dalë në gjyq e ke marrë vesh?

Kur kam dalë në gjyq, mandej thashë: “Ilmi Sahiti dhe Ali Xhunga e kanë bërë këtë punë!”

Ilmi Sahiti ishte gjallë në atë kohë?

Po, ka qenë gjallë, pas një viti që jam arrestuar unë.

Mandej ka vdekur Ilmi Sahiti?

Po, helmoi veten a e helmuan...

Thuhet se e kanë helmuar Ilmi Sahitin. Në gazeta kanë shkruar se i ka rënë hemorragji cerebrale, megjithëse ishte 38 vjeç.

Ç'bëri, gjeti, sigurisht!

Po vëllai, çfarë tha kur e dëgjoi këtë akuzë?

Asnjë send, çfarë të thoshte? S'ishte në gjendje me folë.

E kishin torturuar?

Po.

38 vjeç ishte edhe vëllai juaj, krejt i ri.

Po, i ri, bile unë s'e kam ditur 38 vjeç, por 32-33. Po mund ta kem edhe gabim, se edhe mendja ka tretë, nuk është...

Jo, Angjelinë, ndoshta gaboj unë! Do të shoh dokumentet që janë përgatitur për t'i çuar për procesin e beatifikimit në Vatikan.

Mbaj mend, kur kanë ardhur të më marrin mua, i kam thënë vëllait: “Pasha Zotin, se po të arrestojnë prapë. Kufiri aty është, mbathja, ik, meqë e ke Jugosllavinë afër!” “S'i kam bërë gjë kujt, moj, që të iki!”

A e dini cili ka qenë faji më i madh i vëllait tuaj?

Ai, asnjë faj s'ka bërë!

Vetëm një të madh e ka!

Hë!

Nuk ka firmosur statutin e Kishës, siç e donte regjimi, dhe këta që s'e kanë firmosur, kanë shkuar në pushkatim. Prit, se po të kallëzoj: dom Ejëlli, dom Dedë Malaj edhe Konrad Gjolak e dom Tish Lista, që e kanë helmuar. Konradin e kanë futur në burg. Këta quheshin të fortët që s'kanë pranuar të firmosin statutin.

Me thënë të drejtën e shpirtit, jam shumë e lodhur e s'kam fjetur gjithë natën, se kam pasë dhimbje. Me të thënë të drejtën e shpirtit, shih si më dridhet trupi, edhe kështu që s'po mbaj mend.

Veç mbaj mend këtë, kemi pasë një dardhë në oborr. Kishim një tavolinë, katër karrige e i kishim vënë aty tek oborri. Atë ditë që është arrestuar vëllai, kanë ardhur tre veta – tre oficerë – edhe ime motër u bëri kafe, ua solli dhe u ulën aty, duke bërë muhabet. “Ku është urata?” “Ka shkuar në Dardhë për meshë”, - i tha, se ai shkante edhe në Kryezi, edhe në Dardhë për meshë.

Kur isha në burg, këta oficerët më thërrisnin: Vatikan! Edhe Ilmi Sahiti, kur dilte në burg të Shkodrës, më vinte në turi e ia sillja kryet në njëren anë.

Si të vinte në turi?

Më vinte afër, kështu, e më thoshte “Vatikan” në sy të grave. Me urrejtje, po, me urrejtje, sa me më përpi! Në krye të vitit që jam dënuar unë, ai ka ikur nga jeta.

Njihet si person që ka bërë hatanë në Shkodër!

Po! Kam pasur gra prej Malësisë së Madhe, që i çonin fjalë për t'i liruar, se ua kishte premtuar. I shkruanin se nuk e kishin nxjerrë emrin e tij në gjyq. I kam parë me sytë e mi, po ai iku e shkoi, kurse ato e bënë dënimin, derisa u erdhi falja.

Me kë ishte takuar Ilmi Sahiti? Me “diversantë”?

Vetë ai, bashkë me malësorët e Dukagjinit. Ishin dy kunata, s'ua mbaj mend emrat, me thënë të drejtën, këto i shkruanin: “Edhe na ke premtuar

S'ka qenë e shkruar me ia
gjetë eshtrat.

Mandej, kush me e kërku?

Unë e zonja jo, motra kaq
vjet e paralizuar.

Ku të shkoja unë?! Vetëm
këtu, pa kurrkënd, veç me
Zotin!

Mua më ka ndihmuar i
madhi Zot dhe kurrkush
tjetër, me thënë të drejtën
e shpirtit, veç Zoti, në burg,
edhe këtu që kam dalë.

që pranojeni që jeni takuar ju e mos më qitni mua, edhe kur vjen fundi...”

I la në burg! Ndërkohë, ai vetë vdiq.

Kur erdhën të arrestonin vëllain, ne kishim një dhomë, ja, kaq: dy motrat, aty flinim; vëllai kishte dhomën e vet dhe zyrën në Kryezi. Erdhën një ditë më parë, pyetën për priftin dhe ikën, pastaj erdhën të nesërmen tre oficerë me një grua, një femër, dhe u futën fill e brenda në zyrën e vëllait.

Ai ka pasë një tavolinë me çelës. U futën brenda në zyrën e vëllait: Je i arrestuar!

Nisën kontrollin. Çfarë i thanë atij, nuk e di. Kjo gruaja më mori, më futi në dhomë të gjumit, bëri kontrollin. Kur dola, pashë motrën time ulur në një karrige dhe një fëmijë të kushërirës sime, pa hyrë ende në klasë të parë. Shoh çantën e vëllait. “Hë, - i them asaj që kontrolloi, - çfarë gjete?” “Jo, - thotë, - nuk gjeta gjë”. Im vëlla ka pasë një sahat ari, që ia kishin dhuruar, e ka pasë me zinxhir, po ai e mbante në xhep. E kam vënë re që zinxhiri kishte rënë jashtë dhe i thashë motrës sime: “Tone, merr djalin e kur të dal unë prej kësaj shtëpie, mos rri asnjë sekondë më, se dom Ejëllin e kanë arrestuar.” “Ku e di ti?” - më tha. “Shih zinxhirin! A është zinxhiri i tij? Prandaj, kur të dal unë prej kësaj shtëpie, mos rri më”. Dhe ashtu ka bërë, iku e shkoi në Shkodër, te shtëpia.

E kanë keqtrajtuar vëllain?

Gjashtë veta që ishin, shto edhe ky vetë, bëheshin shtatë, në një birucë sa brima.

Nga ky moment, ju me vëllain nuk jeni parë më, vetëm në sallë të gjyqit?

Po!

Ju kanë dënuar në vitin 1959, ju kanë gjykuar në kinema “Republika”. Kur ju, Angjelinë, ju thirrën në fillim në hetuesi, ju akuzuan për bashkëpunim në vrasje, pra, për rastin e atij djalit të Qelës?

Po! Unë për njatë e di!

Domethënë, kjo është akuza: Bashkëpunëtorë në vrasje! Edhe dom Ejëlli, bashkëpunëtor në vrasje, mandej doli akuza tjetër, që ju s’e keni ditur fare, se nuk ju kanë thënë hiç gjatë hetuesisë?

Për atë akuzë, për të tëra akuzat që na kanë bërë, për nder e për erz’, për të tëra, unë hidhem në zjarr. Rrena, rrena... vetëm një oficer ka thënë të vërtetën. Në tre vjet që më ka ndjekë nga pas, arriti e i tha Ali Xhungës: “Asnjë majë gjilpërë tradhti nuk ka! Për tri vjet, unë do ta kisha kuptuar një fije!”

Ali Xhunga ka qenë një burrë i shkurtër... Njihet për të këqijat që ka bërë në Shkodër. Gjyqet kryesore i ka pasur ai. Ka qenë edhe njëfarë Nesti Kopali, Zoi Themeli, edhe një Zoi Shkurti, kanë qenë oficerët e fillimit, që kanë bërë tmerre.

Po, po!

A e njihni Fritz Radovanin që ka shkruar një libër për dom Ejëll Kovaçin? Fritzi jeton në Australi. A e keni librin e Fritzit?

Jo, jo!

Do të shkruajë edhe një libër tjetër për të gjithë këta që s’kanë firmosur statutin.

Ah, më kanë ardhur edhe gazetarë që donin të më botonin libër, por më kanë kërkuar lekë, një milion... Tash më kanë shterë lotët, më ka shterë jeta, të tana, mandej le të bëjnë çfarë të duan, të thonë çfarë të duan... Veç unë jam gjallë. Të tanë kanë dekë! Unë e kam lutë Zotin në burg. S’kam fjetë pa thënë “O Zot, ata mos ta gjejnë gjallë nanën!” edhe ma çoi Zoti, dy vjet para se të dilja. Më erdhi një person në burg e më tregoi se filani është dënuar, e më tha “kështu... kështu... ka dekë”. Atëherë thashë: Zot, më fal, po shyqyr që s’e gjeti!

A dini gjë ku i ka eshtrat?

Jo, jo, kam kërkuar boll. Erdhi një shok i vëllait, për prift ka qenë edhe ai, më i ri. Erdhi e na tha që kishte gjetur një nga ata që e pushkatuan, por

ishite në spital. Ai kishte frikë me na kallëze, se mos merrnim gjak, se s'jemi pa njerëz. Ka shkuar shoku i vëllait e iu lut me be të Zotit. Erdhi e më mori mua e shkova te spitali, por e gjeta të vdekun. S'ka qenë e shkruar me ia gjetë eshtrat. Mandej, kush me e kërku? Unë e zonja jo, motra kaq vjet e paralizuar. Ku të shkoja unë, vetëm këtu, pa kurrkënd, veç me Zotin. Mua më ka ndihmuar i madhi Zot e kurrkush tjetër, me thënë të drejtën e shpirtit, veç Zoti, në burg, edhe këtu që kam dalë.

A jeni martuar?

Unë? Jo! Motra u martua. Fëmijë s'ka pasë. Veç ka pasë një burrë zotni, për Zotin, Tefë Martini, do t'ia kesh dëgjuar zërin.

Çfarë e ka Lef Martinin?

Kanë qenë në arrati edhe ata.

Në cilin vend e keni bërë burgun, në Burrel apo në Tiranë?

Në Tiranë, kam qenë në rrobaqepësinë e kohës, tek artizanati, mandej u mbyll. E mbyllën si për burra, edhe për gra. Burrat se nga i kanë çuar, s'e di. Mbaj mend se për të shkuar te burgu i grave,

ishite një oborr i madh. Burrat punonin, hiqnin dru. Kur unë zbrita prej makinës, ishin nja 10-15 oficerë duke pritur atje...

Drejtori i këtij burgut të artizanatit ka qenë një Sotir Vullkani, shok me Enver Hoxhën, që nga fillimet e partisë komuniste. Ka pasur dy djem. Njëri djalë mori bursë e shkoi me studime në Rusi, tjetri ishte këtu. Djali atje njohu një ruse dhe u martua me të, mirëpo kur u prishën punët me rusët, ky nuk e prishi martesën dhe as nuk u kthye prej Rosisë. Atëherë, Sotirin e dënuan, e hoqën prej punës dhe i fusin djalin tjetër në burg. Tregojnë se ky, Sotir Vullkani, kishte shpikur një torturë për të dënuarit. Si përfundim, djalin e tij, të dytin, që ia futën në burg, ia torturonin me torturën që kishte shpikur i ati. E ai bërtiste: “Baba, ç'më bëre me këtë shpikjen tënde, baba!”

Duke e mbyllur, ju falënderoj, Angjelinë, që pranuat të jepni këtë intervistë për ne.

Lin Mhilli

I zhdukur:

Mark Tushi, pushkatuar nga regjimi

Vuajtës: Lin Mhilli, i biri,
fëmija i një njeriu të pushkatuar.

M

Mark Tushi nga Puka punonte në kullën e Kolë Bibë Mirakës. Ishte 30 vjeç kur partizanët e Brigadës IV e pushkatuan. Trupin ia hodhën në një gropë në mal.

Tre muaj më pas, kushërinjtë e tij shkuan e zhvarrosën dhe e futën fshehurazi në varret e familjes së tyre. Tashmë ata kanë vdekur të gjithë dhe lind nevoja të identifikohen eshtrat përmes ADN-së, për t'i nxjerrë dhe për t'i vendosur në një vendvarrim të veçantë, siç është e drejtë për çdo qenie njerëzore.

Dëshmon **Lin Mhilli**, i biri

Tridhjetë vjeç. Asnjë nga skuadra e zjarrit s'e shenjoji. Shkoi komandanti dhe i ra me pistoletë kresë...

E morën, e çuan në mal, e futën në një gropë, e lanë atje dhe ikën. Populli duhet ta dijë këtë të vërtetë!

Intervistoi: Marçel Hila

Zoti Lin, ju falënderoj që keni pranuar të jepni këtë intervistë për Autoritetin për Informimin mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit. Le të fillojmë duke sqaruar se cila ka qenë arsyeja që babai juaj është arrestuar dhe pushkatuar?

Arsyeja e babës tim ka qenë si po ta them... Ky ishte martuar me nënën time në vitin 1942 dhe jetonte, jo në shtëpinë e vet, por te nëna ime, jetonte bashkë me nënën e nënës.

Ka pasë punuar te kulla e Kol Bibës, kur ka qenë Kol Biba ministër...

Kol Bibë Miraka?

Që ka qenë ministër i Brendshëm. Kur erdhi komunizmi, në '45-n, kanë ardhur dhe e kanë marrë te shtëpia, e kanë lidhur dhe e kanë marrë për konop Brigada IV partizane, me komandant brigade Mit'hat Goskova nga Korça dhe me

komandant operacioni Koçi Topçe dhe Koçi Kolloquku.

Të dy e kanë qëlluar në ballë, në oborr të kullës, që në atë kohë ishte bërë oborr i qendrës së policisë, e kanë marrë dhe e kanë pushkatuar.

Babai ishte në moshë 30 vjeç dhe asnjë nga skuadra e zjarrit s'e ka shenjuar, s'e ka kapur plumbi. Ka shkuar komandanti i operacionit, Koçi Topçe, dhe i ka rënë me pistoletë kresë. Ai u rrëzua mbrapa. E kanë marrë, e kanë çuar në mal, e kanë futur në një gropë atje, e kanë lënë dhe kanë ikur e kanë shkuar.

Gjyshja ime, nëna e nënës, ka qenë larg e ata i kanë thënë: "Ça lip ti këtu, moj?" U ka thënë kjo: "Kurrëgjia, veç kam dal me pa, për ashtu..." "A e ke gjë këtë?" "Jo, jo, nuk e kam gjë, vetëm më erdhi keq kur e pashë që e keni pushkatu". "Ik, largohu!" Është larguar kjo e shkreta, ka ardhur te shtëpia natën.

Ju vetë, kur e keni marrë vesh vrasjen e babait?

Unë e kam marrë vesh kur kam shkuar në shkollë, mbas 7 vjetësh; kur kam shkuar në shkollë, më thoshin njerëzit: "Ti ke biografi të keqe." Mësoja bukur mirë, mirëpo nuk më preferonin njerëzit dhe as nuk më thërrisnin nëpër dasma, as nuk më thërrisnin në konakë... nuk më thërrisnin në festa, se e ke babën të pushkatuar dhe ti nuk duhet me ardhë në shtëpitë tona. Atëherë e kam kuptuar se pse është pushkatuar babai im dhe si ka qenë puna.

A është treguar ndokush i gatshëm për ta ndriçuar situatën për arrestimin dhe pushkatimin? A ju ka treguar kush prej atyre që kanë qenë të pranishëm? A i keni takuar ndonjëherë?

Po, po, me ata që kanë qenë partizanë.

Kë keni takuar prej tyre?

Kam takuar një Zef Marashi, ka vdekur tani. Zef Marashi ka qenë komshiu ynë aty, e ka qenë partizan aty. Ai ma ka kallëzuar krejt historinë qysh ka qenë.

Ç' ju ka treguar ai?

Ai më tha: Unë s'kisha çfarë të bëja, se isha partizan. Kemi ardhur, tha, dhe e kemi marrë te shtëpia. Unë nuk mund të flisja me ta, por, tha, kisha dhimbje për të, se komshi, dashamir... E kemi marrë dhe kemi shkuar, por ju kanë thënë se do t'i rrihnin dhe do t'i torturonin. Babai u ka thënë: "Shiko, për të pushkatuar, më pushkatoni, bëni çfarë të doni, por kush mos më prekë!" S'e kanë prekur me dorë, nuk e kanë tranu, kështu, vetëm se i lidhnin ashtu dhe e kanë qitë atje, dhe skuadrës së zjarrit i dha urdhër komandanti me hapë zjarr, po nuk e mori asnjë plumb. Atëherë shkoi ky, komandanti, dhe i tha: "Ere, qerrata, nuk u rrëzove?" dhe nxori pistoletën e i ra pam, pam, kresë... U rrëzua, tha, nxori shaminë prej xhepi, e fshiu gjakun dhe vdiq. Atëherë, edhe ne jemi larguar.

- Shiko, për të pushkatuar, më pushkatoni, bëni çfarë të doni, por kush të mos më prekë!

S'e kanë prekur me dorë, nuk e kanë tranu... dha urdhër komandanti me hapë zjarr, po nuk e mori asnjë plumb.

Atëherë shkoi ky, komandanti, dhe i tha: "Ere, qerrata, nuk u rrëzove?" dhe nxori pistoletën e i ra pam, pam, kresë...

**Unë, për Zotin, me
të thënë të drejtën
shpirtërore, me merak
kam qenë, por edhe me
u takue me ta kam pas
pak zor, se nuk është gjë
e vogël kur një njeri të
ka bërë një të keqe... Po
unë s'e kam takuar, e me
merak, e kam, për Zot, se
nuk e kam takuar, se mua
nuk ma ka dftue kush:
njerëzit ma kanë thënë më
mbrapa.**

– Ç’është ky që joli?
– Ky e ka biografinë e keqe!
– Ulu, ulu! Nuk kemi nevojë të ta
dëgjojmë zërin të flasësh më!
U kthyen punëtorët duke më këqyrë;
ishim 200 punëtorë në mensë!
Ndenjën punëtorët duke më këqyrë
edhe...

Kush e nxori shaminë prej xhepi?

E nxori baba vetë.

Ashtu me dy plumba?

Me dy e me tre në krye, në atë moment e nxori shaminë dhe fshiu gjakun... me dor’ të vet, i rrëzuem. Ma ka thënë ai, te shtëpia ime, jo një herë, por disa herë kur vinte, se e ka pasë shumë dashamirës babën tim. Ka vdekur, i shkreti! Edhe fëmijëve u ka marrë flokët ai, aq dashamirës e ka pasur babën tim.

E keni pasur kumbarë?

Po, po, kumbarë.

Më lejoni t’ju bëj një pyetje pak më ndryshe. Sikur të kishit takuar rastësisht ata që e kanë vrrarë babain tuaj, si do të kishit vepruar?

Po çfarë me të thënë, mor’ burrë?! Unë nuk e di sesa rroj, veç me merak jam, me të thanë të drejtën.

A dini gjë, jetojnë apo kanë vdekur?

Ky, Mit’hat Goskova, ka vdekur vonë; ka qenë me shtëpi në Tiranë, më kanë thënë, por unë shtëpinë s’ia kam ditur. Mit’hat Goskova, komandant i

Brigadës IV, e ka pasur shtëpinë në Tiranë e ata dy të tjerët kanë vdekur në Korçë, domethënë në vend të vet, Koçi Topçe e Koçi Kolloquku, që kanë qenë komandantë operacioni. Më kanë thënë të tjerët, se unë një vjeç e gjysmë kam qenë në atë kohë, por ky, Mit’hat Goskova, që ka qenë komandant brigade, ka vdekur në Tiranë.

Sikur t’i kishit takuar këta që ju kanë vrrarë babain, si mendoni se do të kishit vepruar?

Qysh kisha vepruar? Unë, për Zotin, me të thënë të drejtën shpirtërore, me merak kam qenë, po edhe me u taku me ta kam pasë pak zor, se nuk është gjë e vogël që një njeri që të ka bërë një të keqe... Po unë s’e kam takuar, e me merak e kam, për Zot, se nuk e kam takuar, se mua nuk ma ka dftue kush: njerëzit ma kanë thënë mbrapa. Më pati thënë një se këtu ka qenë me shtëpi, e harroj tash, po më pati kallëzue se ku e ka shtëpinë, por ka vdekur, në Tiranë ka vdekur, mbas demokracisë ka vdekur.

Ti të punosh e të r

Ç'nënkupton me shprehjen “me merak e kam”?

Po me merak e kam se... çfarë të të them... Me të lënë... ose me të pushkatue robin e shtëpisë, me ta mbytë kush babën, siç ma bënë mua që më ka lënë 1 vjeç e gjysmë në një shtëpi dushku në atë kohë, edhe me halle në atë kohë dhe tërë jetën, pasha Zotin, derisa ka hy demokracia, unë, domethënë, e kam kaluar jetën veç me “ulë kokën e këqyrë”...

Në qendrën e punës ku punoja, jam çuar e kam folur një herë. U çova të diskutoja dhe ai, kryetari, se ka pasur komitete profesionale atëherë, dhe ky ishte kryetar i komitetit profesional të rrethit, më njihte mua. Pyeti instruktori i Komitetit të Partisë:

Atëherë bënin njerëzit dasma, martoheshin, bënin festa e unë nuk mund të shkoja askund, as djali, fëmija im mos të shkonte kund. Bile ka pasë shkuar djali në një vdekje, se ka pas vdekur një komshi e i kishin thënë anëtarët e Partisë: “Ti të shkosh në punën tënde?” “Po pse?” “Se nuk lejohesh!” Kur u ktheva në mbrëmje në shtëpi, e kam gjetur djalin duke qarë. I thashë: “Çfarë ke?” Tha: “Për Zot, mor' bab', unë shkova se pat vdekur Kola, Kolë Pjetri, e u bashkuan e më thanë: Shko në shtëpi!”.

E gjeta duke qarë e i thashë: “Hajt, mor' babë, se nuk u bë nami, ani!”

Pra, kemi vuajtur shumë, unë me gjithë motrën time. Motra ka 8 vjet që më ka vdekur. Për Zot,

- Ti s'ke as të drejt

“Ç'është ky që foli?” Ai tha: “Ky e ka biografinë e keqe! Ulu, ulu, - tha - nuk kemi nevojë të ta dëgjojmë zërin të flasësh më! Ti të punosh e të rrish me kryet ulur!” U kthyen punëtorët duke më këqyrë; ishim 200 punëtorë në mensë. Ndenjën duke më këqyrë punëtorët dhe, pasha Zotin, derisa të vdes nuk e harroj kur më ka ulur ai aty dhe atëherë, ec e fol...

Çfarë me folë? Për Zot, nuk fola ndonjë gjë, pale kështu! Unë fola për punë të punës, punë të kushteve e kështu sendesh. “Ulu, ulu, - tha, se i tha ai tjetri “ka babën e pushkatuar”. Ti, - tha, -s'ke as të drejtë fjale! Ti ulu e të rrish ulur!”

kemi vuajtur kaq sa..., në një shtëpi dushku, edhe ajo duke pikuar brenda. Aty edhe nëna ime, edhe nëna e nënës... kurrë zjarri nuk na ngrohte. Unë e motra ime pranë lopës mbulohehim me velenxë...

Kur e kanë pushkatuar babën, shtëpinë e të atit të tij ia kanë djegur. Ia kanë marrë gjënë e gjallë krejt e ia kanë djegur shtëpinë. Atëherë, ne jetonim në shtëpi të nënës së nënës, se i kishte vdekur i shoqi e i biri dhe kishte mbetur vetëm me çikën, nënën time. Nëna ime ka vdekur në moshën 59 vjeçe, prej vuajtjeve. U ftoh, e çova dhe në spital ku ndenji 10 ditë e mbas 10 ditësh mbaroi. Bile,

- Ti ulu e të rrish ul

rish me kryet ulur!

e dëgjoji Zoti, se atë natë e lashë punën herët dhe shkova tek ajo e përnjëherë vdiq.

Për Zot, 41 vjet janë bërë që ka vdekur dhe s'ka ditë që nuk më bie ndër mend për të, për nënën time... kështu.

A keni mundur të shpëtoni e të ruani ndonjë send personal prej babait tuaj?

Ka pasur vetëm një sahat që e mbante këtu në xhep, asnjë send tjetër.

A keni vuajtur nga dhuna psikologjike? A ju kanë fyer ju dhe fëmijët tuaj?

Jo, dhunë fizike jo, se që kur filluam me mbajtë mend e me ditë se çfarë është pushkatimi, e çfarë

vetëm nën një shtëpi dushku, për Zotin... Vetëm dy lopë kishim e nga ato lopë kishim tambël, kos, djathë, por bukë e kështu s'kishim. Veç shkonin të merrnin te komshinjtë 5 kile drithë në një vend, 5 në një tjetër dhe i sillnin. Kur i thosha "Nanë, na jep bukë, se do të shkojmë në shkollë", ma kthente "hani djathë pa bukë dhe kos, se nuk e kemi gati, kur të vini, e gjeni gati". Ato s'kishin fare, por shkonin e merrnin te ndonjë komshi a ndonjë dashmir i tyre, merrnin 5 kile drithë, shkonin në mulli, e bluanin e më pas e gjenim gati në mbrëmje, por ditën tjetër s'kishte më e s'kishin ku të merrnin se, në fakt, atëherë ka qenë fukarallëk për gjithkënd e shumica nuk kishin. Por ne s'kishin gjë hiç, vetëm po ato lopë, që i ka mbajtur nëna e nënës sime. Dy lopë, viça, kishim tambël e kos, tjetër gjë jo, pemë pak, rrush hiç, kurrëgjë domethënë.

Rrogat ishin të vogla?

Rrogë? Çfarë rroge, more? Derisa u futa unë në punë, në moshën 14-vjeçare...

14 vjeç kam dalë e kam filluar punë. Më futi drejtori i stabilimentit të Fushë-Arrëzë, Dali Hasani, të hiqja tallashin. Punova nja 6 a 8 muaj, nuk e di, për Zot, dhe më raportuan e donin të më hiqnin nga puna. Po pse më hiqnin? "Se është me biografi të keqe dhe mund të djegë stabilimentin". E më hoqën prej aty. Më thotë Dali Hasani: "O Lin, jam i detyruar të të heq, por po të çoj gjetiu." "Po pse, more?" "S'po të them se pse!" Por unë e mora vesh mbrapa se për çfarë dhe vunë një tjetër aty. Më hoqën prej stabilimentit e më çuan në pyll, pastaj ndoqa një kurs për motosharrën. Mora motosharrën e nisa të pres dru në pyll. 30 vjet e 8 muaj kam punuar në stabiliment të Krrabit, në borë e shi, 30 vjet pa ndërprerje. Atëherë sigurova bukë, bukë kisha. Bëra dhe një shtëpi me dërrasë e me kështu, e mbrapa bëra dhe një tjetër shtëpi, se u rritën fëmijët e mi. I futa në punë dy, edhe vetë në punë dhe me punë e bëmë edhe shtëpinë tjetër, mirë boll, në '93. Në janar në '93-shit erdhëm në Tiranë e jemi në Laparakë.

të fjale!

është regjimi, nga ajo kohë e mbrapa kemi ndenjur urtë, kemi parë punën tonë dhe punë, se për Zot, me poshtërsi, as unë e as motra ime kurrë s'jemi marrë; nëna ime jo e jo, asnjëherë. Për Zot, atë frikë që kam pasur atëherë që më thoshin njerëzit për punë të biografisë... edhe sot dua të mos e shkel ligjin e shtetit dhe të mos bëj asnjë gabim. Pasha Zotin, në jetën time s'kemi pasur bukë të hamë, por një gjë s'ia kam prekur kujt, asnjë gjë më të voglën! Edhe sikur ta gjeja një gjë në rrugë, pasha Zotin, s'e kam marrë. Pse? Se kam pasur frikë, kam pasur frikë se më fusnin në burg, se ishim ndryshe... ishim veç të tjerëve në lagje.

Jo, nuk na kanë torturuar, se kemi parë punën tonë, veç me punë...

A keni vuajtur ekonomikisht?

Në atë kohë kemi vuajtur për gjithçka, por për nënën time dhe nënën e nënës sime, që ishin

ur!

“

Pasha Zotin, derisa të vdes nuk e harroj!

”

Si e keni përjetuar mungesën e babait gjatë jetës suaj?

Ej, pasha Zotin, si nuk e kam ndier... që kur jam bërë me mbajt mend e mbrapa, s'më ka dalë nga mendja. Si s'e kam ndier, more?! Kur s'e ke babën...

Me të thënë të drejtën, babai im ka lënë dashamirës shumë: njerëzit dhe Zoti më kanë ndihmuar edhe me vënë kulturë, edhe respekt, edhe dashuri, edhe me vënë gjë. Më kanë ndihmuar shumë njerëzit e vjetër në atë kohë. I kujt je ti? Jam i Mark Tushit. Uuu... Mark Tushit që kanë pasë pushkatue?! Po! Ma merrnin dorën e më thoshin: "Hajde të rrimë 5 minuta bashkë. Eh, çfarë babe ke pas', more Lin! Ti shiko, ti bëj kujdes ta mbash autoritetin e babës, respektin! Ke pasë një bab' të shoqërueshëm, ke pasë një bab' të mirë e besnik." Edhe unë, pasha Zotin, jam munduar, kam përfituar shumë prej atyre njerëzve në atë kohë. Edhe me punë, edhe me e mbajtë respektin, po edhe me pasë kujdes për çdo gjë, se ata ishin tamam me kulturë e tamam me burrëri, e jo me poshtërsi, si p.sh. të më thoshin mua "babën e ke pasë e ka shku, po ti bëj çfarë të duash".

Mos e thëntë Zoti, edhe unë, pasha Zotin, i kam dëgjuar e ua kam parë hairin atyre të vjetërve që më kanë edukuar në atë kohë. Po, për Zot, më kanë dhënë edukatë sikur baba e edukon fëmijën, se vërtet nëna e rrit dhe e mban, por për ta edukuar fëmijën, e edukon babai. Unë s'kam pas babë, veç ato dy plaka, nënën dhe nënën e nënës, s'kam pas... Edhe motrën time.

A e ke kërkuar praninë e tij ta kishe krahe teje, duke ecur në jetë? Në cilat momente e ke kërkuar më shumë? Kur je martuar? Kur je bërë baba vetë?

Pasha Zotin, unë jam martuar 18 vjeç. Atëherë, nëna ime dhe gjyshja mendonin të më martonin sa më shpejt e, pa mbushur 18, pata shkuar për bashkim familjar në gjykatë, sikur ishim bashkuar pa vënë kurorë. Në fund të vitit të dytë që u martova më lindi djali i parë; ky i dyti më ka vdekur para një muaji. Për Zot, gëzim më të madh se kur më lindi djali nuk di; edhe nëna e gjyshja po ashtu, kur lindi djali i parë.

Edhe kur u martova, s'ishte babai, edhe kur lindi djali, s'ishte babai, pra, unë babën s'e kam hequr kurrë nga goja, qysh kur jam bërë për të kuptuar ç'është babai, pra qysh 7 vjeç e mbrapa, prej mendjes nuk më ka dalë dhe deri kur të vdes nuk më del. Po kështu edhe për nënën.

41 vjet mbushi tash nëna që më ka vdekur, më 29 prill, pasha Zotin, s'ka ditë të të madhit Zot që nuk më bie ndër mend për ta. Unë e kam thënë edhe ndër njerëz, pasha Zotin, me ardhë puna me thënë se kush do të jetojë edhe 5 vjet a 6 vjet, kaq vjet unë do t'ia falja nënës sime, kurse gjyshes vetëm 1 vit, veçse të më shohin se ku jam sot e si jam sot, se aq shumë merak më kanë pasur. Nëna ime çohet e shkreta, për gjithë natën, për ta pastruar atë shtëpi. E çfarë të pastroje në një shtëpi dushku: pikonte natën, ishte me dhë e ashtu, oborri ashtu etj. Sot, prej Zotit e me mundim të krahëve tanë, një lek qyl deri më sot në atë shtëpi time nuk ka, e di edhe kush më njeh, vetëm me mundim e me punë.

Pra, ta shikonin si jetoj e si kam ardhur në këtë gjendje, ta shikonin, se çfarë s'kanë vuajtur ato për mua në atë kohë. Kemi vuajtur shumë, për Zot! Kush nuk e di, veç ai që...

Si e keni pritur rënien e komunizmit? Ku keni qenë, sa vjeç ishit në atë kohë?

Si e kam pritur? Për Zotin, e kam pritur aq sa s'kam pasur gëzim më të madh, as kur më ka lindur fëmija, as kur jam martuar, as kur... e çfarë të të them kur ra komunizmi...

Sepse unë të thashë, kur s'ke mundësi të shkosh në një dasmë, kur s'ke mundësi të shkosh në një darkë tek ai tjetri, se... ose p.sh., ai kishte qejf të të thërriste, por s'mundej të të thërriste prej të tjerëve, kishte qejf të rrinte me mua, por s'mund të rrinte...

Unë punoja në Krrabë. Ne kemi mbajtur derra, u kemi thënë "thi", por tash u themi "derra". E theri shoku me të cilin punoja dhe më thotë "sonte të vish". Ishim 4-5 punëtorë që punonim me të. Shkuam ne. Sekretari i Partisë, një mësues, kishte dalë për mbledhje dhe atje dëgjoi se ky

14 vjeç kam filluar punën. Më raportuan e donin të më hiqnin nga puna.

“

Është me biografi të keqe dhe mund të djegë stabilimentin.

”

Kam pasur frikë,
kam pasur frikë se
më fusnin në burg,
se ishim ndryshe...
ishim veç të tjerëve
në lagje.

Ditën tjetër s'kishte më e s'kishin ku të merrnin se, në fakt, atëherë ka qenë fukarallëk, por ne s'kishim gjë hiç! Dy lopë, viça, kishim tambël e kos, tjetër gjë jo, pemë pak, rrush hiç, kurrgjë!

shoku kishte prerë një thi. Erdhi në oborr, na pa nga dritarja dhe më njohu, se ishte ndezur drita elektrike, edhe i tha, por unë e dëgjova: "Unë po vija se ke prerë thiun, por nuk mund të vij, se ke Linin, Lin Markun atje." Nuk e di çfarë tha tjetër, por unë e ndjeva dhe kur hyri brenda, i thashë: "O Dedë, - se i thoshim Dedë atij, - po iki, se një gjysmë ore duhet të shkoj në shtëpi, por thuaji atij të vijë". "Çfarë po thua, more?" - më tha. - "Kurrë mos ardh të më në shtëpinë time! Ne punojmë bashkë, jetojmë bashkë, pasha Zotin, s'të le të shkosh askund!"

Si e pritët rënien e komunizmit?

Isha rreth 47 vjeç në fshat. Erdhi djali, se e kisha në shkollë në Tiranë, një vit më parë pati shkuar, bile Deda ka qenë në demonstratë me studentët atëherë. Djali erdhi në fshat për të bërë mbledhje. Pasha Zotin, nuk e besoja. Thoshte djali: "Ka falimentuar kjo punë, është kryer kjo punë!", prapë s'e besoja, more vëlla i dashur. S'e besoja, se s'ka mundësi, more, se ishte e fortë kjo punë. Nuk e besoja që s'e besoja. "S'ka mundësi, more bab'." "Po ti, a e ke parë protestën që kemi bërë ne studentët?!" Djali i madh, Mëhilli, me nja

3 shokë, krijoi seksionin e Partisë Demokratike në fshat.

Në Laprakë erdhëm më 20 janar '93.

A dini gjë për vendvarrimin e të ndjerit babait tuaj?

Mbas tre muajsh, kur ikën partizanët dhe nuk kishte më njerëz të Brigadës IV, kanë shkuar tre kushërinjtë e mi, kanë marrë dhe nja dy kumbarë të vetët e kanë hetuar vendin. U kanë pas kallëzuar se ku ishte hedhur, edhe ata e kanë nxjerrë dhe e kanë futur fshehurazi natën në varrezat e veta, në varret e veta.

Tashti aty në varre janë edhe të katër vëllezërit, se kanë vdekur të gjithë. Ato kanë pasë si zakon që femrat i vinin veç, meshkujt veç. Edhe babai im është me ata në varr.

Ju prisni vetëm që të kryhen analizat?

Po, analizat që të gjej eshtrat e babait. Kam dëshirë t'i nxjerr dhe t'i vendos te varri i nënës... të mund ta bëj, se s'më del shpirti. Kam merak të gjej edhe ndonjë fotografi të babait.

Keni të drejtë, do të bëjmë çmos! Zoti të mbroftë! Faleminderit shumë për intervistën. Shumë respekt për vuajtjet e padrejta që

**Më kanë ndihmuar shumë
njerëzit e vjetër në atë kohë.
Edhe unë, pasha Zotin, jam
munduar, kam përfituar shumë
prej atyre njerëzve: Edhe
me punë, edhe me e mbajtë
respektin, po edhe me pasë
kujdes për çdo gjë.
I kam dëgjuar e ua kam parë
hairin atyre të vjetërve. Po, për
Zot, më kanë dhënë edukatë
sikur baba e edukon fëmijën!**

**Unë s'e kam pasur babën, veç
ato dy plaka, nënën dhe nënën
e nënës, edhe motrën.**

**Që kur jam bërë me mbajtë
mend e mbrapa, s'më ka dalë
hiç nga mendja. Si s'e kam
ndier, more! Kur s'e ke babën...
Kur u martova, s'ishte babai, as
kur lindi djali s'ishte babai, por
unë babën s'e kam hequr kurrë
nga goja, qysh kur jam bërë për
të kuptuar ç'është babai: qysh
7 vjeç e mbrapa, prej mendjes
nuk më ka dalë dhe deri kur të
vdes, nuk më del!**

**Po kështu edhe për nënën.
Pasha Zotin, s'ka ditë të të
madhit Zot që nuk më bie ndër
mend për ta!**

I zhdukur:

Dom Nikollë Gazulli

D

Dom Nikollë Gazulli, prift katolik françeskan, i shquar mes më të diturve mes tyre. Ka mbledhur pasurinë popullore dhe e ka publikuar në revistat e kohës. Me vlerë shumë të madhe është botimi prej tij i “Fjalor i Gegnishtes” në vitin 1941, në revistën *Visaret e Kombit* – vepër që jo vetëm

përmbledh dhe inventarizon fjalë të gjuhës shqipe nga zonat e thella të Malësisë së Veriut, por edhe dëshmon formën e saj të zhvilluar vetvetishëm e natyrshëm, në atë stad të caktuar historik, pa ndërhyrjet formalizuese që u imponuan më pas si rezultat i procesit të standardizimit.

Qysh gjatë periudhës së mbretërimit të Mbretit Zog, dom Nikollë Gazulli ishte dënuar me burgim të përjetshëm në burgun e Gjirokastrës, kurse vëllai i tij, dom Gjoni, u dënua me vdekje dhe u ekzekutua me varje. Në saje të ndërhyrjes së priftit dhe poetit të madh kombëtar Gjergj Fishta, dom Nikollit iu fal jeta.

Me ardhjen në pushtet të komunistëve, ai u bë shënjestër e ndjekjes së tyre dhe nuk dihet fati i tij e as ku ka përfunduar trupi i tij pas vdekjes.

Dëshmon **Enkelejda Shamku**, studiuese, albanologe

Prifti që ka mbledhur në fjalor pasurinë e gjuhës shqipe të Shqipnisë Verit, siç e quante ai.

...por ai ende është pa varr!

Intervistoi: Marçel Hila

Mirëdita, zonja Enkelejda. Keni shprehur gatishmërinë tuaj për të vënë në dispozicionin tonë gjithçka që ju dini dhe keni mundur të verifikoni lidhur me priftin dom Nikollë Gazulli.

Me profesion jam studiuese e gjuhës, albanologe. Duke punuar për një varg fjalorësh të periudhës prej vitit 1954, gjeta një fjalor me fjalë të rralla botuar më '41 në *Visaret e Kombit*, nga dom Nikollë Gazulli: Fjalori i Gegnishtes, i Shqipërisë Verit, siç e quante ai.

Nuk e njihja fare se kush ishte dom Nikollë Gazulli. Fjalori u bë gati në Kshnellat e 2005, por më duhej edhe një foto e dom Gazullit. U drejtova te patër Zefi, i cili më lidhi me një fis të largët të dom Nikollit në Shkodër, Edmond Gazulli, mësues. Ishte ky që gjeti e më solli disa foto të dom Gazullit. Kur e pyeta se ku prehej dom Gazulli, më tha se diku te varret e Rrëmajit, mirëpo kur pyetëm për ta saktësuar, doli se atje ishte varri i të vëllait të dom

Gazullit, dom Gjonit, të cilin e kishte varur Ahmet Zogu.

Vura re se edhe në botime, dom Nikolli zhdukej nja 4-5 vjet. Në kohën kur i kanë varur vëllain, atë e kanë marrë dhe e kanë çuar në burg të Gjirokastrës, dënuar me burgim të përjetshëm. Kishte ndërhyrë Fishta për t'i siguruar faljen e jetës.

Pyeta këdo që munda, a kishin dijeni ku mund të ishte varrosur dom Gazulli, por pa dobi. Atëherë shkova te patër Zefi dhe i thashë se duhet të shkoja në mal, në Shkrel, për të pyetur.

Kur shkuam në Shkrel, një nga banorët që kujdesej për kishën, na tregoi se thuhej që dom Nikollë Gazullin e kish vlarë në Vriith një person që i çonte bukë përditë – Nikollë Prekusha prej Vriithe.

Po, kanë qarkulluar fjalë të tilla, por, gjithashtu, thuhet edhe se ky variant nuk

është i vërtetë. Bëhet fjalë për kohën pas mbarimit të Luftës së Dytë Botërore, kur komunistët erdhën në pushtet dhe dom Nikolli u detyrua të fshihej, sepse ata donin ta kapnin dhe ta ekzekutonin.

Po! Thuhet se ka ndenjur dy-tri ditë në një vend kur del në Fushë Lugje, se kishin ardhur forcat e ndjekjes për ta kapur. Atij vendi i kam bërë edhe një foto: është si një e çarë sa për të fshehur një dhelpër. Ivanaj ka vënë një kryq dëllinje aty, siç e do tradita. Pasi ka dalë prej aty, ka pas shkuar në Vrith dhe aty i kanë dhënë bukë.

Ka zëra që thonë se e ka vrarë Preng Nikollë Prekusha.

Thonë se i kanë gjetur shumë plumba në mish, pa gjak, vetëm një plumb me gjak në ballë. Disa thonë se ka vrarë veten, por një prifti nuk i lejohet kjo gjë, kështu që ky version nuk është i besueshëm.

Pasi e kishin gjetur, e kishin tërhequr rrëshqanë me një qerre dhe e kishin çuar në kishë të Stërkujës. Kishin urdhëruar ta groposnin atje, pa lënë shenjë. Mirëpo, djemtë që e varrosën e kishin pasë famullinë e vet dhe lanë gurë rreth e rrotull, që ta dallonin. Pastaj, dom Pjetër Gruda, famullitari i fundit i kishës, mori katër burra dhe me besë të tyre donin ta hiqnin fshehurazi prej aty, për ta çuar në Shkrel. Bëhej fjalë për në kishë, tek altari i Shna Ndout, ku thuhet se hapën dërrasat dhe e futën.

Nga të dhënat që ne kemi mbledhur, dihet se dom Nikolli ka strehuar më datën 28 për 29 nëntor dom Lazër Shantojën, i cili, si mik i Mustafa Krugës, ishte në shënjestër të komunistëve që po përpiqeshin ta kapnin. Ata i njihnin mirë metodat që përdornin komunistët dhe druhashin se po ta kapnin komunistët, do ta torturonin. Dhe vërtet ashtu ngjau e më keq.

Kur dom Lazër Shantoja ra në duart e komunistëve, njëfarë Isuf Mersini bashkë me Vaskë Kolecin ia prenë këmbët dhe i thyen krahët. I dënuari ishte ende gjallë i shtrirë përdhe me shpinë për tokë. Në

këto kushte, kolonel Esat Ndreu – kryetar i gjykatës ushtarake të qarkut të Shkodrës, vëlla i Dali Ndreut – jep dënimin me vdekje: I dënuari këmbëprerë, i shtrirë përdhe e shihte dhe koloneli e shihte dhe e ka dënuar me vdekje.

Kisha dëgjuar që e kishin torturuar në sy të së ëmës.

Sipas rregullit të atëhershëm, familja kishte të drejtë ta shikonte të afërmin e vet të dënuar, pasi jepej dënimi me vdekje. E ëma, Luçia, ka shkuar dhe e ka gjetur me krimba në trup e të mbuluar nga jashtëqitjet, se nuk e lëviznin as për nevoja vetjake. Kur ndjeu erë të qelbur kalbësire, kuptoi se trupi i tij po kalbej... Ai vetë i kërkoi së ëmës t'u thoshte që ta vrisnin, se nuk mundej më. Shkoi e ëma te Zoi Themeli - kryetar i parë i seksionit të Mbrojtjes së Popullit – dhe iu lut: “Të lutem, ma vritni, se nuk duron djali!”

Por nuk e vranë, se kishin porosi nga Enver Hoxha, se mbase ai mund të kishte dijeni për Mustafa Krugën e Maliq Bushatin. E kanë çuar në Tiranë bashkë me Sulço beg Bushatin.

Pasi i kishin torturuar sa mishrat u ishin bërë gjak, i kishin mbështjellë të dy me të njëjtën batanije dhe mishrat e qullur u ishin ngjitur me njëri-tjetrin. Në librin “Nga shkaba me kurorë te drapri me çekan” Beqir Ajazi thotë se në '45 i kanë prurë te burgu i Tiranës që sot njihet si “Shtëpia me Gjethe”. Plagët u ishin ngjitur. Dhimbje më të madhe s'kish: Nga një plak 80 vjeç të shqisje dom Lazrin 52 vjeç! Bërtisnin – një dhimbje që s'kishte zë! Pasi e panë që s'nxirrnin dot gjë prej dom Lazrit, i kanë vrarë më 19 shkurt 1945. Sot, dom Lazri është shpallur martir. Kanë qenë 67 dosje plot me dëshmi, por kanë humbur...

Për dom Nikollë Gazullin unë kam folur me dom Vlashin dhe ai më ka thënë se është i sigurt që dom Gazulli nuk prehet në Shkrel, por në Dedaj. Është te kisha në Dedaj, jo në

Dom Gazulli ka
qenë më i dituri
ndër françeskanët.
Njihet për
kërkimet shumë të
rëndësishme mbi
periudhën ilirike.
“Mesharin”
ai e cilëson si
“bërgu më i moçëm
i gjuhës shqipe”.

Shkrel. Sidoqoftë, duhen verifikuar mirë të gjitha vendet që janë përmendur si vende të mundshme ku mund ta kenë varrosur.

Kam qe në vitin 2006 që e kërkoj. Kam çdo letër që ka shkruar ai njeri, nga ato që janë botuar sigurisht, se të tjerat s'kam ku t'i gjej.

Ai ka lënë një fjalor të mrekullueshëm, që unë do t'ia ribotoj tani, deri te germa K, se ia kam mbledhur te revista “Hylli i Dritës”. Ai ka mbledhur këngë të malësisë, këngë kishtare të malësisë para pushtimit otoman. Shumë të bukura të gjitha. O, sa të bukura, të gjitha do t'ia ribotoj, asnjë letër e tij nuk do të mbetet e paribotuar. Letrat e tij janë të jashtëzakonshme!

Dom Gazulli ka qenë më i dituri ndër françeskanët.

Kam përshtypjen që Çabej e ka takuar, sepse në një agjendë të vogël të Çabejt, mes numrave të telefonave kur ka qenë në Romë, është edhe numri i Gazullit. Në atë kohë, Gazulli ka qenë në Romë me studime, pasi gjysmën e studimeve e ka kryer në Insbruk dhe gjysmën në Romë. Ai njihet për kërkimet shumë të rëndësishme për periudhën ilirike. Dom Nikolli, kur flet për “Mesharin”, e quan atë “bërgu më i moçëm i gjuhës shqipe”.

Për ne është detyrë të gjejmë vendin ku gjenden eshtrat e këtyre martirëve dhe t'u ndërtojmë një vendprehje të denjë për veprën e tyre në shërbim të kombit tonë dhe t'u lëmë brezave të rinj trashëgim respektin për këta njerëz të ditur si dhe për të gjithë ata që kontribuojnë në çështjen kombëtare, pavarësisht veshjes apo përkatësisë.

Ju faleminderit, zonjë, për ndihmesën tuaj në kërkimin e eshtrave të dom Nikollë Gazullit!

**Vëllai i dom Nikollë Gazullit,
dom Gjoni, ishte dënuar me
varje nga Mbreti Ahmet Zogu,
kurse dom Nikollin e dënuan
me burgim të përjetshëm në
burgun e Gjirokastrës.
Ndërhyri Fishta për t'i
siguruar faljen e jetës.**

Mine Mulosmanaj

I zhdukur:

Shemsedin Mulosmanaj

Vuajtës: Fëmijët e mbetur vetëm në shtëpi, **Shemsedini** 9 vjeç, motra e tij **Mine** 13 vjeçe dhe një motër 11 vjeçe, u bënë objekt i urrejtjes dhe dhunës komuniste: ata u burgosën dhe u transferuan burg pas burgu, derisa përfunduan në internim në kampin e Tepelenës

S

Shemsedin Mulosmanaj, i biri i Gjetë Mulosmanit.

U internua 9 vjeç në kampin e Tepelenës. Vuajti 3 vjet padrejtësisht. U vra në kampin e Tepelenës nga një minë lufte.

Të ndodhur nën survejim të përditshëm nga komunistët, i ati i Shemsedin Mulosmanajt, Gjetë Mulosmanaj, u arratis që komunistët të mos e burgosnin e ta vrisnin atë dhe djemtë e tij të rritur, siç kishin vepruar edhe me vëllain e kushërinjtë e tij.

Kalimi i kufirit ishte shumë i vështirë, për shkak të terrenit malor shumë të thyer. Për këtë arsye, ishte e pamundur që ai ta merrte të gjithë familjen. Ai

mendoi të merrte me vete dy djemtë e rritur, që ishin drejtpërdrejt të rrezikuar për t'u burgosur, dhe të shoqen, me qëllim që të mos linte në familje asnjë të rritur mbi të cilin të binte goditja e pushtetit komunist. Kështu, fëmijët e vegjël nuk do të prekeshin, prandaj i lanë përkohësisht vetëm në shtëpi.

Fëmijët vuajtën 3 vjet si të internuar në kampin e Tepelenës, gjersa dikush ngriti zërin se këta fëmijë nuk kishin asnjë kryefamiljar dhe s'duhej të qëndronin në internim. Atëherë u dhanë lirim, por nuk kishin asnjë mjet për t'u kthyer nga Tepelena në vendlindjen e tyre në Tropojë, që ishte larg, në veri të Shqipërisë. Në pritje të një makine për t'u larguar, qëndruan akoma mbi një muaj në kampin e Tepelenës.

Fatkeqësisht, duke luajtur, Shemsedini gjeti një minë nga të luftës dhe aksidentalisht, u vra. Trupi iu copëtua. Koka nuk iu gjet. Mineja ia mblodhi vetë tërë pjesët e trupit të tij dhe i groposi diku në periferi të kampit.

Ajo kërkon të gjenden eshtrat e të vëllait dhe t'i mundësohet që të bëjë një varr të denjë për atë fëmijë që vuajti padrejtësisht në internim e që jeta iu pre që në fëmijëri.

Dëshmon **Mine Mulosmanaj**, motra e **Shemsedinit**

Edhe pse ishin fëmijë të vetmuar, u burgosën e u internuan në kampin e Tepelenës.

S'ka gjë që ma heq prej mendjes si e kam lënë atje, përtokë...

**Gjithkush ka pasur dikë, kurse ky nënë e motër, babë e vëlla më
ka pasur mua.**

**Unë kam qenë me të. Unë i kam bërë për të ngrënë. Unë e kam
shti në dhe...**

Intervistoi: Fatmira Nikolli

**Përshëndetje, zonja Mine. Ju falënderojmë
që erdhët të na flisni për tragjedinë që
goditi familjen tuaj kur ju ishit ende fëmijë.**

Quhem Mine Çel Mulosmanaj (Balaj), e lindur në Bujan të Tropojës, në fisin e Binak Alisë. Baba quhej Gjetë, nëna Gju. Ata, tok me dy vëllezër të rritur, ikën të katërt.

**Në cilin vit kanë ikur prindërit tuaj nga
Shqipëria?**

Më 1947.

**Çfarë ndodhi në vitin 1947 që prindërit tuaj
morën atë vendim të vështirë?**

Më vdiq një xhaxha në burg, bash vëllai i babës. Më vdiq edhe një kushëri në burg: në burg të Shkodrës e në burg të Durrësit. Kështu që kishim

frikë për babën. E përgjonin çdokund, ku me e nxënë e ku me e nxënë ngushtë, që ta fusnin në burg. Bënte kujdes edhe kur kalonte në oborr. Unë isha fëmijë. Më thirri baba e më tha: "Ne duhet të ikim!"

I thashë "Çfarë ikjeje?" Unë nuk e dija çfarë ishte "ikja". Babai vazhdoi: "Do të ikim unë, nëna dhe të dy vëllezërit." Bërtita "Ku- ku! Ku me na lanë ne?!" e ia kam plasë së qarës.

Më tha: "Ti je 13 vjeçe, Elmija 11 dhe vëllai 9. Sonte ne do të ikim, po nesër mos kallëzoni në polici!" Babai më tha se po ta linte nënën me ne, atëherë do të na internonin, se nëna quhej si kryetare e familjes, kurse të vetëm nuk do të na internonin, se fëmijët në moshë 13-vjeçare nuk i merrnin në internim. Ata u bënë gati e të katërt i kam përcjellë vetë te dera.

Ata dolën, i përcollëm dhe shkuan. Ne shkua me u ngujuam me motrën dhe vëllain e vogël, të mbledhur ashtu, si zogj pule. Të nesërmen nuk kallëzova gjë.

Erdhën disa dhe e pyetën vëllain: “Ku është babai?” Ai vetëm çukiste një copë druri, që të nxirrte xixa: tak e tak... “Ku është?” Ai nuk fliste hiç dhe vetëm më këqyrte mua.

Të nesërmen e asaj dite shkua në polici dhe u thashë: “Unë nuk e di ku i kam prindërit! Sot kur jam ngritur, nuk i kam gjetur. Nuk e di se ku janë. Unë kam mbetur me 2 të vegjël, një motër dhe një vëlla... Nuk e di ku i kam prindërit.” Paf, i ra tavolinës. “Auuuu, - tha, - s'kanë ikur mbrëmë, por parmbremë!” Atëherë, unë ia ktheva: “Meqë kanë ikur parmbremë, pse nuk më kallëzove ti? Kanë ikur parmbremë? Po unë, kur jam çuar natën, i kam gjetur të ikur.” Këtë rrenë më pati thënë baba që t'ua thosha.

Më mbajtën aty nja dy orë, pastaj shkova në shtëpi. Pas tri javësh erdhi policia dhe na morën e na dërguan për në Tropojë. Kur kemi shkuar në Tropojë, na kanë futur në burg ku kishte shumë tropojanë. Ka qenë Drane Jaku, një Xhavit prej Pacit, e plot. Në burg të Tropojës ndenja nja dy javë.

Erdhi e na mori një kushëri yni nja një javë, pastaj prapë na morën në burg. Na mori policia dhe kemi ecur në këmbë, prej tokës së Tropojës deri në tokë të Kukësit. Vëllait iu hapën këpucët. Në burg të Kukësit kemi ndenjtur tri javë. Që aty, na çuan në burg të Beratit. Edhe aty nja dy javë, të gjithë në një dhomë. Mbas dy javësh na kanë çuar për Tepelenë, në Turan. Atje erdhi koha që u bëra grua, 13 vjeçe. Bukë me sy s'kishim parë. Dhe kur na e jepnin atë racion, e hiqja që t'ua jepja motrës e vëllait. Kur vinte makina e bukës, ohoo... kallamboqin e ndaja: më të shumtën ia jepja vëllait, pastaj ndaja për motrën dhe për vete.

Pastaj na çuan në Tepelenë, te kazemat, atje poshtë. Tela me gjemba, na ruanin me policë. Buka ishte me krimba, me miza, gjellët kurrqysh... Nuk e di se si kemi jetuar! Dilnim përditë...

Më thirri baba e më tha:

“Ne duhet të ikim!”

I thashë “Çfarë ikjeje?”

Unë nuk e dija çfarë ishte “ikja”!

Drane Jakut i vdiq djali dhe e ka pasë shtie në dhe.

Njëherë, vëllai u sëmur 6 javë dhe natë e ditë bërtiste: “Oj, nana ime...”

Unë i thosha: “Ja ku e ke nanën! Pse bërtet? Rri, se je sëmurë! Këtu e ke nanën, po të bën hyzmet.” S'e di si e kam çuar vetë në Gjirokastrë, për ta kontrolluar 2 herë. Se si e kam çuar, s'e di. Mora disa ilaçe, sa për tri ditë. Kemi ndenjtur atje nja një muaj. U kthyem. Mezi na jepnin nga një copë bukë, ja, kaq. Mezi e kemi shtyrë.

Kur erdhi 28-29 nëntori, thirrën gjithë kryetarët e familjeve. Shkuan të gjithë me radhë. Erdhi radha e emrit tim. Shkova. Kur hyra brenda, më thanë: “Pse erdhe ti, bijë?” “Erdha, se unë jam kryetare familjeje”. Thanë: “S'ka mundësi! Duhet të kesh ndonjë plak a plakë në kazermë.” U thashë: “Unë vetë jam kryetare e familjes!” “Si? Po sa vjeçe je?” “13 vjeçe!” “Si moj, je ti kryetare e familjes e të kanë prurë në internim?” “Po, kam me vete dhe një motër e një vëlla”. Atëherë bërtiti “uuiii...” e vuri duart mbi kokë. “Paska pasur parti a pushtet a organizatë që vjen e merr fëmijën në këtë moshë në internim?!”

Atëherë thanë që do të na lëshonin.

Kur të vdes unë, amanet e kanë të gjithë të ma gjejnë e ta shtien në dhé me mua! Se nuk ma këqyr kush më, kurrkush nuk e këqyr më!

Në cilin vit ju liruan?

Më 1950.

Pra, ju, nga viti 1947 deri më 1950, 3 vjet, i bëtë internim në Tepelenë?

Po! Ishte 28-29 nëntori që na erdhi lirimi. Por, pas kësaj, një muaj e disa ditë kemi pritur pa na ardhur asnjë makinë për në Tropojë. Hiç, hiç.

Dilte vëllai im. "Erdhi një makinë!" - thoshte, por hiç. Tani që na liruan, ishim dhe më keq; më mirë të na mbanin në internim krejt. Dilte vëllai e thoshte: "Nuk po vjen asnjë makinë." "Hë, - i thosha, - se tash do të vijmë".

Vëllai donte të luante me shokë. "Mine, e kam lënë të dalim në qytet", - më tha. Nuk e dija se çfarë bënin. Gjenin disa si kokrra, si poça dhe luanin me to. Kështu, edhe vëllai paska parë një, paska gërryer tokën... Ishin dy shokë. Tjetrin e thirri nëna e vet për t'i dhënë bukë dhe mbeti vetëm ky duke gërryer, veç kur bëri bumja-buuum... U turra me vrap. Kur kam shkuar, s'kam parë gjë, veç ca tasha e kam britur... S'di si kam vepruar. Kam shkukur flokët e më kanë kapur dy-tre përnjëherë. Shkova dhe në fustan i kam mbledhur ato copa që

kishin mbetur prej tij. Hoqa një çarçaf dhe gjithë ato që kisha mbledhur në fustan, i vura në çarçaf.

Qysh i mblodha të gjitha, nuk e di! Ah! Edhe të më japin tërë dynjanë, nuk e di, më mbeti në dorë! Deri kur të vdes unë, kjo ngjarje ka për të ndenjtur me mua.

Kur të vdes unë, amanet e kanë të gjithë të ma gjejnë e ta shtien në dhé me mua! Se nuk ma këqyr kush më, kurrkush nuk e këqyr më! Dëgjo, e kam shti në dhé. Kur e kam shti në dhé, kam vënë disa thupra kështu, thupra të këqija. Çarçafi u bë me gjak. S'e di, a janë përzier eshtrat? Koka i ishte hequr nga trupi... A e ka gjetur kush kryet që iu hoq? Po kush i ka kërkuar ato?

Kur ndodhi shpërthimi, ju ishit brenda në kazermë dhe pasi dëgjuat një shpërthim, shkuat atje dhe kuptuat që ishte vëllai juaj? E vetme e mblodhët trupin e tij?

Po. Kur shkova e pashë trupin, teshat aty... Ia nisa vajit me britma e nisa t'i mbledh ato copa. Vetë i kam mbledhur copat në fustan e pastaj i kam vënë në çarçaf... i vura edhe ato thupra. S'e di a ka mbledhur edhe ndokush tjetër. Ka mbetur edhe një çorape e tij...

A e mbani mend ku e varrosët trupin e vëllait tuaj?

Varrin atje mbas...

Mbas kazermës?

Të shkoj tani nuk e di, por nuk ka qenë

tamam prapa kazermës.

E hapët vetë varrin, apo ju ndihmuan? A patët ndonjë arkëmort?

Jo, jo, e kanë hapur të tjerët, jo unë. Kush e ka hapur, s'e di. Arkë nuk kish. E kam vënë ashtu, me çarçaf. E hoqa nga krevati – një çarçaf të bardhë, vura ato copa aty, e mbështolla dhe e lëshova në varr. Pa arkivol, ashtu, me atë çarçaf. As dërrasë, as beton, as asnjë send, veç ato thupra, ashtu.

Më kanë vdekur dy vëllezër, më kanë vdekur dy djem motre, më kanë vdekur boll. Jam mërzitur e kam vajtuar për ta...

Këtë s'e harroj kurrë, se ka hyrë në dhé për shejtan. Të tjerët kanë hyrë me arkivol, me të gjitha, atë e ka shti e motra.

Ka qenë 29 dhjetor 1950 kur ndodhi kjo gjëmë?

Po!

Edhe sa kohë qëndruat atje në kazermë?

Pak.

Gjatë kësaj kohe, a i shkonit te varri?

Si nuk shkoja?! Bile, më kanë ardhur mendtë vonë, se të kisha këto mend si sot, do ta kisha ngritur e ta sillja në tokë të Tropojës, por s'ka pasur as leje e unë kam qenë fëmijë. Një çadër t'ia kisha ngritur, se e mbuluam me një sixhade që ishte me gjak e me dhé. Vetëm prej motrës që kisha, se unë prej atij vendi kurrë nuk kisha dalë, se ka qenë tmerr i madh.

Pas 1 muaji ka ardhur makina me na marrë për në Tropojë. Rruga i binte rrotull e rrotull në Tepelenë, del edhe një herë ku duket varri prej atje.

Makina na çoi gjer në Has të Shkodrës e na lëshoi aty, katër familje. Çfarë të bënim ne atje? Na lanë aty, mos të harxhohej më makina. Çka të bënim?

Kalon kunati i motrës sime me një polic po nga ai fshat i motrës, se atëherë merreshin ushqimet me kalë në Shkodër, dhe pyeti: "Çka jeni ju këtu?"

"Ne jemi të internuar e na kanë lëshuar këtu". "Por çka do bëni?" "Çfarë të bëjmë tani, veç të rrimë këtu". Kur më thotë: "Nдалu, se jam kunati i motrës sate." Na mori prej tokës së Shkodrës, mua e motrën time, e në tokë të Lushnjës, ku ishte motra tjetër. Si kemi ecur me këmbët tona? Qysh kemi mujtë? Tash i them vetes, qysh ke mujtë me ecë prej Shkodrës, të pangrënë, të papirë, e lamë vëllain... Qysh ke mujtë? Motrën e kisha me kalë para. Ec e ec... Kur kemi mbërritë te motra, na dhimbnin këmbët nga të ecurit.

Babai vdiq në Jugosllavi.

Kur shkuam atje, edhe nëna kishte 14 ditë që kishte vdekur.

Shkuam. Unë nuk ua çova dot vëllain, por edhe unë, babë e nënë nuk i gjeta!

Qysh erdhëm ne prej internimit, me morra, me zhul, ishim bërë si ne. Na lau, na pastroi, na këqyri e foli me burrin e vet. Na tregoi se babai kishte ardhë me na marrë, por s'na kishte gjetur.

Domethënë, babai juaj, që në '47-n, pasi i kishte strehuar vëllezërit e rritur, ishte kthyer sërish që t'ju merrte edhe ju?

Po, e nuk na gjeti aty. Kishte ardhur vetë i dytë, mirëpo e kishin gjetur shtëpinë të djegur. Policia bënte rojë natën...

Ne ndenjëm tri ditë te motra dhe u kthyem në shtëpi, se kishim frikë mos na vinte babai.

Në mbrëmje vinte policia dhe ruante gjithë natën. Erdhi daja të na merrte. Kërkoj bukë të hante, por kisha vetëm një copë djathë e një copë bukë. Pyeti: "A ke tjetër?" "Jo, kam një dorë kripë". Atëherë, daja shkoi drejt e në qytet, në Bajram Curri, dhe u kërkoi organeve të pushtetit të na merrte ai, se ne nuk kishim për të ngrënë e kështu na mori përsipër me firmë. Babai donte të na merrte, por daja nuk pranoi, se e fushin në burg atë dhe familjen e tij. Mbetëm te dajat dhe këtej u martuam.

...e kam shti në dhé.
Kur e kam shti në dhé,
kam vënë disa thupra
kështu, thupra të këqija.
Çarçafi u bë me gjak.
S'e di, a janë përzier
eshtrat?
Koka i ishte hequr nga
trupit...
A e ka gjetur kush kryet
që iu hoq?
Po kush i ka kërkuar ato?

**As letër, asnjë send prej tyre: as dinim si janë,
asgjë, vetëm në tokë të Zotit!**

**Gjer 46 vjeçe, s'e kam ditur a kam gjallë vëlla,
a kam motër.**

**Kur mora vesh se më kishte vdekur babai në
Jugosllavi, më ra të fikët.**

Këto janë vuajtjet e kësaj plake 85 vjeçe sot!

As letër, asnjë send prej tyre: as dinim si janë, asgjë, vetëm në tokë të Zotit. Gjer 46 vjeçe, s'e kam ditur a kam gjallë vëlla, a kam motër. Kur mora vesh se më kishte vdekur babai në Jugosllavi, më ra të fikët. Këto janë vuajtjet e kësaj plake 85 vjeçe sot!

Mbas '90-s, kur komunizmi ra, a u lidhët me pjesën tjetër të familjes që ishte jashtë?

Po. Ne shkuam e hymë tek ambasada amerikane. Isha me dy motrat, edhe një kushëriri ynë... Na pyetën një shqiptare dhe një amerikane. Sytë vetë pikonin lot, kur kallëzova tak e tak se kam qenë në internim 13 vjeçe, se më quajtën kryetare familjeje.

Kur shkova në Amerikë, babai vdiq në Jugosllavi. Na shkruan një letër dhe na e çuan ata garancinë që shkuam ne. Po kur shkuam aty, edhe nëna kishte 14 ditë që kishte vdekur. Gjetëm dy vëllezërit të martuar: njëri s'kishte fëmijë, veç gruan, tjetri kishte 3 çika e 2 djem, 5 fëmijë.

Shkuam. Unë nuk ua çova dot vëllain, por edhe unë, babë e nënë nuk i gjeta!

Veç t'ua bëja atyre qejfin, sikur u kënaqa... U kënaqa se vëllezërit i pamë, fëmijët e vëllait i pamë, por as vëllain nuk e çova, as nënë e babë nuk i gjeta. Ishte mërzi e madhe! U takuam, ndenjëm, kam shkuar që në '92-shin.

Kur keni shkuar në Tepelenë pas viteve '90?

Sa vjet bëri? Unë thosha gjithnjë se nuk dua të vdes pa shkuar ku më ka vdekur vëllai... Kur thotë Simoni se do të bashkohemi e do të shkojmë si shoqatë, edhe atë ditë kam shkuar si shoqatë. Kur shkova aty, hipa në atë rrugë me dy motrat e atë vëlla. E këqyra krejt atë vend e i thashë djalit "hajde këtu" dhe i tregova vendin ku kam fjetur me vëllain tim. "Si jam, mjerë unë këtu! Këtu ku më ka vdekur vëllai, o vdiqa, bre!" Shkuam dhe... "Ja, aty pas, - u thashë - aty më është vrarë vëllai!" Atje te varri s'shkova dot, po unë e mbaj mend.

Vërtet e mbaje mend varrin?

Po, si vend e mbaj mend! Të shkoj atje, e them: Këtu është! Sa ndenjëm aty, i pashë krejt ato vende: ku u vra vëllai e ku kam qenë vetë e kur më liruan...

U sëmur gjashtë javë e ditë, thujse pa ngrënë bukë.

Racionin e tij e vija në tjegulla, e thaja dhe e fusja në një trastë të bardhë që, kur ta merrte uria, t'i jepja bukë sa të donte.

I kam zier rrush dushku... Nuk e di si kam jetuar! Kurrkush s'më ka çuar një lek!

Si e sillni ndër mend vëllain tuaj?

Pas kaq vitesh, e mbaj mend vëllain tim, por nuk mund ta përshkruaj. Nuk kishte fotografi.

Ishte i bardhë, e mbaj mend, ka qenë i bardhë e i ka pasur ata flokë të bardhë. A e di si? I ka pasur sytë bojë qielli. Ishte i bardhë dhe ka qenë jo bash i vockël, por i shëndoshë. Ka qenë shumë i mirë,

shumë i mençur, aq, se e mbaj mend. Fotografi s'kishte. Ah, të kishte qenë ndonjë fotograf me e marrë, me e pasë një fotografi!

Gjatë kohës që qëndruat atje, pasi ju liruan, më tregove që ai priste makinën...

Po, po. Priste makinën që të vinte të na merrte, se ishim liruar 800 veta. Ishin bërë aty që në krye 9 mijë veta dhe jemi liruar 800 veta.

Ai priste përditë makinën: Kur do të vijë, kur do të vijë? Sa makina ishin të rretheve të tjera. Më thoshte: "Mine, s'erdhi makina?" I thosha: "Do të vijë edhe ajo."

Atë ditë që u vra ishte e enjte, të nesërmen e xhuma, të shtunën erdhi makina. Më kanë kapur e mezi më kanë hipur në makinë...

Pra, dy ditë mbasi vdiq vëllai erdhi makina?

Dy ditë, dy ditë pasi vdiq ai. Të enjten ka vdekur, e xhuma, të shtunën erdhi makina...

As nuk e di, as e mendoj tash. Më merr gjumi e më del, pasha shpirtin e tij, çdo ditë e çdo natë, sa jam bërë kaq vite sa jam, në qoftë se kam rënë një natë, vetëm një natë pa më rënë ndër mend, a vetëm një ditë.

As ka gjë që ma heq prej mendjes si e kam lënë atje përtokë, se ky ka vdekur për gazep. Gjithkush ka pasur dikë, kurse ky nënë e motër, babë e vëlla më ka pasur mua. Unë kam qenë me të. Unë i kam bërë për të ngrënë. Unë e kam shti në dhé...

U sëmur gjashtë javë e ditë, thujse pa ngrënë bukë. Racionin e tij e vija në tjegulla, e thaja dhe e fusja në një trastë të bardhë që, kur ta merrte uria, t'i jepja bukë sa të donte. I kam zier rrush dushku.

Unë vetë s'e haja, por që të mos i hiqte barku, i shtojta një lugë sheqer... Nuk e di si kam jetuar.

Kurrkush s'më ka çuar një lek! Bile, njëherë, këqyr unë, kishin rënë plot lekë aty, në tokë. S'e dija kujt i ranë, por i ranë dikujt. I mora edhe i futa në xhep.

Po ecja për të shkuar te kazerma, kur aty ishte njëra duke bërëtitur.

"Çfarë ke, Sab, që po bërtet, - i thashë. - çfarë ke?" "Më ka humbur diçka". "Çfarë të ka humbur?"

"Më kanë humbur një mijë lekë". I kisha mbështjellë me një pëlhurë të bardhë me shirita. I thashë: "I kam gjetur unë." E ia dhashë. Kjo është jeta ime...

Na quajtën reaksionarë. Fëmijëve s'ua dhanë shkollën. Çika ime doli me të tëra dhjeta në shkollë në krejt katundin e s'ia dhanë shkollën: "Je e persekutuar!"

Kam 6 fëmijë. Të gjithë vetëm me shkollë të mesme. Nuk i lanë të shkonin në tjetër shkollë, veç të shkonin në shkollë nate.

Tash më vdiq edhe vëllai, e dy djemtë e vëllait. Vdiqën edhe dy djemtë e motrave...Vëllai i parë që vdiq, ishte më i vogël se tjetri. Kur kam shkuar atje dhe e kam parë, i kam thënë: "Po ku je, more vëlla! Me një datë, me një ditë e me një orë ke vdekur edhe ti, si vëllai në Tepelenë!"

S'e di kurrkush, veç unë, se atë orë e atë datë s'e harroj!

E kështu, pas disa kohësh vdiq vëllai atje, vdiqën edhe dy motrat këtu, vdiqën dy djemtë e vëllait atje, vdiq edhe tjetri djalë...

Vdiqën e shkuan edhe ata që kam pasur atje.

Kjo është jeta ime!

“

**Unë thosha gjithnjë:
Nuk dua të vdes pa
shkuar ku më ka
vdekur vëllai...**

”

**Më merr gjumi e më del,
pasha shpirtin e tij, çdo
ditë e çdo natë, sa jam
bërë kaq vite sa jam, në
qoftë se kam rënë një
natë, vetëm një natë a
vetëm një ditë, pa më
rënë ndër mend.**

**Kjo është jeta ime...
Na quajtën reaksionarë.
Kam 6 fëmijë. Fëmijëve
s'ua dhanë shkollën. Të
gjithë, vetëm me shkollë
të mesme. Nuk i lanë
të shkonin në tjetër
shkollë, veç të shkonin
në shkollë nate. “Je e
persekutuar!”**

Harallamb Kota

I zhdukur: Koço Kota

Vuajtës: Familjarët dhe të afërmit e tij

K

Koço Kota, pjesëtar në qeverinë e Ismail Qemalit, me detyrën kryesekretar në Ministrinë e Arsimit, një nga organizatorët e Kongresit të Lushnjës. Më 1928 u zgjodh kryeministër i shtetit shqiptar në kohën e mbretërisë dhe ishte kryeministri i fundit para pushtimit fashist.

Gjatë Luftës II Botërore qëndroi në ilegalitet në Çamëri, ku organizoi lëvizjen shqiptare çame kundër sulmit të Italisë ndaj Greqisë, në bashkëpunim me lëvizjen antifashiste greke.

Më 1 janar të vitit 1945 Sigurimi i Shtetit organizoi rrëmbimin e tij me një furgon në Selanik, ku e burgosën dhe e dënuan me vdekje, që më pas e

kthyen në burgim të përjetshëm, me 30 vjet burg.

U burgos në burgun e Burrelit, qelia nr. 7, ku iu nënshtrua torturave çnjerëzore. Xhelatët ia shponin mishin me bajonetë dhe pastaj i vendosnin kripë në plagët e krijuara.

Ditët e fundit të jetës nuk i dhanë asnjë pikë ujë dhe e lanë të vdiste i zhuritur nga etja. I transformuar në një kufomë të gjallë me plagë të qelbëzuara, vdiq më 1 shtator 1947. Eshtrat nuk dihen ende se ku janë.

Kishte dy fëmijë: një vajzë dhe një djalë.

Nuçi Kota, i biri i Koço Kotës, kishte kryer studimet në Universitetin e Sorbonës, Francë, ku mbrojti dhe një studim shkencor me temë për kufijtë shqiptaro-grekë, punim që u shfrytëzua më vonë nga vetë komunistët. Në lëvizjen e rezistencës mori pjesë përmes organizatës së Legalitetit. Vdiq në vitin 1965 në SHBA, nga një infarkt në moshën 46-vjeçare.

Jorgji Kota, kushëri i Koço Kotës dhe aktivist i Frontit Antifashist Nacionalçlirimtar. U dënua me 7 vjet burg për qëndrime kundër Partisë Komuniste, por me ndërhyrjen e Haxhi Lleshit iu reduktua dënimi dhe kreu vetëm 14 muaj burg në burgun e Tiranës e të Durrësit. Vdiq në vitin 1975.

Dëshmon **Harallamb Kota**, kushëri i **Koço Kotës**

Kryeministri shqiptar që në ilegalitet organizoi rezistencën në Çamëri kundër pushtimit të Greqisë nga Italia

**Ja çanë mishin me bajonetë, ia mbushën plagët me kripë
dhe e lanë ashtu, pa pikë uji, gjersa të vdiste.**

Intervistoi: Marçel Hila

Zoti Harallamb, ju falënderojmë që keni pranuar të jepni këtë intervistë pranë Autoritetit për Informimin mbi Dokumentet e ish-Sigurimit të Shtetit lidhur me figurën e zotit Koço Kota. Fillimisht, le të flasim rreth jetës dhe aktivitetit të tij.

Faleminderit që më keni ftuar. Jam shumë i ndjeshëm në lidhje me gjithçka që i përket historisë së personalitetit të shquar të kombit shqiptar, zotit Kostaq Kota ose Koço Kota, siç dëshironte ai ta thërrisnin shkurt, një histori që më ka tërhequr, më ka bërë krenar, por edhe më ka pikëlluar me fundin e tij tragjik, një histori që më ka nxitur të angazhohem për të nxjerrë në pah figurën e tij historike dhe gjithashtu, të shprehë indinjatën time të thellë për fundin e tij tragjik.

Koço Kota lindi në Korçë më 5 maj 1886, në një familje patriotike shqiptare që kishte kontribuar me breza për Rilindjen Kombëtare Shqiptare, si

në Shqipëri, në Korçë, edhe në trojet shqiptare që sot quhen Kosovë, por edhe në Aleksandri të Egjiptit, ku patën mbështetje thelbësore nga trashëgimtarët e dinastisë shqiptare të Muhamet Aliut.

Mësoi fillimisht në mësonjëtoreshën e parë shqipe në Korçë, vijoi arsimin në Manastir dhe arsimin e mesëm në gjimnazin "Zosimea" të Janinës. Arsimin e lartë e kreu në Athinë, ku studioi në Shkencat Juridike të së Drejtës Ndërkombëtare, por dhe në Shkencat e Administrimit të Shtetit dhe Administrimit Publik.

Më 1908, në kohën e revolucionit xhonturk, bashkë me studentë të tjerë shqiptarë janë takuar me Ismail Qemalin, prej të cilit morën porosi që të përgatiteshin edhe për mësues, sepse Shqipëria do të kishte shumë nevojë për hapjen e shkollave shqipe, mbas pavarësisë nga Perandoria Osmane. Për këtë arsye, ai kreu një kurs të shpejtuar për mësuesi.

Pasi mbaroi studimet në universitet në Athinë, iu ofruan mundësi të mëdha për t'u punësuar në administratën e lartë greke në Athinë, por ai nuk pranoi. Dëshironte të kthehej në qytetin e lindjes, në Korçë, për të mësuar fëmijët shqiptarë.

Kur Ismail Qemali u kthye nga Stambolli në Vlorë, për të organizuar kryengritjen e vitit 1911, ai erdhi në Vlorë dhe u bë mësues në shkollën e mesme "Muradie" të Vlorës. Për mungesë organizimi, kryengritja dështoi dhe Koçoja emigroi në SHBA. Shqiptarët korçarë të Amerikës e zgjodhën kryetar të Shoqërisë Patriotike Mëmëdhetare për Lidhjen.

Bashkë me patriotë të tjerë, si Sotir Peçi, Fan Noli, Faik Konica, krijuan Federatën Panshqiptare "Vatra" dhe është ndër 7 firmëtarët e kartës së anëtarësimit të kësaj shoqate në SHBA.

Koço Kota, me iniciativën e vet erdhi në Shqipëri për të marrë pjesë në ditën e ngritjes së flamurit në Vlorë, më 28 nëntor 1912. Disa mosmarrëveshje të Konicës me Ismail Qemalin nuk lejuan që ai të vinte si përfaqësues zyrtar i "Vatrës". Në qeverinë e Ismail Qemalit u zgjodh kryesekretar i Ministrisë së Arsimit, që drejtohej nga Luigj Gurakuqi.

Më 1914, kur Princ Vidi erdhi në Shqipëri pas atyre ngjarjeve të turbullta që ndodhën midis 1912-1914, Koço Kota, bashkë me Fan Nolin në Durrës dhe me Sotir Peçin e me shumë të tjerë, punuan për krijimin e organizatës së parë politike në Shqipëri "Krahu Kombëtar", organizatë që mbështeti Vidin dhe gjithë lëvizjet patriotike në Shqipëri.

Me largimin e Vidit, organizata u transferua në Shkodër, ku mbështeti lëvizjen kombëtare për t'u mbrojtur nga pushtimi malazez dhe serb.

Kur ushtria serbe hyri në Shkodër, atë e arrestuan dhe e internuan në Cetinjë të Malit të Zi. Fatmirësisht, mbërriti ushtria austro-hungareze dhe atë e liruan nga burgju i Cetinjës. Prej andej, u largua drejt Italisë.

Disa mosmarrëveshje të Konicës me Ismail Qemalin nuk lejuan që ai të vinte si përfaqësues zyrtar i "Vatrës", por erdhi me iniciativën e vet. Në qeverinë e Ismail Qemalit u zgjodh kryesekretar i Ministrisë së Arsimit, që drejtohej nga Luigj Gurakuqi.

Në Shkodër mbështeti lëvizjen kombëtare për mbrojtje nga pushtimi serbo-malazez. Kur ushtria serbe hyri në Shkodër, atë e arrestuan dhe e internuan në Cetinjë të Malit të Zi. Fatmirësisht, mbërriti ushtria austro-hungareze dhe e liruan nga burgu i Cetinjës. Prej andej, u largua drejt Italisë.

Pasi u kthye nga Italia, ishte një ndër organizatorët e Kongresit të Lushnjës, më 1920, ku e zgjodhën senator dhe ishte ndër personalitetet që kontribuoi në të gjitha komisionet që ngriti Kongresi i Lushnjës, si Komisioni për Arsimin, Kulturën, Shëndetësinë, Ekonominë etj., me aftësitë që kishte si rezultat i një shkollimi të lartë shumë të plotë.

Në vitet 1920-1939 ka qenë zgjedhur gjithmonë deputet i Korçës. Në vitet 1921-1923 ishte prefekt i Korçës dhe më pas prefekt i Beratit.

Në periudhën prej vitit 1923 deri në 1928 është zgjedhur në të gjitha qeveritë si ministër i Punëve Botore, i Shëndetësisë, i Ekonomisë, ku ka mbuluar nga 3-4 dikastere, me përjashtim të periudhës së Kryengritjes së Qershorit të Fan Nolit, kur u largua dhe u rikthye në dhjetor 1924. Më 1928, Koço Kota u zgjodh kryeministër i Shtetit Shqiptar, ndërsa shteti mori formën politike Mbretëria e Zogut I.

Në vitet 1928 deri më 1939 është zgjedhur edhe kryeparlamentar e përsëri, në vitet 1937-1939, ka qenë kryeministri i fundit i shtetit shqiptar para pushtimit të Italisë fashiste.

Qeveria shqiptare, e drejtuar nga Koço Kota në vitet 1937 deri në 1939, në raport me shtetin

italian synonte një marrëdhënie tepër miqësore dhe, marrëveshjet e lidhura nga Mbreti Zogu I me qeverinë italiane kanë pasur si qëllim që Shqipëria, në atë situatë të vështirë me shtetet fqinje që synonin ta copëtonin, të kishte një mbrojtje të fortë.

Ndërkohë, emigrantët shqiptarë kishin formuar një bashkim antizogist dhe kërkonin largimin e Zogut dhe rrëzimin e mbretërisë. Por Koço Kota donte të mbante një linjë patriotike atdhetare dhe shfrytëzoi rastin që shkoi për t'u kuruar në spital në Paris, për të biseduar 3-4 herë me përfaqësues të tyre. Takimi i fundit ishte para pushtimit italian, kur ai u dha mesazhin e Mbretit Zog që, nëse binin në marrëveshje për qëndresë të përbashkët kundër pushtimit të Shqipërisë prej Italisë fashiste, atëherë Mbreti Zog do të abdikonte. Marrëveshja nuk u arrit, sepse grupet antizogiste e akuzonin Zogun për ngritjen në pushtet nëpërmjet bajonetave serbe të Pashiçit. Nga ana tjetër, dokumentet tregojnë se edhe vetë këta emigrantë dhe shoqatat e tyre për t'u mbajtur gjallë kishin marrë ndihma nga Komiteti, nga Bashkimi Sovjetik e më gjerë.

Dua të them edhe këtë gjë që, në prag të pushtimit, qeveria e Koço Kotës i ka kundërshtuar të gjitha ultimatimet e dërguara nga Musolini e nga Duçja.

Kjo ka qenë arsyeja që në ditën e 7 prillit 1939 ushtria shqiptare bëri një rezistencë pasive, më shumë me xhandarmërinë, kurse oborri mbretëror u largua. U bë rezistencë në Luginën e Drinit, por kjo u kundërshtua nga jugosllavët, të cilët urdhëruan: “Mos u afroni, se do t’ju godasim.”

Në këto kushte, u zgjodh mundësia për të kapërcyer Kërrabën drejt Qafë Thanës, në Pogradec. Andej iu kërkua ndihmë shtetit grek për armatime, por shteti grek nuk pranoi dhe dërgoi ultimatum që do të lejonte kalimin për t’u larguar vetëm brenda 48 orëve, pastaj do të mbyllte doganën. Musolini i dënoi me vdekje, jo vetëm Mbretin Zog, por edhe kryeministrin Koço Kota, si edhe me sekuestrim të pasurisë. Kur kaluan Kapshticën dhe u hodhën në Greqi, Koço Kota nuk vazhdoi më tej me mbretin, prandaj mbreti e njohu si kryeministër deri në dhjetor 1939.

Pasi u nda nga mbreti, Koço Kota qëndroi në Greqi, në Çamëri, në ilegalitet të plotë, sepse thashë që Duçja e kishte dënuar me vdekje.

Sipas disa dokumenteve të pakta që mezi i kam gjetur, kam parë se silogjet greke i kishin bërë presion djalit të Koço Kotës, kur ai mbrojti punimin shkencor në Sorbonë për kufijtë në interes të shtetit shqiptar.

Në Greqi, Koço Kota është marrë me organizimin e rezistencës antifashiste, duke organizuar grupe të armatosura të luftëtarëve shqiptarë çamë, ortodoksë dhe myslimanë, për të përballuar sulmin italian kundër Greqisë. Këto grupime vendosën lidhje edhe me lëvizjen antifashiste që vepronte brenda territorit shqiptar, më pas edhe me ushtrinë çame që u themelua pak më vonë.

Pas mbarimit të luftës, Koçoja u kthye në Selanik, në shtëpinë e vjehrrit të tij, babai i gruas së dytë, Vasilika Dallamangës, e cila më pas u internua nga komunistët në Savër në Lushnjës. Besoj se edhe për të duhet të ketë ndonjë dosje patjetër. Të afërmit e tij, ndër të cilët edhe babai im, Jorgji Kota, e njoftonin për atë që po ndodhte në Shqipëri dhe për situatën e rrezikshme që, po të kthehej, ai do të arrestohej e do të burgosej.

**Në vitet 1920-1939
ka qenë zgjedhur
gjithmonë deputet i
Korçës.**

**Në vitet 1921-
1923 ishte prefekt i
Korçës dhe më pas
prefekt i Beratit.**

**Në vitet 1923-1928
është zgjedhur në
të gjitha qeveritë si
ministër i Punëve
Botore, i Shëndetësisë,
i Ekonomisë.**

Në ilegalitet në Greqi organizoi rezistencën antifashiste të luftëtarëve shqiptarë çamë, ortodoksë dhe myslimanë, për të përballuar sulmin italian kundër Greqisë.

Këto grupime vendosën lidhje edhe me lëvizjen antifashiste që vepronte brenda Shqipërisë, edhe me ushtrinë çame që u themelua pak më vonë.

Ishte në shtëpi në Selanik.
Më 1 janar 1945, sapo kishin
mbaruar festimet e Vitit
të Ri, tre veta i trokasin
në derë dhe i thonë se me
porosi të Enver Hoxhës
duhet të shkonte me ta, pasi
Shqipëria kishte nevojë për
kontributin e tij.

...e morën me forcë duke
e tërhequr zvarrë në një
furgon që ishte afruar, e
futën brenda dhe u nisën
menjëherë.

Qeveria e Koço Kot

Koçoja përgatiti të gjitha dokumentet në ambasadën amerikane për të shkuar në SHBA. Më 1 janar 1945, kur sapo kishin mbaruar festimet e Vitit të Ri, më 31 dhjetor, në derën e shtëpisë së vjehrrit të tij i vijnë tre veta që i thonë se Koço Kota duhet të shkonte me ta, pasi Shqipëria kishte nevojë për të. Ata i thonë se ishin me porosi të Enver Hoxhës, i cili kërkonte prej tij që të kontribuonte për shtetin e ri shqiptar. Koçoja e dinte shumë mirë se kishte marrë informacion çfarë po ndodhte në Shqipëri dhe u përgjigjet që nuk do të shkonte me ta.

Pas kësaj, nxorën pistoletat për ta detyruar të shkonte me ta. Kur Koçoja i kundërshtoi dhe familjarët e tij atje ndërhyjnë, ata e morën me forcë duke e tërhequr zvarrë në një furgon që ishte afruar, e futën brenda dhe u nisën menjëherë.

Është folur shumë që i gjithë aksioni ishte mbështetur edhe nga struktura të agjenturave serbe. Nuk e di se sa mund të jetë i bazuar, por këto fjalë kanë qarkulluar dhe, nga një aspekt, kjo është e besueshme, sepse një personalitet si ish-kryeministri i Shqipërisë i para pushtimit italian, po të ishte gjallë, do të vazhdonte aktivitetin e tij antisllavo-komunist dhe do të ishte pengesë e madhe e miqësisë së re të shpallur të shtetit komunist shqiptar me shtetin komunist serb.

Ai u rrëmbye nga Koçi Xoxe, njeriu i besuar i sllavëve, që ishte deklaruar vetë me gojën e tij se ishte me origjinë bullgare.

Ky njeri, që vepronte me grupin komunist të Korçës, ishte futur aty për këtë qëllim, pikërisht

ultimatumin e Italis

Mendojmë se këta kanë qenë të mbështetur nga komunistët grekë, sepse, pasi mbaroi lufta, s'ia kishin më nevojën dhe e quajtën njeri të djegur. Ata e çuan drejt e në Tiranë. Sipas informatave që kemi ne, një ndër më aktivët për ta rrëmbyer dhe për ta dënuar Koço Kotën ishte Koçi Xoxe, njeriu më i fuqishëm i afërt me Enver Hoxhën dhe që kishte mbështetje të fuqishme nga sllavët.

Ky aksion bëhej, e para, për të zhdukur ish-kryeministrin e fundit të Mbretit Zog dhe, e dyta, Koço Kota kishte shprehur që herët rrezikun sllavo-komunist.

për të sjellë ndikimin sllav në Shqipëri, nën petkun e komunizmit.

Kështu që për mendimin tim, këto janë shumë të lidhura.

Në shumë vende ku më është dhënë mundësia të shprehem, kam kërkuar që të rishikohet mënyra se si është trajtuar figura e Koço Kotës.

Janë dy elemente që e nderojnë Koço Kotën në kohën e Luftës II Botërore, përveç aktivitetit brilant patriotik në të kaluarën:

për të pushtuar Sho

tës kundërshtoi

Së pari, në Greqi, ai u mor me ngritjen e grupeve të rezistencës kundër pushtimit italian të Greqisë. Ky fakt është krejt e kundërta e asaj që propagandohet, se gjoja Shqipëria ka sulmuar Greqinë.

Së dyti, është njeriu më i fuqishëm në luftën kundër sllavo-komunizmit dhe mbrojtësi më i flaktë i kishës fanoliste. Kur ai ishte kryeministër, u arrit të merrej leje nga Patriarkana për të njohur autoqefalinë e kishës shqiptare. Për këto arsye, ai u kërkua edhe atje ku ishte, jashtë vendit dhe e eliminuan.

Çfarë ndikimi pati ai në çështjen e autoqefalisë së kishës?

Kur u bë Kongresi i Autoqefalisë së Kishës Shqiptare në Berat, Koço Kota ishte prefekt. Durrësi nuk e pranoi mbledhjen, Korça gjithashtu, se kishte influencë greke. Ishte ky prefekt që e përkrahu dhe e mbështeti çështjen e autoqefalisë, prandaj Kongresi u organizua në Berat.

Për sa u takon akuzave që ngritën komunistët dhe mënyrës si ata e trajtuan, këto duhet të jenë në dosjen e tij. Prokurori kërkoi dënimin me vdekje, por gjykata e la burgim të përjetshëm me 30 vjet burg, të cilin e kreu në burgun e Burrelit.

Prokuror i çështjes së tij ka qenë Bedri Spahiu, kurse në trupin gjykues kanë qenë tre veta. Koçi Xoxe në atë kohë ishte kryetar i Gjykatës Speciale.

Të them që ka mbajtur qëndrim burrëror aty, në gjykatë, është pak, se ai ishte burrë i patundur, i palëkundur, shumë i vendosur, shumë trim. Është interesant: kur njeriu nuk ka bërë asgjë kundër vendit të vet, kur ka punuar për vendin e vet, nuk

ka frikë të përballojë gjithçka. Kështu ai përballoi gjithçka, duke hedhur poshtë akuzat qesharake që iu bënë, të llojit "Pse qeveria e Koço Kotës e Mbretit Zog nuk u mbrojt dhe nuk luftoi kundër ushtrisë italiane?"

Koço Kota i dha argumentet. Ai sqaroi kushtet para pushtimit. Qeveria e tij e kundërshtoi ultimatumin e Italisë për të pushtuar Shqipërinë, por problemi ishte që ushtria shqiptare, sipas marrëveshjeve me Italinë, kontrollohej e gjitha nga instruktorët italianë.

Pavarësisht se sipas marrëveshjeve të fundit italianët do të sillnin armatime të rënda për t'u mbrojtur nga Jugosllavia dhe Greqia, ata e lanë me armatime të vjetra të papërdorshme.

Italia fashiste e hëngri në besë Shqipërinë. Ne besën e kemi institucion, prandaj qeveria nuk mund ta mendonte se Italia do ta pushtonte Shqipërinë.

Kur trupat italiane po zbarkonin, reagoi vetëm xhandarmëria, nuk ka qenë ushtria: edhe në Vlorë, edhe në Sarandë ishin komandantët e xhandarmërisë që kanë luftuar, ishte Mujo Ulqinaku, Abaz Kupi.

Po, Abaz Kupi ka bërë rezistencë të fuqishme. Faktikisht, kudo xhandarmëria ka rezistuar fort, edhe në Durrës, edhe në Shëngjin. Ishte xhandarmëria që formoi kordonin e mbrojtjes në të gjithë vijën bregdetare. Përveç asaj që thashë më parë, ishte edhe një element tjetër shumë i rëndësishëm që historianët nuk e thonë: nëse qeveria jonë do të fuste ushtrinë në luftë për të ndaluar zbarkimin italian, sa kohë që ne kishim disa marrëveshje ushtarake me Italinë, atëherë ata do ta shfrytëzonin atë veprim duke na paraqitur në arenën ndërkombëtare, sikur ne i kishim shpallur luftë Italisë. Shqipëria do të dilte si agresore dhe ata do të justifikonin pushtimin.

Prandaj historianët tanë duhet t'i hapin letrat mirë, të shkojnë edhe në arkivat italianë, se duhet

ë

qipërinë.

Pas Koço Kotës ishte i biri, Nuçi Kota, që vdiq në moshën 46-vjeçare nga një infarkt, ishte Jorgji Kota që vuajti një dënim të padrejtë, ishte e bija, ishin nipërit. Të gjithë këta pësuan përndjekje, trauma dhe tragjikisht janë ndarë të rinj nga jeta.

të ketë patjetër në Romë në arkivat e fashizmit dokumente që e sqarojnë më mirë këtë moment historie. Sot nuk mund të flasim njësoj siç është thënë deri tani... “të paktën Mbreti Zog të ishte dorëzuar”.

Lidhur me këtë moment, ka dalë një e dhënë e re. Hysen Selmani – komandant i trupave të Ahmet Zogut, ka pohuar se Mbretit Zog i kanë thënë anglezët “Ik, lëshoje, se ne do të të kthejmë prapë” dhe ai e respektoi këtë urdhër të anglezëve dhe iku. Anglezët i thanë: “Mos u dorëzo! Ik, se do të të kthejmë.” Më tej, pas dënimit, çfarë ndodhi me Koço Kotën në burgun e Burrelit?

Në burgun e Burrelit, atë e vendosën në një qeli të veçantë – qelia nr. 7. Atje, kush futej, nuk dilte më i gjallë, ishte e vendosur që ishte i vdekur. I kanë bërë tortura nga më çnjerëzoret.

Komandant i burgut ka qenë Petraq Rrëmbeci.

E godisnin me bajonetë dhe plagët e çara ia mbushnin me kripë. Përfundoi me vdekje më 1 shtator 1947. Ka qenë vërtet hero që i ka hequr gjithë ato tortura. As ujë për të pirë nuk i jepnin. Plagët iu qelbëzuan. E kthyen trupin e tij në një kufomë të gjallë. Këtë ka pësuar Koço Kota.

Çfarë ndodhi me trupin e tij? Dini gjë ku e kanë varrosur?

Përhapën fjalë sikur ai u hodh nga penxherja e burgut dhe u vra. Ato penxhere janë gjithë hekura. E kanë varrosur në oborrin e burgut, te një qershi.

Kështu kanë thënë deri më sot, pranë një qershie. Ajo qershi nuk gjendet sot. Gjithashtu, thonë se tek ai vend janë varrosur shumë të tjerë dhe madje, disa i kanë zhvendosur edhe jashtë burgut.

Thuhet se atje ku i kanë rivarrosur është ndërtuar stadiumi i Burrelit. Më shumë se kaq, nuk di.

Çfarë ndodhi me fëmijët e tij?

Koçoja kishte dy fëmijë. Djalit i kishte vënë emrin e gjyshit, pra, të babait të Koços, Nuçi Kota. Nuçi mbaroi studimet e larta në Sorbonë të Francës,

ku mbrojti një punim shkencor me titull “Shqipëria dhe çështja e kufijve shqiptaro-grekë”, punim ky që u shfrytëzua nga komunistët në vitin 1946, në konferencat ndërkombëtare për çështjet e paqes pas luftës, po emrin e tij nuk e thonë.

Nuçi u angazhua me lëvizjen e rezistencës antifashiste në Tiranë, me Legalitetin. Kur u bë e qartë se pushtetin po e merrnin komunistët, atëherë, nëntorin e vitit 1944, ai u largua për në Europë, në Francë.

Prej andej, u largua në Amerikë, ku së bashku me Mid'hat Frashërin formuan Komitetin “Shqipëria e Lirë” dhe Nuçi Kota ishte anëtar i Komitetit. Nga një dokument i CIA-s që kam lexuar, amerikanët shprehen se pas vdekjes së Mid'hat Frashërit, Nuçi Kota është udhëheqësi i ardhshëm i Shqipërisë demokratike. Ai kishte aktivitet të madh intelektual dhe politik. Ka qenë Sekretar i Përgjithshëm i Organizatës Botërore për Shpëtimin nga Komunizmi për Kombet e Robëruara dhe anëtar i shumë shoqatave intelektuale.

Po fëmija tjetër?

Vajza? Edhe ajo në SHBA.

Si ishin fatet e jetëve të tyre?

Edhe pse në emigracion, pas rrëmbimit të Koços dhe vdekjes tragjike të tij ka pasur përndjekje të shfrenuar të Sigurimit të Shtetit ndaj tyre. Ata kanë pësuar shumë. Djali, Nuçi, la dy fëmijë, që të dy me trauma. Edhe e bija po ashtu. Edhe një djalë i së bijës vdiq, edhe ai me trauma. Edhe dy kushërira të tyre, Leonora dhe Beatrica, vajza të të vëllait Ilia, që kanë banuar deri vonë në Tiranë, pas ndërrimit të sistemit, kanë dhënë intervista për Koçon, çuditërisht, edhe ato vdiqën. Babai i tyre, Ilia, ishte jurist dhe me gjyshin tim ishin si vëllezër.

I vetmi person që jetoi pak më gjatë se këta të tjerët ishte babai im, Jorgji Kota. Ai vdiq në moshën 75-vjeçare. Ne ishim tepër të trembur dhe tepër të rezervuar, por ai nuk rrinte dot pa u shprehur, sidomos pasi u rrëmbye Koçoja në janar 1945.

**Rrugën tek
ambulanca qendrore
drejt Pazarit të Ri e
ka ndërtuar vetë Koço
Kota. Ajo rrugë mund
të mbajë emrin e tij.**

**E godisnin me
bajonetë, plagët e
çara ia mbushnin
me kripë.**

**As ujë për të pirë
nuk i jepnin.**

Plagët iu qelbëzuan.

**E kthyen trupin
e tij në një kufomë
të gjallë.**

Vdiq më

1 shtator 1947.

Në burgun e Burrelit, atë e vendosën në një qeli të veçantë – qelia nr. 7.

**Atje, kush futej, nuk dilte më i gjallë,
ishte e vendosur që ishte i vdekur.**

Jorgji kishte qenë aktivist me grupet e rezistencës së Tiranës, me grupet e Frontit, kurse Nuçi me Legalitetin. Punonin të dy bashkë në shtëpinë e Jorgjit, ku mbledheshin pjesëtarë, edhe nga Balli Kombëtar, edhe nga grupe të tjera deri më 1943, kur midis këtyre grupeve politike u fut konflikti.

Jorgji pati mundësi të merrte informacion për rrëmbimin e Koços më 1945. Pasi goditi Koço Kotën, Koçi Xoxe bëri plane që të godiste edhe Jorgjin, babain tim. Iu vu pas me Sigurimin e Shtetit për ta provokuar, për të parë çfarë thoshte, çfarë kundërshtimesh kishte, dhe pastaj e arrestuan për qëndrime antiparti. Kërkuan dënim me 7 vjet, por me ndërhyrjen e Haxhi Lleshit, meqë kishte marrë pjesë në rezistencë, ia ulën. Dënimin e kreu në burgun e Tiranës dhe në Durrës, për 14 muaj, por më pas mori pafajësinë.

Dua të vë në dukje se pasi vdiq Koço Kota, vdiq edhe i biri, Nuçi, në vitin 1965, në moshën 46-vjeçare, gjoja nga një infarkt. Kjo është e dyshimtë. Si mund të vdiste ai, kur ishte në kulmin e fuqisë?! Unë ia kam edhe fotografitë e aktiviteteve... Në gazetat e asaj kohe shkruhej se vdiq nga infarkti.

Pas Koço Kotës ishte i biri, Nuçi Kota, ishte Jorgji Kota, që vuajti një dënim të padrejtë, ishte e bija, ishin nipërit, të gjithë këta pësuan përndjekje, trauma dhe tragjikisht janë ndarë të rinj nga jeta.

A dini gjë çfarë bëhet me pronat e tyre sot në Korçë?

Me ndryshimin e sistemeve, erdhi gruaja e Nuçit, e djalit të Koços, një franceze, por erdhi në vitin '90 dhe ne ishim të trembur, rrinim të frikësuar.

E justifikueshme, sepse Sigurimi i Shtetit ishte prapë në këmbë.

Takoi disa veta, një noter, se ç'i thanë, e lemerisën. Bëri letrat shpejt e shpejt dhe i shiti. Ne kemi pasur tri shtëpi në Korçë, mbi "Metropolin" – një ka qenë e babait të Koços, një e babait të gjyshit tim, një e vëllait tjetër. Siç ia bëri letrat noteri... Ka pasur shtëpi në Tiranë, në Bllok, bile edhe Ministria e Arsimit ishte prona e Koço Kotës, e ka pasur hotel, por në kohën e miqësisë shqiptaro-italiane ia fali ministrit të Jashtëm të Italisë, Çianos.

Dua të shtoj diçka: rrugën që është tek ambulanca qendrore drejt Pazarit të Ri e ka ndërtuar vetë Koço Kota, prandaj i kam kërkuar shoqatës "Tirana" që t'i çojë propozimin Bashkisë së Tiranës që rrugës t'i vihet emri "Koço Kota"...

Zoti Harallamb, ishte kënaqësi që ju morëm këtë intervistë. Ka kaç gjëra të reja që nuk i dimë, të cilat ndihmojnë për të hedhur dritë mbi të kaluarën e dhimbshme të mjaft shqiptarëve të përkushtuar për çështjen e atdheut. Shumë faleminderit!

Atë Josif Papamihali

Krime të komunizmit kundër klerit

Dënime të klerikëve për opinione. Rasti i Atë Josif Papamihalit.

Nga Dr. Mirela Sinani

Vuajtës: Atë Josif Alqiviadh Papamihali, prift katolik i ritit unitar

Atë Josif Papamihali ka lindur më 23 shtator 1912 në Elbasan, me shtetësi e kombësi shqiptare. Shkollën fillore e kreu në vendlindje, ndërsa të mesmen në Itali në gjimnazin fetar “Grotta Ferrata” pranë Romës. Lu dha një bursë për të kryer studime filozofiko-teologjike në Kolegjin Pontifik Grek të Shën Athanasit në Romë, që e mbaroi më 1936. Shkoi për 6 muaj në Lungro të Kalabrisë, ku ndenji me italo-shqiptarët e atjeshëm.

Për shkak të formimit, fliste dhe shkruante në gjuhët italiane, latine, greke, shqipe dhe pak në frëngjisht.

Sapo u kthye në atdhe, filloi të ushtrojë detyrën e priftit unit në Elbasan si ndihmës i atë Pjetër Skarpelit e më pas në Korçë nën drejtimin e patër Brunetit, më pas në Berat, në Lushnjë e në Pogradec deri në vitin 1946, kur sërish u kthye për 2 vjet në Korçë.

Si prift unit bën pjesë në linjën e kishës katolike, por jo i lidhur drejtpërdrejt me Vatikanin. Kisha unite drejtohet nga episkopi katolik shqiptar me qendër në Durrës.

U arrestua prej seksionit të Sigurimit të Shtetit në Korçë, më 31 tetor 1946.

Në fund të hetimit dhe të gjyqimit u dënua si “armik i popullit”, me 5 vjet heqje lirie dhe punë të detyruar. Si i burgosur në Korçë, e çuan për të punuar në kënetën e Maliqit. Aty e mbytën në ujërat dhe llucën e kënetës.

Atë Josif Papamihali, me priftërinj të tjerë katolikë, është shpallur nga papa “Martir i Kishës Katolike”, më 2016.

Qyteti i tij i lindjes, Elbasani, i dha titullin “Qytetar nderi”, më 5 nëntor 2021, në 5-vjetorin e shpalljes martir.

Dënohet për opinione, pëlqime, simpati e antipati

Me ligj në fe është e ndaluar që politika të zhvillohet prej fetarësh.

Misioni im është që të zhvilloj popullin në fenë katolike.

Atë Josif Alqiviadh Papamihali, lindur në Elbasan më 1912, është një nga priftërinjtë katolikë unitë, që megjithë moshën fare të re, vetëm 34 vjeç, dhe me një jetë tepër të vobektë, nuk mundi t'i shpëtonte programit të komunistëve për goditjen e klerikëve si rivalë të fuqishëm me autoritetin e tyre në popull. Komunistët kishin frikë se ata, përmes ndikimit të besimtarët, mund të krijonin thyerje të fuqishme shoqërore, tepër të dëmshme për pushtetin e tyre.

Më 31 tetor 1946, atë Josif Papamihali u arrestua me akuzën se: Me ardhjen e fashizmit italian në Shqipëri, ka manifestuar dhe ka simpatizuar okupatorin dhe ka qenë i lidhur ngushtë me priftërinj si patër Bruneti etj. Mbas çlirimit ka vijuar politikën reaksionare të Vatikanit. Ka bërë takime me elementë reaksionarë dhe ka biseduar kundër pushtetit popullor, si dhe ka zhvilluar mbledhje me krerët katolikë për të sabotuar zgjedhjet e 2 dhjetorit 1945, me qëllim që të krijonin partinë demokristiane në Shqipëri etj.

Në kundërshtim me këtë akuzë, në shënimet e hetuesve për atë Josifin shkruhet se gjatë pushtimit ka qëndruar indiferent. Nuk ka të afërm të arrestuar e të dënuar.

Për një periudhë 9-mujore, atë Josif Alqiviadh Papamihali iu nënshtrua hetuesisë me një varg seancash të shpeshta. Mjafton të vërejmë periudhën përpara daljes në gjyq më 1 gusht 1947: më 21 maj, më 22 maj, më 16 qershor, më 30 qershor, më 2 korrik, më 23 korrik 1947.

Kohëzgjatja 9-mujore e hetimit lejon të dysohet se seancat e pyetjeve kanë qenë shumë më tepër të shpeshta dhe me orë të zgjatura, me qëllim që hetuesit të nxirrnin të dhënat që atyre u interesonin për të mbështetur akuzën.

Më 21 maj 1947, në Shtesë Procesverbali të hetimit, atë Josifi dëshmon për një mbledhje të priftërinjve në Tiranë, në tetor 1945, mes të cilëve patër Mëshkalla, patër Gjadri, patër Tërshani, patër Krama, dy priftërinj françeskanë, gjithsej 9 veta, lidhur me problemin nëse do të shkonin në votime apo jo. Aty ranë dakord të pyesnin eprorët më sipër.

Më 22 maj 1947, në Shtesë Procesverbali të hetimit, i pandehuri atë Josifi, duke iu përgjigjur pyetjeve lidhur me mbledhjen e tetorit 1945, deklaroi:

“Dom Shtjefën Kurti, famullitar i Tiranës, tha: Mbasi janë afër votimet që bëhen më 2 dhjetor, unë jam i mendimit që të votojmë, se që prej kohësh, afro një motmot, është shteti që qeveris vendin dhe kjo qeveri mund të quhet legale për shkak të kalimit të afatit.”

Në mbledhje është thënë që, për shkak të situatës kritike që është krijuar për kishën, është mirë të votojmë për Frontin, megjithëse në krye ishte PKSH, se edhe në kishte të tjerë, ishin nën influencën e saj. Problemi ishte: “A duhej të votonim për Frontin, apo jo?”

Foli patër Krama: Një shtet quhet legal kur merr votat e popullit dhe sa kohë që nuk i ka votat e popullit nuk mund të jetë legal, por është ilegal dhe shtetit i duhen këto vota për të qenë legal. Pasi çështja është në kohë pritjeje dhe populli akoma nuk e ka dhënë votën, është mirë që ne si kler të abstenojmë.

Këtu u shtrua teza: A është e lejueshme që në fetarët t'ua japim votat njerëzve të Frontit të cilët ishin komunistë, afetarë? A e lejon morali fetar një bashkëpunim me persona afetarë?

Patër Gjadri thotë “të abstenojmë”; patër Isaku ishte kundër, pra nuk duhet të votonim ose të

Akuza:

...ka manifestuar dhe ka simpatizuar okupatorin. mbas çlirimit ka vijuar politikën reaksionare të Vatikanit; ka bërë takime me elementë reaksionarë dhe ka biseduar kundër pushtetit popullor; ka zhvilluar mbledhje me krerët katolikë për të sabotuar zgjedhjet e 2 dhjetorit 1945, me qëllim që të krijonin partinë demokristiane në Shqipëri.

SHTËSË PROCES- VERBALI.

14

Sot më datën gjashtëmbëdhjetë Qershor njëmi jë e nën tëqint dyzet e shtatë, merret përsëri në pyetje i quajturi At-Josif Papa Mihali, i cili mbasi u pyet deklaroi sa ma poshtë:-
I.P.P. Unë me Vaskë Qeleshin jam njohur që në Kallnor të njëmi jë e nëntëqint dyzet e gjashtë, me këtë në ka rekomanduar At- Pjetër Isaku nga Durrësi dhe me shërbim n'Elbasan. Në dyqanë e Vaskës unë kam vajtur shpeshë herë dhe në disa raste e kam pyetur në lidhje me situatën Ndërkombëtare.

90 I.P.P. Unë me Vaskë Qeleshin gjatë një bisedimi që kemi bërë, da ta dhe muaji nuk më bijen ndërmënt, i kam thënë që nga Shkodra bëhen luftime midis partizanve dhe Organeve të Sigurimit Publik . Se kush ma ka thënë këtë nuk më bijen ndërmënt.

I pandehuri

At- Josif Papamihali

At Josif Papamihali

I ngarkuari Seksioni t

(Llambi Nako)

J. Nako

Sot ditën e hënë datë tridhjetë Qershor viti njëmi jë e nëntëqint dyzet e shtatë me rret përsir në pyetje i pandehuri At-Josif Papamihali, i cili deponon sa ma poshtë vijon: -----

91 I.P.P. Pranoi që kundra Pushtet (prishen dy fjalët e nënvi zuara) me Vaskë Qeleshin kam biseduar kundra Pushtetit të sotmë. E di që ai që flet kundra Pushtetit është kundërshtar i tij. Kam biseduar me Vaskën e jo me elementë të tjerë kundra Pushtetit se kisha frikë, me Vaskën bisedonja se dhe ay nga fjalët që më t thosh kuptoheshë që nuk e desh Pushtetin e sotmë.

I pandehuri

At- Josif Papamihali

At Josif Papamihali

Ingarkuari Seksioni t

(Llambi Nako)

J. Nako

Deponon përsëri At Josif Papamihali : -----

I.P.P. Propozimin për t'u mbledhur klerikët e Tiranës dhe Pater Isaku si dhe unë për të rahuër e diskutuar qëndrimin t'onë me rastin e votimeve e ka bërë Pater Trushani i Jezuitëve në Tiranë. Ky propozim është bërë në prezencën t'ime dhe të Do, Shtjefen Kurtit Famullant të Tiranës në shtëpinë e këtij të fundit. - Mbledhja është bërë mbas drekte në shtëpi të Jezuitëve, datën nuk e mbaj mënd mirë por duhet të jetë njëzet ose njëzet e nëndë Tetor, viti njëmi jë e nëntëqint dyzet e pesë.

I pandehuri

(At- Josif Papamihali)

At Josif Papamihali

I ngarkuari Seksioni t

(Llambi Nako)

J. Nako

votonim kundër Frontit, pasi njerëzit e Frontit ishin komunistë; patër Mëshkalla dhe patër Tërshani u bashkuan me teorinë që s'duhej të votonim për shkaqe fetare; patër Mëshkalla tha që këtë çështje të mos e merrnim vetë përsipër, por t'ua parashtronim eprorëve tanë dhe ata të na udhëzonin; patër Tërshani tha: Nuk mund të presim vendim nga eprorët tanë, pasi kjo është çështje e lirë. Patër Tërshani ishte që të abstenonim. Dy fretërit françeskanë ishin në dyshim për këtë çështje, por më shumë ishin të mos votonin.

Në bisedë e sipër u hap çështja për një parti katolike: sikur të kishim dhe ne një si në Itali, a do ta pranonte qeveria këtë? Menduam se jo.

Ngarkuam dom Shtjefën Kurtin të shkonte tek episkopi, t'ia parashtronte të gjitha këto, meqë ai ishte famullitar i Tiranës e jo se ishte ndonjë kryetar.

...i thashë dom Shtjefnit të më njoftonin dhe mua në Elbasan për çdo gjë të re, që të gjeja elementë për partinë demokristiane, por çështja duhet të ishte legale, domethënë duhet të njihet nga qeveria.

Ne biseduam edhe që të nxirrim deputetin tonë prej klerit katolik ose prej personave katolikë...

Për partinë demokristiane di që ndihmon kishën. Vatikani e ndihmon këtë parti, po nuk di të kishte ndonjë në Shqipëri. Nga gazetatat mora vesh që kryesohej nga priftërinjtë jezuitë të Shkodrës.

Për organizimin e jezuitëve unë nuk di mirë, por di që patër Fausti ka qenë ministër i Jashtëm i jezuitëve dhe këtë pozicion e ka pasur që më parë. Nuk di gjë as për partinë demokristiane... dëgjova për herë të parë në mbledhjen që patëm në Tiranë.

Nga deklaratimet e tij për mbledhjen e disa priftërinjve në tetor 1945 lidhur me zgjedhjet e 2 dhjetorit bie në sy problematika tepër interesante që diskutohet, interesante në kuptimin praktik të asaj kohe, por sidomos interesante edhe nga pikëpamja teorike, duke ngritur pikëpyetje për legjitimitetin e qeverisjes, për varësinë e legjitimitetit të qeverisjes thjesht vetëm nga aspekti formal kohor apo nga ai thelbësor përmbajtësor – vullneti i popullit i shprehur përmes votës; ngrihen pikëpyetje për mënyrën e qëndrimit ndaj procesit zgjedhor, kundërshtim me abstenim, me votim kundër apo fare me mospjesëmarrje në proces, për shkak të kundërshtive të thella ideologjike e morale mes klerit dhe komunistëve, si fetarë dhe afetarë.

**“Për organizimin e jezuitëve unë nuk di mirë...
Nuk di gjë as për partinë demokristiane...
dëgjova për herë të parë në mbledhjen që patëm
në Tiranë.”**

92 Deponon perseri At-Josif Papamihali:
 Eshtë e vërtetë që unë i kam thënë Vaske nëleshit që qshah-
 tja e Kishës është kritike, për arsye që në krye të qeverisë
 është Partija Komuniste, doktrina e së cilës është afetare. Për
 këtë në ishim kundra pushtetit dhe nuk është e vërtetë fjala që
 kam thënë se mendonja për një bashkëpunim midis Kishës dhe qe-
 verisë. E dinja dhe isha i sigurtë që vija politike e qeverisë
 nuk ndronte dhe ishte gjithnjë ajo që ishte paracaktuar në
 Statutin e Republikës Shqiptare.

I pandehuri
 (At- Josif Papamihali)
 At Josif Papamihali

I ngarkuari Seksionit
 (Llambi Nako)
 L Nako

Në bisedën e sipër në mbledhje në Tiranë përfunduan që
 Shteti nuk le të dalë një Parti tjetër e qëndro tendence qoftë
 Po pranoj që kam thënë se po të keni ndonjë gjë në lajmëroni
 se në Elbasan mandet të gjej elemente kundërshtarë për të ngri-
 tur Partinë Demo-Kristiane.

I pandehuri
 (At- Josif Papamihali)
 At Josif Papamihali

I ngarkuari Seksionit
 (Llambi Nako)
 L Nako

93 Partija që do të ngrihet në bazë të udhëzimeve do të ish
 të klandestine dhe kundra Shtetit.

I pandehuri
 (At Josif Papamihali)
 At Josif Papamihali

I ngarkuari Seksionit
 (Llambi Nako)
 L Nako

Sot ditën e Martë datë dy Korrik viti njëmbëdhjetë e nëntëq-
 ntë dyzet e shtatë rimorret në pyetje At-Josif Papamihali i cili
 deklaroi se në poqitë vijon.
 I.P.P. Mbasit u këtheva prej mbledhjes që kishim në Tiranë mua
 nuk më ardhin ndonjë udhëzim në shtet ngjarjet (nga Episkopata)
 në lidhje me qëndrimin që do të mbarim në ai klerikë me rastin
 e votimeve të dy injektorit. Mbas mbledhjes nga meza i muajt të
 ndor të vitit njëmbëdhjetë e nëntëqintë dyzet e pesë, jam thirrë në Ti-
 ranë për të marrë dy vajza që do të bëheshin surgocha; në Poma-
 ri të Tiranës kam takuar që Episkopin e Durresit iuzot Frontin-
 shin nga i cili mvarcematy biseduan në lidhje me qëndrimin t'o
 në me rastin e zgjedhjeve; shkuanë në një vend të veçantë ku ish-
 te dhe Doganajefini dhe unë i thashë që dua të votoj për Frontin
 se kam frikë dheapota (Episkopi) më tha që kjo gjë nuk ishte
 e mirë sepse nuk mund të pajtohehe me parimet fetare, mbase do
 putetët ishni me parime antifetare dhe afetare.
 I.P.P. Englesë të Unrres që erdhë në Kishë i kam folur keq për
 qeverinë. I kam thënë që këtu nuk ka parti të tjera përveç Fro-
 ntit ku është në krye me Partinë Komuniste.

I pandehuri
 (At-Josif Papamihali)
 At Josif Papamihali

I ngarkuari Seksionit
 (Llambi Nako)
 L Nako

94

Në dosjen hetimore dhe gjyqësore të atë Josif Papamihalit tërheqin vëmendjen një varg "Shtesa Procesverbalesh" me dëshmi të tij të shkurtra në të njëjtën fletë procesverbali, të njëpasnjëshme për ngjarje e persona për të cilët ka dhënë dëshmi më parë, të shkruara rresht njëra pas tjetres pa lidhje, por në fund të çdo faqeje gjendet edhe nënshkrimi i të pandehurit, atë Josif Papamihalit, edhe emri dhe nënshkrimi i të ngarkuarit të seksionit, Llambi Nako.

P.sh.: Në Shtesë Procesverbalin e datës 16 qershor 1947 i pandehuri deponon: Unë Vaskë Qeleshit i kam thënë se nga Shkodra bëhen luftime mes partizanëve dhe organeve të Sigurimit.

Në po këtë fletë vijon: E hënë, data 30 qershor 1947, merret në pyetje i pandehuri...

Me Vaskën bisedoja kundër pushtetit, se dhe ai flet kundër. Nga fjalët e tij kuptohej se nuk e donte pushtetin e sotëm.

Më poshtë një tjetër deponim: Propozimin për t'u mbledhur për të diskutuar qëndrimin tonë për votimet e ka bërë patër Troshani.

Në po këtë mënyrë vijojnë një varg deponimesh, p.sh.:

Sot, data 2 korrik 1947, i pandehuri... deklaron: Takova kryepiskopin e Durrësit, imzot Prenushin. I thashë që unë nga frika do të votoja Frontin. Dhespoti më tha që kjo gjë nuk është e mirë, se nuk pajtohej me parimet fetare, se deputetët ishin me parime antifetare dhe afetare.

Kur kam takuar anglezë të U.N.R.A.-s, u kam folur keq për qeverinë. Kam thënë që këtu nuk ka parti tjetër përveç Frontit që në krye ka partinë komuniste...

Nga pikëpamja procedurale, në çdo procesverbal si rregull duhet të shënohet e gjithë procedura: Pyetje, përgjigje, mori në pyetje dhe u përgjigj etj. Këto "Shtesa Procesverbalesh" nuk përmbajnë fare pyetje.

Formulimi në këtë mënyrë i "Shtesave të Procesverbaleve" krijon dyshimin se këto shtesa

janë krijuar posaçërisht për të sajuar disa pohime të të pandehurit, të cilave më pas t'u jepet vlera e provës për t'u përdorur kundër vetë tij si fakte të fajësisë së tij.

Në dokumentin "Ordenancë. Për zgjerim të hetimeve të merret në pyetje i pandehuri rreth lidhjeve me shokun e tij Lec Tusha" nuk ka as datë lëshimi të urdhrin, as kush e ka lëshuar, as kujt i drejtohet.

Nëse ky dokument është një faqe procesverbali në zbatim të një Urdhri, duhej të ishte shkruar që në krye që "në zbatim të Ordenancë, dt..., nr..., po kryhet ky hetim si vijon...", mirëpo asgjë nga këto nuk ka dokumenti.

Përposhtë emërimit "Ordenancë. Për zgjerim të hetimeve..." si më sipër, dokumenti vijon:

Sot, më datë 23/7/1947, i pandehuri atë Josif Papamihali deklaron: Jam njohur me Lec Tushën në kishën katolike ku vinte si besimtar. Kemi kritikuar politikën e jashtme dhe lidhjen me BS e Jugosllavinë... donim lidhje ekonomike me anglo-amerikanët të cilët janë të pasur dhe mund të ndihmonin shtetin tonë.

Në shënime të tilla të quajtura procesverbale gjejmë deklarime të tilla, si p.sh.:

Papa Isakut i kam thënë të mos fliste se kishte spiunë. Ai ishte armik i qeverisë dhe i partisë komuniste, se ajo po largonte masat nga feja. Politika e tij ishte që populli të mblidhej rreth kishës e fesë. Politika antifetare e qeverisë ishte në kundërshtim me vijën e kishës sonë.

Në raportin përfundimtar në kundërshtim me deponimet e të pandehurit thuhet: "Megjithëse ai u rrëshqet pyetjeve, del se kjo parti (demokristiane) do të subvencionohej nga Vatikani.

...I lartpërmenduri ka pasur takime me U.N.R.A.-n, të cilëve u ka dhënë informata në dëm të independencës sonë. U është ankuar pse qeveria shqiptare nuk i lë ata të organizojnë partinë demokristiane.

...Ka zhvilluar politikë profashiste nën maskën e klerit që kur ka ardhur.

N. 263 Res

(15)

25/1/1947

Korçe nr 24/III/1947.

F. L. P.

2

L A N D A : dergohen proceset gjyqesore ushtarake per vijkim;

PROKURORISE USHTARAKE DIV. VIII-te

K E T U

B. P. D. PROKURORISE PERGJEMESHME
(Drejtorise Sigurimit)

T I R A N E

gj. M. B. H. A
8. 29/1/1947

Bashkengjitur po ju dergojme nje proces-verbal prej njembdhetete faqesh te mbajtur kunder te pandehurit At Josif Papakihal nga Elbasani, i cili akuzohet per veprimtari politike kontra Pushtetit Popullor duke patur lidhje me elemente anti-Pushtet dhe sidomos me klerin katolik te cilet kishin per qellim organizimin e Partise Demo-Kristiane dhe rezimin e Pushtetit me violence duke u mesentetur ne nje nshkryrje te jashteme.

Sikunder shihet edhe nga deponimet qe i naltperenduri ka bere ne proces-verbal, del e qarte se ai ka nje gjimptari per sistemin fascist Italian dhe kete e ka manifestuar atje ku i ka shkuror fjala. Gjatë qendrimit te tij ne Korçe ka bere levizje te medha duke burre nepar shpirtit e reaksionareve dhe ka patur takime te perhureshme me ta.

Pasi ishte njoftuar mire me profesor Nikoll Dakaj (i cili so t eshte i denuar me 15 vjet burg per faje kontra popullit dhe Shtetit) shtepine e tij e vizitonve per here, dhe qe te dy, bisedonin c' do gje per kontra-Pushtetit t'one. At Josifi ishte ne dijeni te te gjithe aktivitetit politik qe Nikoll Dakaj zhvillonte ne shkollen "Lice". Ay ishte rekomanduar edhe me studentin Trajan Xheka (denuar me 8 vjet burg per faje kontra popullit dhe Shtetit) i cili ishte bashkepunetor i ngushte i Nikollas, dhe ne kete menyre At Josifi ka qene ne korent te gjitha punes politike qe Nikoll Dakaj e Trajan Xheka zhvillonin ne studentet ne qellim per t' i larguar nga vija e Pushtetit t'one, dhe qe me teper per ti perqere radhet e rinise studenteske.

I naltperenduri ka patur migesat dhe ka frekuentuar per here shpirtine e te gojtarit Jac Shaba (i cili ne vere te vitit 1946 eshte arritur shpirtine ne Gradi) dhe qe sic deponon ne proces verbal, se bashku kane biseduar dhe kritikuar Pushtetin t'one sidomos ne politiken ekonomike dhe administrative, duke e gojtar kete te fundit burokraci mbasi i gjitha populli u be m'hapunes. Gjithashtu edhe politiken e jashteme te Shtetit t'one sipas bisedimit qe kane bere, ata nuk e kane gojtar te drejte, mbasi sipas e nejtimit te tyre dhe arritjeve te benin juheshe qe nava te lidheshin edhe me ane-amerikanet dhe te kishin nje politike te rielleite me ta, sikunder me a. Sovietik e Jugosllavine. Alencen t'ane me Jugosllavine e te nuk e qdemin te drejte mbasi ay ishte nje Shtet fuqarad dhe keshtu nava nuk do te kishin ne nje perfitim ekonomik, kurse aneja dhe ameriku ja ne shtete te pasura dhe keshtu do te na ndihmonin.

Sic deponon ne proces-verbal ka patur lidhje edhe takime edhe me Veske Qeleshin (i arestuar per faje kontra popullit dhe Shtetit) i cili ka qene nje element i pakensur, dhe qe punonte dhe shpirtonte kontra Pushtetit t'one, sidomos armik i msh i reformavet'ens.

Nga gjitha rjedhimi i procesit del se, At Josifi ka qene ne shpirt i i shpirtit ne vendin t'one, dhe per kete ka bere nje punë raku-timi dhe shpirtore ne vlerimet e pakensur, duke i bere kete me vete,

...Atë Josifi ka vizituar shtëpinë e Lec Tushës, i arratisur në verën e vitit 1946 në Greqi dhe bashkë kritikonin pushtetin tonë në politikën ekonomike dhe në atë administrative. Aleancën tonë me Jugosllavinë nuk e quanin të drejtë, pasi ky ishte shtet fukara dhe ne s'kishim përfitim ekonomik, kurse Anglia dhe Amerika janë shtete të pasura dhe do të na ndihmonin.

...Nga rrjedhimi i procesit del se ka qenë agjent i Vatikanit në vendin tonë.”

Në dokumentin e Prokurorisë Publike të Prefekturës Korçë me numër protokollit 45/3 që i dërgon proceset Gjykatës Ushtarake për gjykim, Prokurorisë Ushtarake të Diviz. VIII, këtu dhe Prokurorisë së Përgjithshme (Drejtorisë së Sigurimit) përfshihet një procesverbal prej 11 faqesh kundër të pandehurit që “akuzohet për veprimtari politike kundër pushtetit popullor duke pasur lidhje me elementë antipushtet, sidomos me klerin katolik të cilët kishin qëllim organizimin e partisë demokristiane dhe rrëzimin e pushtetit me violencë duke u mbështetur në një ndërhyrje të jashtme”.

Më 1 gusht 1947, ditën e premte, ora 10 paradite, sipas procesverbalit të Gjykatës Ushtarake, Korçë, me nr. akti 176, nr. vendimi 155, Gjykata Ushtarake në Korçë, duke qenë gati prokurori ushtarak Aranit Çela, u mblodh për të filluar gjykimin kundër atë Josif Alqiviadh Papamihali me profesion prift unit.

I pandehuri, atë Josif Papamihali, mbrohet në gjyq nga avokat Kristaq Pilika.

Në procesverbalin e gjyqit, në deklaratimet e tij, atë Josifit thekson: “Me ligj në fe është e ndaluar që politika të zhvillohet prej fetarësh. Misioni im në Shqipëri është që të zhvilloj popullin në fenë katolike.”

Kemi kritikuar politikën e jashtme dhe lidhjen me BS e Jugosllavinë... donim lidhje ekonomike me anglo-amerikanët të cilët janë të pasur dhe mund të ndihmonin shtetin tonë.

Pretenca e Gjykatës Ushtarake në Korçë, larg të qenit një dokument që flet me fakte dhe prova me termat e së drejtës, shprehet hapur në mënyrë propagandistike, me stil gazetaresk, plot patos, nxit paragjykimin dhe ndjenjat e urrejtjes. Pretenca ngjan me një fletushkë propagandistike të ideve të palës komuniste kundër palës tjetër që ka ideologji të kundërt me të.

Për herë të parë nëpër gjykatat e pasluftës nisi fenomeni i dhënies së dënimeve penale edhe për opinionet e shprehura, ndikimet, inkurajimin, u shkatërrua koncepti juridik i lidhjes së menjëhershme shkak-pasojë duke vendosur lidhje midis opinionëve, pëlqimeve të njerëzve, pra të jo fakteve, nga njëra anë, me aktet politike të qeverive pushtuese apo të sistemit fashist.

Kjo pretencë dëshmon sesi nxjerrja në gjyq dhe dënimi i priftërinjve dhe i klerikëve në përgjithësi, nuk ishte më diçka e çuditshme, e paparë dhe e padëgjuar ndonjëherë më parë, por as edhe një ngjarje rastësore. Me ardhjen në fuqi të komunistëve, goditja e klerikëve publikisht nëpër gjykata u bë një fenomen i zakonshëm, i programuar dhe i vijueshëm në mënyrë sistematike.

Në Pretencën e Gjykatës Ushtarake të Korçës theksohej:

“I pandehuri s'ka bërë gjë tjetër veçse me besnikëri ka ndjekur politikën antipopullore të klerit katolik, politikë që e ka arsenalin e saj në Vatikan.

Dalja e atë Josifit dhe priftërinjve të tjerë në gjyq nuk është e çuditshme, nuk është spontane për popullin, është bërë diçka e zakonshme dhe që do të vinte vetvetiu si pasojë e politikës që këta të gjithë ndjekin.

Vetë atë Josifi përpara trupit gjykues mbrojti Vatikanin duke mos i dënuar veprimet e tij, mbrojti patër Antonin dhe klerikët e tjerë të dënuar duke dhënë opinion të ndryshëm në lidhje me punën e tyre.

...ka punuar mjaft për reaksionin, ka inkurajuar elementët reaksionarë dhe ka bërë që disa të paditur dhe fanatikë ta humbasin toruan për një kohë.

...edhe feja unite që predikonte atë Josifi që një mjet i fashizmit për ta lidhur popullin me Vatikanin dhe për pasojë me fashizmin.”

Gjykata Ushtarake e Korçës, në fund të procesit gjyqësor, në datën 6 gusht 1947, e shpalli fajtor. Në procesverbal shkruhet:

Gjykata deklaroi fajësinë e të pandehurit si “Armik i Popullit Shqiptar dhe i Pushtetit Demokratik” dhe konform ligjit vendosi dënimin e atë Josif Papamihalit me 5 vjet privim lirie dhe punë të detyruar për aq kohë dhe me humbje të së drejtës politike e civile në kohën e ndëshkimit.

Edhe Gjykata e Lartë Ushtarake, më datën 3 tetor 1947, pavarësisht ankimimit nga ana e vetë atë Josif Papamihalit, i cili kërkoi zbritjen e dënimin në minimumin e parashikuar prej ligjit, la në fuqi vendimin e Gjykatës Ushtarake në Korçë.

Atë Josif Papamihali i burgosur u çua në kampin famëkeq të kënetës së Maliqit. Aty tok me qindra të dënuar të tjerë u detyrua të punonte për tharjen e kënetës. Prej goditjeve mbeti në llucë dhe s'u ngrit më. Trupi i tij u zhduk në baltërat e kënetës.

Mes dhjetëra të tjerëve që humbën jetën në kampin e Maliqit, edhe martirit atë Josif Papamihali nuk i dihet vendi ku i mbetën eshtrat.

Një shtet quhet legal kur merr votat e popullit. Sa kohë që nuk i ka votat e popullit nuk mund të jetë legal, por është ilegal dhe shtetit i duhen këto vota për të qenë legal.

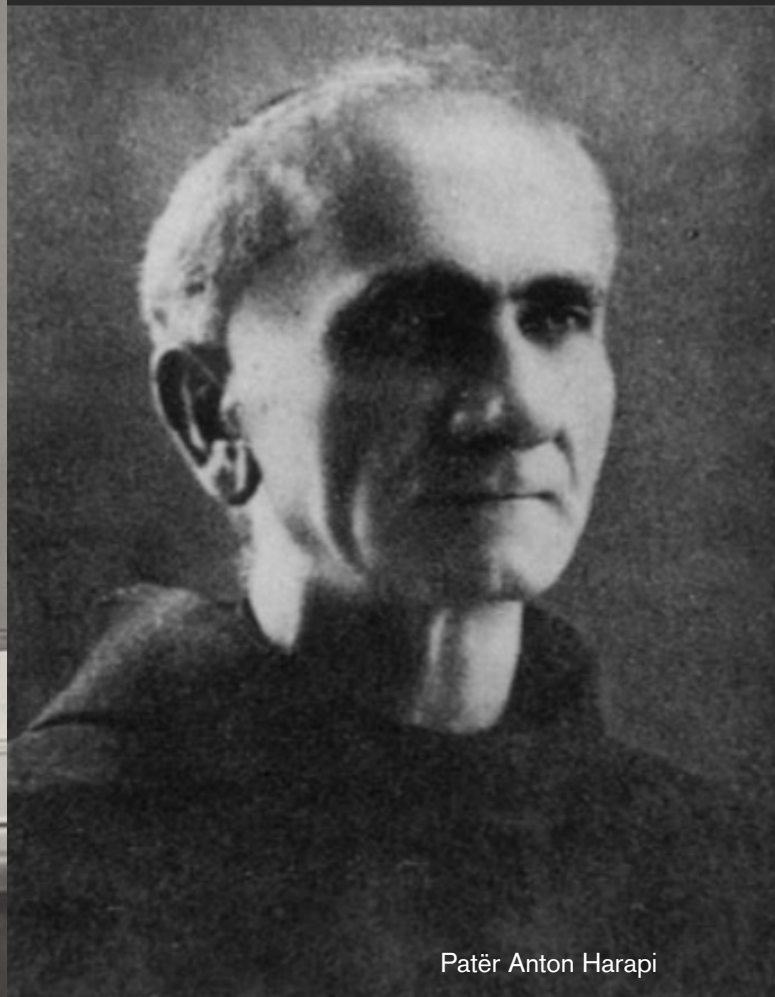
Çështja është në kohë pritjeje dhe populli akoma nuk e ka dhënë votën...

A është e lejueshme që ne fetarët t'ua japim votat njerëzve të Frontit të cilët ishin komunistë, afetarë?

A e lejon morali fetar një bashkëpunim me persona afetarë?

Maliq Bushati

Patër Anton Harapi

Lef Nosi

Të zhdukur: Maliq Bushati, Patër Anton Harapi, Lef Nosi — të akuzuar si tri kokat e tradhtisë

Nga Dr. Mirela Sinani

Maliq Bushati, i biri i Hysejn Bushatit, lindur më 1890 në Shkodër. Arsimin fillor e të mesëm e ka kryer në vendlindje. Universitetin e ka kryer në Stamboll. Në vitet 1921-1923 u zgjodh deputet i Shkodrës. Me ardhjen e Zogut në fuqi në dhjetor të vitit 1924 u rizgjodh përsëri deputet deri në vitin 1936. Më 1938 ndryshoi qëndrim ndaj Mbretit Zog deri në kundërshtar të sundimit të tij. Në kohën e pushtimit italian ishte ministër i Brendshëm e më pas kryeministër, deri në 10 maj 1943, kur largohet nga kjo detyrë për arsye shëndetësore.

Arrestohet më 3 dhjetor 1945 nga komunistët si bashkëpunëtor i pushtuesve dhe më 12 shkurt 1946 Gjykata Ushtarake e Korparmatës I i jep dënim me vdekje dhe ekzekutohet në 20 shkurt në Tiranë, te vendi që njihet si Kodra e Priftit.

Patër Anton Harapi, i biri i Loro Harapit, lindur më 1888 në Shirokë, Shkodër. Me arsim të lartë teologjik, ushtronte detyrën si prift katolik. Në kuvendin françeskan bënte pjesë në redaksinë e revistës "Hylli i Dritës". Në kohën e kapitullimit të Italisë fashiste u bë anëtar i regjencës. Për këtë arsye dhe për aktivitetin e tij si prift katolik arrestohet dhe akuzohet si kriminel luftime, armik i popullit, sabotator i pushtetit dhe dënohet me vdekje më 12 shkurt 1946 nga Gjykata Ushtarake

e Korparmatës I, vendim që mbeti në fuqi dhe nga Gjykata e Lartë.

Elefter Nosi, i njohur si Lef Nosi, i biri i Stilianit, lindur më 9 prill 1877 në Elbasan, i pamartuar. U arsimua fillimisht në vendlindje e më pas në Athinë, ku kreu vetëm 2 vjet në studimet e larta për farmaci. Pas kthimit në vendlindje, iu kushtua historisë dhe të kulturës shqiptare. Së bashku me Faik Konicën, më 1907 hartuan projektin për një lëvizje politike, të quajtur *Ana Kombëtare*. Lëvizja kishte një program me 24 pika. Shteti i ri shqiptar do të ishte një shtet laik dhe do të përfshinte të katër vilajetet shqiptare nën Perandorinë Osmane: Shkodër, Kosovë, Manastir dhe Janinë, ku forma qeverisëse më e mirë mendohej të ishte monarkia. Mori pjesë në shpalljen e Pavarësisë dhe ishte një nga nënshkruesit e Deklaratës së Pavarësisë; u caktua ministër i Postë-Telegrafës në vitet 1912-1914; në vitin 1918 ishte anëtar i Qeverisë së Durrësit; në vitin 1943 ishte kryetar i Asamblesë Kombëtare dhe ndihmoi shumë familje hebreje për t'i shpëtuar nga nazistët.

Të tre u akuzuan si tradhtarë, u dënuan me vdekje dhe u pushkatuan të Kodra e Priftit në Tiranë.

Asgjë nuk dihet se si dhe ku janë varrosur trupat e tyre.

Në Vlonë më 15/28 të Gjeshtës së tretë 1328/1912.

Pas fjalëve që tha L. Kuytari Binal Kemal
Beu, me të cilat tregoi vrenjtun e math në
të cilin ndodhet sht. Shqipëria të gjithë delega-
tet me një të venduan që Shqipëria me
sot të bëhet në vehtë, e lirë e e mirëvarme.

تونس تونس تونس تونس تونس تونس تونس تونس تونس تونس تونس
تونس تونس تونس تونس تونس تونس تونس تونس تونس تونس تونس

Imamkhanja Hacani J. Karabunara Elmabocq veli kaze,

20.2.1912, 12.11.1912, 12.11.1912, 12.11.1912, 12.11.1912, 12.11.1912, 12.11.1912, 12.11.1912, 12.11.1912, 12.11.1912

Abdi Abas Delvera Mehmetraseri Cefopit 1/12

Zihni Abas Kaninaq F. led 100

Hajredin Cemal Elgastriou Salih Gjuha
Cefera elbasans Beratit Hammond
Dimitri Lografis

Murad Topani Pandër Gule
Luz Gurakuz Bora Refonj Ipirot. Flo
Thana, V. Plog,

Dr. H. Murtez kur

Mertefa Azim Priza

M. Teri 2 nokobolq

Ymer 1/12

Nela Sifir lufja

Zihni Abasa

U akuzuan si tri kokat e tradhtisë.

“Kisha rënë dakord me Jakomonin që të luftohej vetëm kundër çetave të armatosura, jo kundër popullsisë civile.”

“Nuk shembet Shqipëria pse gjykohet për dekë patër Anton Harapi.”

“Nuk priset Shqipëria nëse nuk gjykohet për dekë patër Anton Harapi.”

“...Po paraqes një listë të personave që i kam shpëtuar dhe liruar nga burgu.”

N

Në aktakuzën për **Maliq Bushatin** theksohet:

Ka qenë anëtar i qeverisë kuislinge si ministër i Brendshëm i kabinetit të Shefqet Vërlacit dhe është përgjegjës për politikën kolaboracioniste të këtij kabineti.

...Ka qenë kryeministër i qeverisë kuislinge në periudhën shkurt 1943-maj 1943.

Në procesverbalin e datës 25.1.1946, major Tuk Jakova, prokuror i Gjykatës Ushtarake Tiranë, dhe sekretar Thoma Rino, morën në pyetje Maliq Bushatin, i biri i Hysejn dhe Qamile, 56 vjeç, i divorcuar, i cili pohon se në vitet 1921-1923 u zgjodh deputet i Shkodrës. Me ardhjen e Zogut u zgjodh sërish deputet i Shkodrës deri në vitin 1936. Për shkak të kundërvënies me Musa Jukën, në vitin 1937 ai dhe Kolë Bib Mirakaj dolën kandidatë të pavarur.

Në dhjetor të vitit 1938 Italia filloi të ndryshonte qëndrim ndaj Zogut duke u lidhur me personat që ishin kundërshtarë të tij.

Në dokumentet e Sigurimit thuhet se Maliq Bushati

D e k l a r a t e

Une i nenshkruemi Xhemal Idrizi nga Shkodra, deklaroi e vertetoj se ne kohen e Regjimentit Kosova ne Shkoder, jam kontollue ne shtepine t'ime prej patrolles, ku me kane gjete 12 Komunikata, 400 fusheke mitlarozit te rande, 500 fusheke automatike dhe kater mushemana.

Per ket arsye u burgosa, por me nderhymjen e Maliq Bushatit u lirova mbas 10 diteve. Sikuer mos te nderhynte Maliq Bushati une do te pushkatohesha nga Myslim Bejgora.

Per hir te vertetes e leshoj ket deklarate te firmueme prej meje.

Shkoder 1 Fruer 1946

Deklaruesi

(Xhemal Idrizi) Shkoder

Xhemal Idrizi

pohon se më 25 janar 1939 kontaktoi në Milano me Mustafa Krujën dhe biseduan rreth planit italian për një kryengritje për rrëzimin e Zogut dhe për të sjellë në pushtet një princ të Savojës. Me këtë plan ishin dakord Mustafa Kruja, Ernest Koliqi, Bahri Omari, Kolë Tromara, Sejfi Vllamasi, Ali Këlcyra, Qazim Koculi, Rexhep Mitrovica.

Pas pushtimit të Shqipërisë më 7 prill 1939, Shefqet Vërlaci shkoi në Romë, ku i dorëzoi kurorën e Shqipërisë mbretit të Italisë, Viktor Emanueli. Në maj 1939, Vërlaci i propozoi Maliq Bushatit postin si ministër i Brendshëm, të cilin ky e pranoi dhe ndenji në qeveri gjer në vitin 1941.

Më pas, në shkurt të vitit 1943, Maliq Bushati bëhet kryeministër i qeverisë shqiptare. Ai pohon se në mars të vitit 1943 çetat partizane sulmuan në Patos dhe vranë 100 karabinierë dhe ai si kryeministër dha urdhër kundër bandave rebele:

“Kisha rënë dakord me Jakomonin që të luftohej vetëm kundër çetave të armatosura, jo kundër popullsisë civile. Italianët kërkuan reprezalje në zonën operative në Gjirokastër.”

Ai pohon se bisedoi me Ali Këlcyrën dhe me Nuredin Vlorën për këtë kërkesë të italianëve dhe ata u alarmuan. Nisur nga kjo situatë, Maliq Bushati rregulloi një takim të tyre dhe të të tjerëve me gjeneral Dalmazzon. Në përfundim të tërë këtyre përpyekjeve u nënshkrua protokoll që njihet si protokoll Dalmazzo-Këlcyra.

“Si kryeministër krijova xhandarmërinë shqiptare që qëndroi krahas karabinierisë italiane”, - pohon Bushati. - “Më 10 maj 1943 u largova nga detyra si kryeministër dhe shkova në Monte Casin për t’u kuruar. Në gusht u ktheva në Tiranë, pa asnjë aktivitet politik deri në kapitullimin e Italisë”.

“Legata gjermane ftoi personalitete të ndryshme për të krijuar një Komitet Ekzekutiv për të qeverisur vendin në situatën e kapitullimit të Italisë”.

“Në janar 1944 u mbledhëm për të organizuar një bashkëpunim të grupeve me Legalitetin kundër komunistëve. Më 15 maj 1944 u krijua Besëlidhja e Shkodrës, Dukagjinit, Malësisë së Madhe, Mirditës, Lezhës, Pukës”.

**Në mars të vitit
1943 çetat partizane
sulmuan në Patos dhe
vranë 100 karabinierë.
Kisha rënë dakord
me Jakomonin që të
luftohej vetëm kundër
çetave të armatosura,
jo kundër popullsisë
civile.
Italianët kërkuan
reprezalje në
zonën operative në
Gjirokastër.**

VDEKJE FASHIZMIT

LIRI POPULLIT

293

Shkoder me 2.II.1946

DEKLARATË

Une i nenskruemi Ferid Bushati deklaroj se në kohën e Okupatorit Gjerman jam kenë në burg dhe në Fushën e Perqendrimt të Shkodrës për me u nisë për Prishtinë e Maliq Bushati ka nderhye e më ka pështue pa u internue dhe ma vonë më ka lirue edhe nga burgue tue më këshillue që të largohem nga shtëpia për arsye se tesh t'arrestojnë prap.

Deklaruesi

Shoku Ferid Bushati

Në Procesverbalin e datës 9.2.1946, fq. 62, të gjyqit nga Gjykata Ushtarake, Tiranë, dëshmitari mbrojtës Karl Teja, banues në Tiranë, pohon:

“Në vitin 1938 kam ardhur në Tiranë si emigrant. 2-3 muaj përpara luftës italo-greke, italianët donin të më nisnin për në Gjermani si izraelit që jam. Shkova te Maliq Bushati dhe iu luta të anulonte dërgimin tim. Maliq Bushati më premtoi dhe më vonë më njoftoi se e kishte rregulluar punën të qëndroja në Shqipëri. Disa nga ne qëndruan në Lushnjë e disa në Berat dhe vetëm 3-4 familje qëndruan në Tiranë. I pandehuri i ka mbrojtur izraelitët që ishin kundër fashizmit dhe në atë kohë ne na shpëtoi. Unë mora dhe nënshtetësinë shqiptare, pa shpëtova.”

Prokurori pyet: Si shpjegohet fakti që ky ka shpëtuar, megjithëse ishte izraelit dhe ne e dimë se gjermanët nuk i ndiqnin nga pikëpamja nacionale, por raciale?

Dëshmitari: Unë qëkurse hynë italianët nuk kam punuar; kam jetuar me të hollat që kisha më parë.

Një tjetër dëshmitar mbrojtës, Skënder Allamani, 23 vjeç, lindur e banues në Tiranë, dëshmon: Në gusht të vitit 1944 u burgosa në Shkodër dhe rrezikojta për internim në Prishtinë. Më arrestuan xhandarët e Hasan Isufit, por më shpëtoi Maliq Bushati. Unë kam qenë në këshillin e Lëvizjes Nacionalçlirimtare dhe i deklaruar pro Lëvizjes.

Dëshmitari Hysni Peja, 66 vjeç, banues në Tiranë, pohon se Maliq Bushati kur ishte ministër i Punëve të Brendshme ka qenë në konflikt me Shefqet Verlacin. Ky është përpjekur të mbrojë njerëz të ndryshëm. Kur italianët donin të ekzekutonin disa të rinj, ky i ka kundërshtuar.

Edhe në operacionin e Kurveleshit ka kundërshtuar shtypjen e lëvizjes, duke thënë se këta janë partizanë shqiptarë.

Vetë Maliq Bushati si i pandehur kundërshtoi akuzën se ka marrë pjesë në internimin e shumë njerëzve: “Nuk është e vërtetë që unë kam marrë pjesë në internime. Internimet i kanë bërë gjermanët dhe këto ndodhën papritur. Në atë kohë

Në 15 maj 1944 u krijua Besëlidhja e Shkodrës, Dukagjinit, Malësisë së Madhe, Mirditës, Lezhës, Pukës”.

u pushkatua edhe kushëriri im. Unë strehoja në shtëpi dy komunistë aktivë, Koço Sotiri dhe Jorgji Spaho, dhe si mund të lejoja që të arrestohej kushëriri im? Te Hauadingu kam shkuar për të liru 2 veta.”

“Salus Patriae Suprema Lex Est” (Shpëtimi i Atdheut është ligj sipëror) – kështu e titulloi avokati Vasil Xhaj fjalën e tij në mbrojtje të Maliq Bushatit.

Avokati Vasil Xhaj solli fakte që dëshmonin veprimtarinë e Maliq Bushatit për të shpëtuar jetët e rrezikuara të bashkëkombësve.

Ai renditi fakte që tregonin dimensionin njerëzor të Maliq Bushatit, ndjeshmërinë dhe solidaritetin me njerëz në vështirësi e në rrezik për jetën. Avokati mbrojtës përmendi sesi Maliq Bushati ka strehuar në shtëpinë e tij anëtarët e PKSh, Jorgji Spaho e Koço Sotiri.

Me dokumente false dhe me makinën e tij ai ka çuar nga Shkodra në Tiranë dhe ka shtruar në spitalin e Tiranës partizanin komunist Nezir Idriz Selmani.

Avokati mbrojtës i kërkoi trupit gjykues të mbante parasysh deklaratat nga Nezir Idriz Selmani, Xhemal Idrizi, Ragip Gjyli, Ferit Bushati, Mehmet

kur unë nuk isha drejtor i "Hyllit të Dritës", por qesh largue. Kur erdhi Jakomoni unë kam qënë; me 'të ishte dhe Ernest Koliqi. Jakomonine prita si të huej; nuk mund t'i visha pushkën këtij; këtë nuk e prita as keq as mirë, por me një pritje të zakonshme.

Prokurori: - Jakomoni nuk erdhi në Theth aksidentalisht ose si turist, por me qëllim; gjithashtu dhe Patër Anton Harapi nuk qëndronte atje më kot dhe me kënaqësi por këto kishin qëllimet që u kuptuan më mbrapa.

Këndohen shkrimet në "Hyllin e Dritës" mbi ardhjen e Jacomonit në Theth.

Prokurori vazhdon: Kush i përgatitte të gjitha këto skena? A kish fuqi Lulash Gjeloshi, një bajraktar i thjeshtë? Jo. Këto i ka kryer Patër Anton Harapi.

I pandehuri: - Unë nuk i shoh me të drejtë që ato që shkruhehin në Hyllin e Dritës me m'i atribue me. Por le të gjindet ay që ka shkruar.

Prokurori: - Patër Antoni nuk mund të çkëputet nga Hyll'i Dritës, sikurse Hyll'i Dritës nuk çkëputet nga Patër Antoni.

I pandehuri: - Unë gëri në vjetrin 1937 kam shkruar në Hyllin e Dritës por ma von s'kam shkruar. Mund të kem shkruar nonji herë vetëm. Kam shkruar një herë për Luigj Gurakuqin. Hyll'i Dritës ka kenë organ i Franceskajve dhe ky në disa raste e ka ndihmuar popullin Shqiptar, por në disa raste jo. Për veprat që kanë shkruar pro italianëve s'ka bërë mirë po keq. Hyll'i Dritës ka ndërruar shkrimet sipas drejtorave që kishte.

Prokurori: - Nuk mund të ndërronte Hyll'i Dritës sipas drejtorave por ky ka një program që ishte program'i Franceskajve që që çdo gjë jepet me urdhër.

Prokurori këndon një artikull të Hyllit të Dritës i cili favorizon ardhjen e Italis në Shqipëri dhe ngreh lartë Ushtërinë Fashiste Italiane, duke e konsideruar të mirë Bashkimin e Italis Fashiste dhe duke lavdëruar Mussoliniq dhe Perandorin Italis.

I pandehuri: Kleri katolik ka mbajtur qëndrim pasiv karshi lëvizjes Nac.Çl. dhe insistoj se unë s'jam kryeta autor i ktyne shkrimeve dhe se këto janë shkrime të dëmshme për popullin. Sipas mejtimit - mit t'im ky qëndrim nuk ishte i keq.

Unë në Tiranë erdha i dërguem nga Kleri dhe me gjithë se kam protestuar mos me ardhë prapë se prapë erdha. Në Asamble jam kenë si spektator. Karshi Ciano-s kam protestuar, tue i thanë se: unë jam shqiptar, mburrem për këtë dhe s'baj politikë tjetër përveç atë

Bushati, profesor Ismail Anamali, profesor Taip Shkodra, Moja Kapisyzi, Ismail Kapisyzi, Ymer Kapisyzi, që sollën fakte për të mirat që Maliq Bushati u ka bërë këtyre njerëzve. Avokati kërkoi që trupi gjykoes të mbante parasysh deponimet e dëshmitarëve mbrojtës, Karl Teja e Hysni Peja.

Sa i përket tërësisë së dokumentacionit shkresor në kohën që ai ishte ministër i Brendshëm apo edhe kryeministër, avokati mbrojtës theksoi se të gjitha shkresat, qarkoret, janë rezultat logjik dhe natyror i të qenit ministër në një qeveri nën pushtuesin e huaj.

Në kundërshtim me praktikën komuniste, sipas së cilës çdo qeveri në kohë pushtimi e quan automatikisht bashkëpunëtore të pushtuesit dhe tradhtarë, si dhe çdo pjesëmarrës në një qeveri të tillë e akuzon si bashkëpunëtor të pushtuesit dhe tradhtar, avokati mbrojtës solli në vëmendje të trupës gjykoese, por edhe të opinionit publik, faktin e logjikës së punës edhe nën pushtuesin e huaj, faktin e natyrshmërisë së një qeverisjeje edhe nën një pushtues të huaj.

Është më se normale që edhe nën një pushtues një vend të ketë një qeveri. Nuk ka asnjë rast në historinë e shoqërisë civile që një komb apo një popull të mos ketë pasur asnjë lloj qeverisjeje nën një pushtues të huaj.

Nëse cilado qeveri nën një pushtues cilësohet apriori si qeveri bashkëpunëtore me pushtuesin, atëherë duhet të presim në një situatë të tillë që, për të shpëtuar nga akuza e tradhtisë dhe e bashkëpunimit me pushtuesin, asnjë grup njerëzish të mos pranojë të marrë përsipër rolin dhe detyrat e qeverisë nën një pushtues. Një situatë e tillë vakuimi nuk verifikohet në histori, sepse kurdoherë ka një qeveri. Atëherë duhet që kurdoherë qeveritë nën një pushtim të jenë automatikisht bashkëpunëtore të pushtuesit.

Nga ana tjetër, edhe nëse një qeveri në rastin e pushtimit të vendit jep dorëheqjen për të mos u cilësuar si bashkëpunëtore me pushtuesin, në vargun pa fund të njerëzve kurdoherë gjenden njerëz të tjerë që krijojnë qeverinë që përfaqëson autoritetin shtetëror vendas, pavarësisht se

“Salus Patriae Suprema Lex Est”

– Shpëtimi i Atdheut është ligj sipëror.

nën pushtim. A është e drejtë që këta njerëz të cilësohen si bashkëpunëtorë të pushtuesit? A nuk është më mirë që vendi të ketë përfaqësuesit e vet edhe në situatat më të vështira të pushtimit, sesa të rrëzohet krejtësisht godina shtetërore dhe boshllëku të prodhojë anarki?

Nëse historianët do ta shikonin nën këtë prizëm dhe pa apriori-ra çështjen e të ashtuquajturit bashkëpunim me pushtuesit, rezultatet e vlerësimit të ngjarjeve historike gjatë luftës do të ishin shumë më ndryshe dhe po ashtu vlerat e shfaqura nga njerëzit në atë kohë.

Përveç këtyre, një qeveri sidomos në kohë pushtimi e në kohë lufte ka detyra shumë të rëndësishme përpara saj, siç janë mbrojtja e jetës së civilëve, ruajtja me çdo kusht e paqes dhe zgjatja e saj sa të jetë e mundur, sigurimi i mjeteve ekonomike për jetesë etj. Për të arritur këta objektiva një qeveri nën pushtim duhet të përdorë çdo mjet, çdo diplomaci, madje edhe bisedimet e bashkëpunimet me pushtuesin. Dhe këtu duhet parë kurdoherë qëllimi “për çfarë?”.

Kjo vërejtje e avokatit tërheq vëmendjen që pingu i shkresave të të gjithë aktivitetit zyrtar të Maliq Bushatit si ministër i Brendshëm dhe si kryeministër duhet parë më ndryshe, që do të thotë se jo çdo shkresë zyrtare është automatikisht bashkëpunim me pushtuesin në dëm të atdheut, të kombit e të bashkatdhetarëve.

të holla dhe po të ishte kaqë naiv nuk do të harrinte në pozitat politike kyç dhe të dorës së parë gjatë okupacioneve. Maliq Bushati është konseguent në vijën politike tradhëtare të tij që nga fillimi deri në fund.

Veprimtaria e të pandehurve u provua plotësisht dhe parashikohet prej neneve 14 e 15 të ligjës Nr.41, datë 14 Janar 1945 mbi organizimin dhe funksionimin e Gjykatave Ushtarake, dhe prej nenit 1 të ligjës Nr.21, datë 15 Dhjetor 1944.

Me qënë se të pandehurit nuk përfitojnë nga shkaqet lehtësore të nenit 16 të ligjës Nr.41.

P r a n d a j,

Në bazë të neneve të naltërpëmdëndura Gjykata i konsideron fajtorë si kriminelat lufte, armiq të popullit dhe sabotatorë të pushtetit popullor dhe në bazë të nenit 18, gërma "g" të ligjës Nr.41, konform me kërkimin e Prokurorit,

V E N D O S I :

Ndëshkimin e fajtorëve: 1) LEF NOSI, i bir'i Stilianit dhe i Anës, lindur më 1873 n'Elbasan; 2) PATËR ANTON HARAPI, i bir'i Loros dhe i Luçis, lindur më 1888 në Shirokë të Shkodrës e 3) MALIQ BUSHATI, i bir'i Hysejnit dhe i Qamiles, vjeç 56, nga Shkodra, **M E V D E K J E,** humbjen e të drejtave të tyre qytetare e politike dhe konfiskimin e pasurisë së luftësme e të paluftësme.

Ky vendim, në bazë të nenit 31 të ligjës Nr.41, datë 14 Janar 1945, i dërgohet Gjykatës së Lartë Ushtarake për aprovim.

Tiranë, më 12 Fror 1946

Sekretarët:

Anëtar:

Anëtar:

Kryetari:

[Handwritten signatures]

Tonijakova
[Handwritten signature]

Avokati mbrojtës vuri në dukje se në ndryshim nga dëshmitarët mbrojtës të cilët ishin konkretë, “deponimet e dëshmitarëve të akuzës nuk denoncojnë fakte konkrete dhe kanë një pasion të fortë kundër të pandehurit”.

Ai vuri në dyshim deponimet e një dëshmitari të quajtur Rasim Guri, i burgosur në Ventotene të Italisë, sipas të cilit me urdhër të Maliq Bushatit atij ia kishin ndaluar edhe korrespondencën me familjarët si person i rrezikshëm dhe që, si i tillë, duhej të veçohej. Shkresa të tilla janë tepër sekrete dhe për këtë natyrë ato nuk i bien dot në dorë as të dënuarit, as personave të tjerë. Ku bazohej dëshmitari kur fliste për këtë? Nga ana tjetër, ndërsa ky person ishte i mbyllur në Ventotene, nga e dinte që Maliq Bushati harxhonte në hotelet e Romës çdo natë 3000 lireta?

Në faqen 65 të procesverbalit të gjykimit, kur u pyetën për herë të fundit, Maliq Bushati si i pandehur tha: “Unë që më 1910 kur isha student në Stamboll kam filluar aktivitetin patriotik. Kam qenë ndër të vetmit myslimanë të Shkodrës që kam shkuar në luftë për çlirimin e Shkodrës. Kam bashkëpunuar me Muço Qullin për mbrojtjen e Atdheut. Kam botuar fletoren ‘Populli’ me frymë popullore. Kam qenë kundër Zogut e Musa Jukës.”

Që në datën 12.2.1946, kur Gjykata Ushtarake e Korparmatës I u lexoi dënimin me vdekje, ish-kryeministri që shpëtoi gjatë luftës jetë njerëzore nga bisha nazifashiste u ul dhe shkroi një kërkesë për Gjykatën e Lartë Ushtarake për faljen e jetës, me argumentin se gjatë pushtimit nazist nuk ka qenë fare në politikë, madje kërkoi edhe të shtrohej ky problem në Asamblenë Kushtetuese, duke vlerësuar me këtë akt organin që shpreh më gjerë dhe më lart vullnetin e popullit.

Në procesverbalin e Gjykatës Ushtarake, Tiranë, të datës 12 shkurt 1946, **patër Anton Harapi**, ngarkohet me akuzën qesharake se ai dhe Maliq Bushati e Lef Nosi lejuan pushtimin gjerman të Shqipërisë, sikur këta të ishin mbartës të sovranitetit të kombit të cilin ua dorëzuan pushtuesve.

Unë s’kam gjë për të thënë se i kam thënë më parë, por po paraqes një listë të personave që i kam shpëtuar dhe liruar nga burgju.

Më tej vijohet me akuzën si anëtar i regjencës, si anëtar i Ballit Kombëtar, akuzohet se ka krijuar Komitetin Ekzekutiv, Asamblenë Kombëtare, se “ka propaganduar të ngrejë me çdo kusht një aparat shtetëror kuisling dhe për këtë nxitë gjithë popullin të bashkohet kundër ushtrisë dhe lëvizjes nacionalçlirimtare, duke tentuar të përçajë Frontin Nacionalçlirimtar sipas propagandës së Gëbelsit, duke i cilësuar luftëtarët e lirisë si terroristë e të shitur tek të huajt”.

“Patër Anton Harapi brenda në kuvendin françeskan bënte pjesë në redaksinë e revistës “Hylli i Dritës” dhe propagandonte parullat e mëdha dhe helmatorjësë të fashizmit, mashtronte popullin shqiptar për një Shqipëri të madhe, i ngrinte lavde Duçes dhe mbretit Viktor Emanuel, nxiste popullin e Malësisë së Shkodrës për t’u mobilizuar kundër Malit të Zi në interes të fashizmit”.

Në procesverbalin e Gjykatës së Lartë Ushtarake, në datën 14.2.1946, vihet në dukje se: “Patër Anton Harapi ka lejuar që “Hylli i Dritës” të ishte organi më i mirë propagandistik për fashizmin... Pas kapitullimit të Italisë ai u bë anëtar i regjencës.”

REPUBLIKA POPULLORE SHQIPTARE

USHTRIJA KOMBETARE SHQIPTARE

KOMANDA E PERGJITHSHEME

"GJYKATA E NALTE USHTARAKE"

Numri i Vendimit 9

Vdekje Fashizmit

Liri Popullit

389

AKT-GJYKIM

N'BIENI E POPULLISE SHQIPTAR

Gjykata e Nalte Ushtarake e formdeme prej;

N/Kolonel Gago Floqi Kryetar;

Major Frederik Nosit Antar;

Kapiten Ire Veleidin Zejneli Antar;

Ne prezencen e Prokurorit N/Kolonel Pellumb Dëshnica dhe me asistencen e Sekretarit Aspirant Thoma Rinos, sot me daten 14.II.1946 mori ne shqyrtim aktet e padise Penale kundra te denuarvet 1) LEF NOSI, i biri i Stilianit dhe i Anes, vjeç 73, lindur e banues ne Elbasan, 2) PATER ANTON HARAPI, i biri i Loros dhe i Luçis 58, lindur ne katundin Shiroke te Shkodres, banues ne Shkoder, fetar, dhe 3) MALIQ BUSHATI, i biri i Hysejnit dhe i Qaniles, vjeç 56, lindur e banues ne Shkoder, pronar, te cilet me akt-gjykimin Nr.24 date 12.2.1946 te Gjykates Ushtarake te Tiranes, jane denuar me VDEKJE ne baze te nenevet 14,15 e 18 te Ligjes Nr.41 date 14 Janar 1945 mbi organizimin dhe funksionimin e gjykatave Ushtarake dhe prej nenit 1 te Ligjes Nr.21 date 15 Dhjetor 1944, mbasi jane cilesuar si kriminelat lufte armiq te popullit dhe sabatatore te Pushtetit.-

Gjykata:

Mbasi shqyrtoj akt-akuzat e proces-verbalet e Prokurorit te gjykates se faktit;

Mbasi shqyrtoj proces-verbalet mbajtur nga Komisioni Hetues per krimet e kriminelave te luftes dhe ato te Mbrojtjes se Popullit;

Mbasi shqyrtoj dokumentat qe vertetojne akuzat e tre te pandehurvet; Mbasi shqyrtoj deponimet e dëshmitareve te mbrojtjes e t'akuzes te bera ne betim para gjyqit;-

Mbasi mori meqtimin e Prokurorit i cili kerkon te vendoset aprovimi i akt-gjykimit te sipermendimevend dhe i bazuar ne dispozitat ligjore perkatese;

Mbasi shqyrtoj qeshtjen nga pikpanja e faktit dhe e ligjit;

Observant:

NE FAKTE: 1) LEF NOSI, vjeç 63 nga Elbasani ka bashkepunuar ne fashiz-

Vendimi i Gjykatës Ushtarake të Tiranës, datë 12.2.1946, “Në emër të popullit”, e ngarkon të gjithë përgjegjësinë e pushtimit të vendit nga Italia fashiste mbi një grusht njerëzish: Maliq Bushati dhe patër Anton Harapi kanë përgatitur okupimin fashist para datës 7 prill, duke kontaktuar me tradhtarët e grupit të Mustafa Krujës dhe të Bashkimit Kombëtar, si Bahri Omari, Kolë Tromara, Qazim Koculi etj., për të përmbysur Zogun dhe për të sjellë një mbret nga shtëpia e Savojës.

Pas 7 prillit 1939 e kanë pritur ushtrinë fashiste italiane në Shkodër si çliruese.

Patër Anton Harapi ka ardhur në Tiranë si delegat i klerit katolik për të marrë pjesë në Asambleenë për ofrimin e kurorës së Skënderbeut Viktor Emanuelit, kurse Maliq Bushati mori pjesë në qeverinë e parë tradhtarë të Shefqet Vërlacit si ministër i Brendshëm.

...I pandehuri patër Anton Harapi u asistua nga përfaqësuesi i tij, avokat Spiro Stringa.

Në procesverbalin e Gjykatës Ushtarake të Tiranës rëndohet akoma më tej pozita e të pandehurve kur theksohet se:

Patër Anton Harapi e Maliq Bushati edhe pas çlirimit të vendit me anë të lidhjeve të tyre dhe në bashkëpunim organizuan forcat e mbetura të reaksionit në veri të Shqipërisë.

...Ata kanë urdhëruar vrasjen e shumë elementëve të Lëvizjes Nacionalçlirimtare, siç dëshmon M. N., A. Gj. etj., siç dëshmojnë firmosja nga Maliq Bushati e programit të Besëlidhjes, apo me letërën e patër Anton Harapit drejtuar Haver Hurshitit etj.

Pasi gjykata dha vendimin, u pyetën për herë të fundit të pandehurit dhe siç e gjejmë në faqen 65 të procesverbalit, i pandehuri patër Anton Harapi e mbylli me një ligjërim monumental ku plot elegancë, alegoria e zbutjes së bishës së egër për të shpëtuar jetë njerëzore ngrihet e përplaslet mbi fytyrat e trupit gjykues, përballë të cilëve gjendeshin këta burra që “lypnin” pak fisnikëri. Veçojmë shprehjen epike të tij:

**Që kur kam hy në
gojë të ujqërve të
Hausdingut, jam
përpyjekë të bëj mirë
e të shpëtoj ndonjë
jetë prej egërsinave.
Duke qenë se ishin
bisha të egra, nuk
kam mundur me i
zbutë...**

“Nuk shembet Shqipëria pse gjykohet për dekë patër Anton Harapi. Gjithashtu, nuk priset Shqipëria nëse nuk gjykohet për dekë patër Anton Harapi.”

“Zoti kryetar, s’kërkoj tolerancë: Unë sipas mundit kam derdhë djersë me e ba Shqipninë. Franca e qytetnueme, shembulli i revolucioneve popullore e gjykoj Petënin dhe e fali.

Edhe Shqipnia, kur gjykon regjentët, sikur t’i fali nuk ka me qenë ligësi për Shqipninë, por besoj se ka për të qenë më mirë.

Unë, që kur kam hy në gojë të ujqërve të Hausdingut, jam përpyjekë të bëj mirë e të shpëtoj ndonjë jetë prej egërsinave. Duke qenë se ishin bisha të egra, nuk kam mundur me i zbutë, por me mundin tim kam shpëtuar mjaft. A ka pasë shqiptarë të marrë si unë që për të shpëtuar njerëzit shkojnë e futen në gojën e ujku? Ka pak që sakrifikohen moralisht.

Rrnoftë Shqipnia!”

Në procesverbalin e Gjykatës Ushtarake, Tiranë, datë 12.2.1946, **Lef Nosi** akuzohet për “bashkëpunim me Mustafa Krushin, akuzohet se ishte kryetar i Komisionit të Elbasanit për mbledhjen e ndihmave të leshit për ushtrinë fashiste, akuzohet se ishte kryetar i Komitetit Qarkor të Ballit në Elbasan.”

“Pas kapitullimit të Italisë fashiste, akuzohet se krijuan Komitetin Ekzekutiv kuisling për krijimin e Asamblesë Kombëtare kuislinge ku u bë kryetar. Gjatë kohës së pushtimit nazist, ishte anëtar i regjencës”.

“...Akuzohet se Lef Nosi, Mehdi Frashëri, Mid'hat Frashëri për Ballin Kombëtar, Abaz Kupi e Fiqiri Dine për Legalitetin dhe për Independentët Gjon Marka Gjoni, të shoqëruar gjer në Tiranë prej Maliq Bushatit, të gjithë bashkë kurdisën Qeverinë e Koalicionit të të gjithë reaksionit të brendshëm... formuan regjimentin ‘Kosova’”.

“Me ardhjen e okupacionit nazist, Lef Nosi, në bashkëpunim me agjentët e Gestapos, Von Scheinger e Nubaher, mori iniciativën, tok me të tjerë, për formimin e Komitetit Ekzekutiv dhe u bë kryetar i Asamblesë Kuislinge. Thërriti dhe patër Anton Harapin, madje i telefonoi edhe papërsëri në Romë të jepte leje që ky të bëhej anëtar i Regjencës”.

“Shpallën nën okupacionin e nazistëve ‘independencën dhe neutralitetin e Shqipërisë’. Formuan tri qeveri: të Rexhep Mitrovicës; të Fiqiri Dines e krijuar në Tufinë, ku mori pjesë edhe patër Anton Harapi, dhe të Biçakut...”

“Të pandehurit Lef Nosi, patër Anton Harapi, Maliq Bushati kanë vazhduar rrugën e tradhtisë deri në fund...”

Megjithëse nuk ishin ushtarakë, ata u përballën dhe u gjykuan nga një Gjykatë Ushtarake, si dhe morën mbi supë një aktakuzë që u vinte si barrë “28 mijë të vrarë e të plagosur nga popullsia civile, pa zënë në gojë të vrarët e të plagosurit e Ushtrisë sonë heroike; 18.800 shqiptarë të internuar ose të burgosur në Shqipëri, Itali dhe Gjermani e gjetkë... më shumë se 50 mijë shqiptarë u vranë dhe u plagosën, u masakruan ose u pushkatuan, vdiqën në tortura në kampet e Dachau, Mathausenit, Prishtinës, ishujt e Italisë”.

Lef Nosi u përfaqësua në mbrojtje nëpërmjet avokatit Zoi Xoxa, i cili, për të zbutur ashpërsinë e gjykimit, e ndau aktivitetin e tij në dy periudha: Periudha I përpara vitit 1942 – patriotike; Periudha II pas vitit 1942 kur nisur nga një qëllim i mirë, u tregua miop politik. Por mbrojtja ndeshi në koracën e hekurt të trupi gjykues.

Një ndër dëshmitarët në mbrojtje të Lef Nosit ishte Virgjil Papajani, 27 vjeç, banues në Tiranë. Sipas procesverbalit të Gjykatës Ushtarake, Tiranë, nr. 24 i Librit Themeltar, ai dëshmoi se në tetor të vitit 1943, kur gjermanët mbërritën në Pogradec, e kapën dhe e regjistruan për internim në kampin e Selanikut, por flitej se do ta varnin në Korçë. I ati i tij shkoi te Lef Nosi dhe me ndërmjetësinë e tij e liroi. Lef Nosi në atë kohë ishte anëtar i regjencës.

Kur e pyetën se çfarë kishte për të thënë për herë të fundit, i pandehuri Lef Nosi tha:

“Unë s'kam gjë për të thënë se i kam thënë më parë, por po paraqes një listë të personave që i kam shpëtuar dhe liruar nga burgju.”

Fakti i shpëtimit të jetëve të dhjetëra njerëzve nga duart e nazistëve duhet të ishte prova më e madhe e çlirimit nga akuzat e rënda, por faktet nuk vlejnë në gjyqet propagandistike e ky fakt nuk u përkthye dot në shpëtimin edhe të një jete – të asaj jete që shpëtoi jetët e të tjerëve më parë.

Lef Nosi, Maliq Bushati e patër Anton Harapi, duke mos qenë kurrë ushtarakë, u gjykuan nga një gjykatë ushtarake, në një sallë teatri, ku për herë të parë po luhej tragjedia reale e jetëve njerëzore – në sallën e Kino-Theatër “Kosova”.

Të tre u akuzuan si “tri kokat e tradhtisë kombëtare: një ish-ministër dhe kryeministër i fashizmit dhe dy anëtarë të së ashtuquajturës Regjencë, të Regjencës së Gestapos”.

Vendimi i dënimit me vdekje i dhënë nga Gjykata Ushtarake, Tiranë, u la në fuqi nga Gjykata e Lartë.

Kështu, një ditë a një mbrëmje në terr, tre burra që u përpoqën në kohën e kolerës nazifashiste të bënin diçka për kombin e tyre, qoftë edhe të sillnin një fije shprese, u pushkatuan në periferi të Tiranës, në vendin e njohur si Kodra e Priftit.

Sipari i Kino-Theatrit ra! Askush nuk e di se si u varrosën dhe ku gjenden trupat e tyre.

Martirët e Kishës Katolike

N

Një nga krimet e komunistëve që në ditët e para të ardhjes në fuqi ishte arrestimi, burgosja dhe vrasja e klerikëve me akuza false e me prova të sajuara.

Komunistët përdorën edhe një dredhi. Një pjesë e klerikëve, që për shkak të mungesës krejtësisht të provave nuk mund të dënoheshin me dënim kapital, u dënuan me heqje lirie për fare pak vite, por edhe atyre vdekja u ishte rezervuar me të tjera mënyra, që të kënetohej e vdekjes e mbytja për së gjalli.

Mes 38 martirëve të njohur nga Vatikani, vetëm 10 prej tyre janë gjetur dhe rivarrosur, të tjerët nuk dihet se ku prehen.

Gjykata Kishtare për Çështjen e Martirëve në Shkodër, e ngritur për shqyrtimin e dosjes së 38 martirëve që u lumturuan nga Vatikani pas 9 vitesh hulumtim, dëshmon se gjatë regjimit komunist në Shqipëri u pushkatuan 31 klerikë katolikë, vdiqën në tortura 8 të tjerë, u mbytën pa gjyq 3, vdiqën në burgje e kampe internimi ose pak kohë mbas torturash 23, dolën nga burgu pothuajse të vdekur 66 klerikë të tjerë.

Për këto të dhëna janë shfrytëzuar arkivat e shtetit dhe të Sigurimit të Shtetit në diktaturë, ndërsa probleme ka pasur me mungesën e të dhënave dhe dokumentacionit për të ekzekutuarit pa gjyq. Janë gjendur certifikatat, por nuk është shënuar data e vdekjes në ditën kur ata janë ekzekutuar.

**Emrat e martirëve të cilëve
u janë gjetur eshtrat:**

Vinçenc Prenushi

Serafin Koda

Jul Bonati

Jak Bushati

Dede Malaj

Gaspër Suma

Anton Muzaj

Maria Tuçi

Ndre Zadeja

Ndoc Suma

Luigj Prendushi

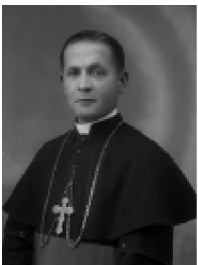
DOM NDRE ZADEJA

Dom Ndre Zadeja: prift e poet, pushkatuar pa gjyq në qytetin e Shkodrës, duke u bërë martiri i parë, viktimë e diktaturës komuniste.

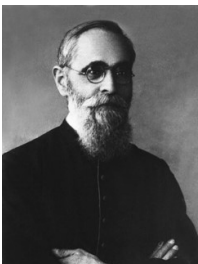
MONS. VINCENC PRENUSHI, OFM, A.R.Q.P.

Imzot Vincenc Prenushi: prift françeskan, ipeshkëv i Durrësit, poet. U burgos e u torturua, sepse nuk pranoi ta shkëpuste kishën shqiptare nga Selia e Shenjtë. Dha shpirt më 19 mars 1949 në birucë, i shtrirë në dheun e lagësht, të ftohtë, këmbëzbathur, si Shën Fraçesku, bir të cilit ishte!

MONS. FRANO GJINI, IP.

Imzot Frano Gjini: ipeshkëv. U torturua në mënyrë çnjerëzore, por sërish nuk pranoi ta shkëpusë kishën nga papa. U dënua me vdekje e u pushkatua më 11 mars 1948.

IMZOT JUL BONATI

Imzot Jul Bonati: meshtari i madh intelektual, si u mbyll, për torturë, në çmendinë e si provoi tmerret e qelive të Sigurimit, nga Vlora në Durrës, vdiq në burgun e Durrësit, pranë imzot Prenushit, i cili i jepte shujtën për shtegtimin e mbramë: Vojimin e Shenjtë.

DOM ALFONS TRACKI

Dom Alfons Tracki: prifti gjerman, më shqiptar se shqiptarët, bir i Breslaut, u torturua dhe u pushkatua më 25 qershor 1946, në moshën 50-vjeçare.

ATË GJON SHLLAKU O.F.M.

Atë Gjon Shllaku: frati i madh filozof, u pushkatua së bashku me jezuitët, atë Xhovani Fausti (misionar italian) e atë Daniel Dajani, si dhe me seminaristin Mark Çuni, në fillimet e masakrës komuniste kundër klerit katolik. U akuzuan për “tentativë arratisjeje” dhe për formimin e Partisë Demokristiane. Oë të katërt kanë marrë vlerësimin “Martir i Demokracisë” nga shteti shqiptar.

DOM ANTON MUZAJ

Dom Anton Muzaj: u torturua në mënyrë çnjerëzore, se nuk pranoi të mohonte fenë. Si i thyen këmbë e duar, e liruan nga burgu dhe e nisën në shtëpi, ku vdiq mes dhimbjeve të tmerrshme mbas pak ditësh, në moshën 29-vjeçare.

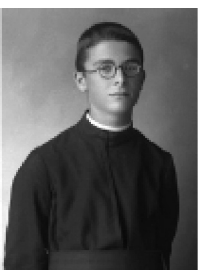
DOM ANTON ZOGAJ

Dom Anton Zogaj: famullitar i Durrësit, sekretar i imzot Prenushit, meshtar i përgatitur në të gjitha drejtimet, u burgos e u torturua mizorisht. E lanë të mbyllur disa ditë në një banjë të qelbur, ndërsa priste ditën e pushkatimit: 31 dhjetorin 1946.

DOM DEDË MALAJ

Dom Dedë Malaj: mbeti në kujtesë për mbrojtjen që i bëri fesë së krishterë në gjyqin e organizuar kundër tij, që e dënoi me vdekje. U pushkatua në breg të Liqenit të Shkodrës më 12 maj 1959. Ishte 39 vjeç.

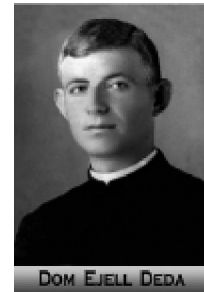
DOM DEDË MAÇAJ

Dom Dedë Maçaj: i akuzuar si spiun i Vatikanit, u torturua, u gjykua dhe u pushkatua për rezistencën e tij fetare, në moshën 27-vjeçare.

Dom Dedë Plani: dha shpirt në spital, më 30 prill 1949, mbasi nuk pranoi asnjë akuzë dhe u bëri ballë torturave mizore.

Dom Ejëll Deda: famullitar i Bushatit, i arrestuar se ishte prift. Vdiq më 12 maj 1948 në spitalin e burgut, mbasi torturash çnjerëzore.

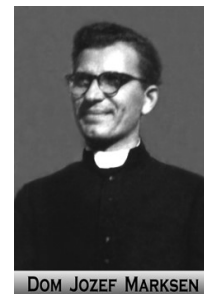
Dom Jak Bushati: e akuzuan se ndihmonte diversantët, se bënte agjitacion e propagandë: pretekste të cilat çuan në pushkatimin pa gjyq më 12 shkurt 1949.

Atë Josif Papamihali: njeri i Zotit, arrestuar e torturuar me këtë akuzë. U mbyt për së gjalli në baltën e kënetës, në kampin e shfarosjes të Maliqit.

Dom Zef Maksin: meshtar gjerman, pushkatuar më 1946, duke shqiptuar fjalët: "Vdes i lumtun, tue mendue se do të kujtohem prej shqiptarëve si meshtar i fesë së Krishtit."

DOM LAZËR SHANTOJA

Dom Lazër Shantoja: meshtar, njeri i kulturës, i letërsisë e i artit. U masakrua deri në atë gradë, sa vetë e ëma u kërkoi komunistëve ta pushkatonin sa më parë, gjë që s'munguan ta bënin në fushat e shkreta të Tiranës, ndërsa ishte në moshën 54-vjeçare.

DOM LEKË SIRDANI

Dom Lekë Sirdani: personalitet i kishës katolike: prift, patriot, shkrimtar. U torturua dhe u mbyt për së gjalli në një gropë ujërash të zeza.

DOM LUIGJ PRENDUSHI

Dom Luigj Prendushi: u arrestua, u torturua dhe u pushkatua si spiun i Vatikanit, më 24 janar 1947.

DOM MARIN SHKURTI

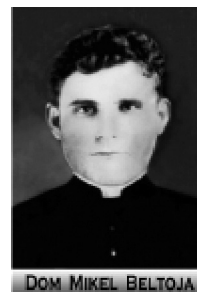
Dom Marin Shkurti: i shuguruar meshtar më 1961, shërbeu pak kohë në kishën me dyer të hapura e shumë në atë të heshtimit: guxoi ta vijojë shërbimin meshtarak në kohën e terrorit. U arrestua, u torturua dhe u pushkatua në vitin 1969.

DOM MARK XHANI

Dom Mark Gjani: u arrestua për veprimtarinë e tij meshtarake dhe u shua gjatë torturave në qeli, më 1945.

Dom Mikel Beltoja: u pushkatua më 10 shkurt 1974, mbasi mbrojti haptas idealet e veta fetare, në gjyqin që iu bë pas gjashtë muaj torturash, i cili e dënoi me vdekje.

Dom Ndoc Suma: vdiq 2 vjet mbasi ishte liruar, i shkatërruar nga burgu, ku u torturua me akuza për të cilat thoshte: "Vetëm kur dola në gjyq, e mora vesht pse isha arrestue."

Dom Pjetër Çuni: prift; vdiq i varur me kokë poshtë mbi gropën e ujërave të zeza.

Dom Shtjefën Kurti: prift, pushkatuar para banorëve të Gurëzit. Sigurimi e akuzoi se deshë të helmatishte popullin, duke shfrytëzuar për këtë furrat e bukës.

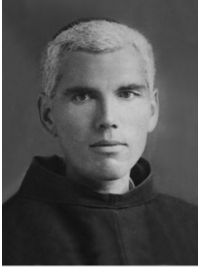
Atë Bernardin Palaj: frat e poet i madh, vdiq në Kuvendin e Françeskanëve në Shkodër, shndërruar në burg për 700 veta. Nën torturat e Sigurimit mori tetanosin. Mbledhësi i Eposit të Kreshnikëve, mitolog i shquar, por edhe muzikant e pianist i talentuar.

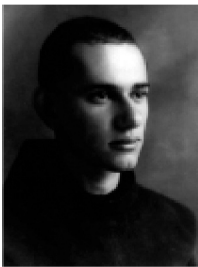
ATË ÇIPRIAN NIKA O.F.M.

Atë Çiprian Nika: françeskan, vdiq nën akuzën e sajuar se kishte fshehur armë në altarin e Shna Ndout, në kishën françeskane të Gjuhadolit.

ATË GASPËR SUMA O.F.M.

Atë Gaspër Suma: rregulltar, pinjoll i një familjeje që u shua nga komunistët, u arrestua më 1947 dhe vdiq në burg.

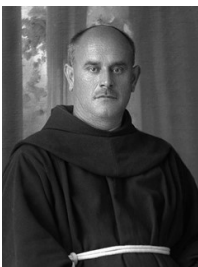
ATË KARL SERREQI O.F.M.

Atë Karl Serreqi: frati që nuk pranoi të kallëzonte rrëfimin e një të plagosuri në përplasjet me komunistët në mal, e kaloi jetën burgjeve. Vdiq në Burrel më 4 prill 1954. Një ndër martirët e rrallë të sekretit të rrëfimit në historinë e kishës universale.

ATË MATI PRENDUSHI O.F.M.

Atë Mati Prendushi: frati që mori pjesë në ngritjen e flamurit në Deçiq, u përdoq dhe u fal nga Krajl Nikolla e nga Mbreti Zog, por u dënua me vdekje nga i "gjyqi" komunist. Nuk i dihet varri.

ATË SERAFIN KODA O.F.M.

Atë Serafin Koda: frat françeskan; dha shpirt, pasi hetuesit ia shqyen fytin me thonj.

Vëlla Gjon Pantalia: prift jezuit; u arrestua ndër të parët e vdiq në spital, mbasi vuajti tmerre të papërshkrueshme.

Maria Tuci: vajzë e re. E torturuan të mbyllur në një thes, së bashku me një maçok, të cilin e godisnin me shkop dhe ai e griste me thonj vajzën. E virgjër e martire, vasha dha shpirt me mundime të jashtëzakonshme.

Fran Miraka, Qerim Sadiku e Gjelosh Lulashi: të rinj që edukoheshin ndër jezuitë; u vranë pse deshën Krishtin.

Demir Pojani

Keqtrajtimet në burgje dhe krime të komunizmit

Të zhdukurit në burgun e Burrelit

Dëshmon Demir Pojani, vuajtës në burgun e Burrelit

I

I lindur më 12.8.1948 në Korçë. Ka vuajtur dënimin për 17 vjet në burgun e Burrelit, 1973-1990. Gjatë kryerjes së dënimit u ridënua edhe dy herë të tjera, një herë për goditje të përfaqësuesit të pushtetit dhe herën e dytë për agjitacion e propagandë në burg.

Demir Pojani dëshmon se, kur vdiste një i burgosur, ia thyenin gjymtyrët, duart dhe këmbët, me kazmë dhe më pas ia vendosnin në arkivolë fare të vegjël. Trupat groposeshin në një vend që quhej Qershiza, sipas emrit të një peme qershie që ishte atje, 500-600 metra larg burgut të Burrelit.

Pas vitit 1965, në atë vend u bë stadiumi dhe u përdor buldozeri. Pas kësaj kohe, të vdekurit groposeshin diku tjetër, pas burgut.

Ai dëshmon se gjatë kohës që ka qenë në burg mund të kenë vdekur 10-12 veta, ndër ta ishin 3-4 shokë të tij që vranë veten.

Na thoshin: Këtu i thonë Burrel, ku hyn e nuk del!

Ishte thjesht si në kohën e Romës së lashtë: qytetarë të lirë dhe skllëvër.

Na kishin çuar dy mijë vjet pas, na kishin çuar në shtresën e skllëvërve, ndërsa për vete ata u bënë skllavopronarë të atyre që themeluan shtetin.

Intervistoi: Marçel Hila

Zoti Demir, ju falënderoj që keni pranuar të jepni këtë intervistë. Si ish-vuajtës në burgun e Burrelit, çfarë mund të na thoni për mënyrën e trajtimit të të burgosurve atje?

Në burg të Burrelit kam qenë 17 vjet e po aty më ridënuan edhe dy herë të tjera: një herë sepse godita një nga policët, kurse herën e dytë më dënuan për agjitacion e propagandë në burg. Por më parë dua t'ju tregoj se cilët ishin futur në burg si "armiç të popullit", se akoma sot njerëzit nuk e kanë kuptuar këtë. Njerëzit e cilësuar si "armiç të popullit" kishin origjina të mrekullueshme: familjet e tyre kishin qenë me kontribute në Rilindjen Kombëtare; të parët e tyre me vuajtje të mëdha ia mbërritën qëllimit të ngrinin flamurit në Vlorë dhe siguruan pavarësinë e vendit. Ishin nipërit dhe stërnipërit e kësaj pjese më të mirë të shqiptarëve që u sflitën në burgje.

Komunistët krijuan organizatën e Frontit Demokratik. Të gjithë ata që ishin anëtarë të Frontit Demokratik kishin të drejta, kurse kush nuk ishte anëtar s'kishte të drejtë të mbronte atdheun, s'kishte të drejtë të valëviste flamurin, s'kishte të

drejtë të nderonte të rënët në luftë, domethënë nuk kishte asnjë të drejtë. Ishte thjesht si në kohën e Romës së lashtë: qytetarë të lirë dhe skllëvër; ne na kishin çuar dy mijë vjet pas, na kishin çuar në shtresën e skllëvërve, ndërsa për vete ata u bënë skllavopronarë të atyre që themeluan shtetin.

Është një këngë që u bë himni i të burgosurve të Burrelit. Poezinë e saj e shkroi Gaz Përçiqi nga Shkodra, një djalë poet, i mrekullueshëm: *Male t'nalta i thonë Burrelit,/ që nga grykat, ernat acar sjellin,/ muret e ftohta na presin dhe diellin/ dhe qiellin dritare e hekurt copëton.*

Aty ishte edhe nipi i Spiro Bellkamenit, patriotit të madh të Pavarësisë, i izoluar në birucë.

Komandat i burgut të Burrelit ishte Vangjel Rrëmbeci, një kriminel. Tregojnë se kur izoluan në biruca nën dhë dy djem, ata filluan të këndonin himnin e flamurit. Të burgosurit e tjerë, dëshmitarë të asaj kohe, që unë i arrita atje, tregojnë se dukej sikur zëri dilte nga dheu, aq i tmerrshëm dukej.

Për hakmarrje ndaj tyre, ua gozhduan derën dhe nuk shkoi më njeri atje, derisa ata vdiqën! Pasi

vdiqën, i nxorën, i hodhën përjashta, te vendi, te qershiza.

Ishte çudi e madhe se kur vdiste një i burgosur atje, ata sillnin arkivolë të vegjël dhe me kazmë ua thyenin këmbët, ua palosnin trupin në arkivol dhe e çonin atje ku e çonin.

Mbaj mend një rast, kur vdiq një i dënuar, e lanë në dhomë. Ia pamë këmbët të thyera, megjithëse ai ishte i shkurtër. Pyetëm se çfarë do të bëhej me kufomën e atij njeriu dhe na thanë: karroca e plehrave ka shkuar të marrë disa plehra në një vend. Sa të mbarojë punë me plehrat, do të vijë ta marrë.

Domethënë, ky ishte një njeri i lindur dhe i rritur në një familje të varfër, që s'i kishte asnjë borxh komunizmit, se, ta zëmë, familjet e mëdha i kishin borxhe, se ato luftuan kundër komunizmit, ato kishin edhe kulturë që binte ndesh me komunizmin, por ky njeri s'i kishte asnjë borxh. Urrejtja e tyre ishte aq e madhe, sa donin ta çonin me karrocë plehrash në varr!

Një shok, një mik, më tregoi një ngjarje që të tjerët atje, brenda, ia kishin treguar. Vdes një i burgosur nga Tropoja, burrë i mirë, dhe duhej shtënë në dhé. Çfarë bëjnë këta? Marrin një që e kishin bërë spiun, marrin dhe një tjetër – burrë i mirë – dhe i thonë spiunit: Mbasi ta mbaroni varrin, ti do t'i thuash këtij që të heqë dheun e fundit dhe do t'i biesh me kazmë kokës, pastaj do t'i fusësh të dy brenda. Në fillim ky kundërshtoi. Ata e shtrënguan: Do ta bësh! Edhe vajtën këta të dy, bashkë e me të vdekurin tre, por për t'u kthyer u kthye vetëm spiuni – ai që vrau shokun e vet dhe që e varrosi atje, tok me atë që kishte vdekur e që shkuan ta varrosnin.

Unë tani jam 73 vjeç dhe kam dhënë shumë herë intervista e i kam thënë vetes: Demir, mos i trego të gjitha, se po lëshon kombin tënd, se do të thonë: “Sa të poshtër qenkëshin këta shqiptarët! Qysh e paskëshin bërë këtë lemeri?” Kështu kam menduar, të mos i tregoj, mirëpo jo! E shoh që ecet ende në rrugën e atyre banditëve.

**Izoluan në biruca nën
dhé dy djem.
Ata filluan të
këndonin himnin
e flamurit. Të
burgosurit e tjerë
tregojnë se dukej
sikur zëri dilte
nga dheu, aq i
tmerrshëm dukej. Për
hakmarrje ndaj tyre,
ua gozhduan derën
dhe nuk shkoi më
njeri atje, derisa ata
vdiqën!**

“

Ishte çudi e madhe
se, kur vdiste një
i burgosur, sillnin
arkivolë të vegjël dhe
me kazmë ia thyenin
këmbët, ia palosnin
trupin në arkivol
dhe e çonin atje ku e
çonin.

”

Do të doja të na tregonit diçka për atë vendin në burgun e Burrelit që njihet me emrin Qershiza. Sa larg ishte qershia prej burgut? Si kryheshin varrimet? Kush i çonte atje kufomat? Si hapeshin gropat pranë gropave të tjera? A kishte shenja dalluese? Çfarë keni marrë vesh gjatë përvojës suaj 17-vjeçare në atë burg?

Diçka e di unë. Dëgjo këtu. Kënga thotë: *Të gjithëve s'na fshin dot stuhia./ Jo... Qindra, mijëra, kanë kaluar me mijëra,/ nga ky burg kanë kaluar me mijëra./ Qindra prehen përposhtë ke qershia,/ por të gjithëve s'na fshin dot stuhia./ Anija do të mbërrijë një ditë në liman. Ishin profetë ata që e bënë këngën.*

Kush e ka bërë këtë këngë?

Gaz Përquli me nipin e Spiro Bellkamenit, thashë. Këta të dy, tjetrit s'ia di emrin, di që ishte nipi, a nip motre, a nip vëllai nuk e di, por ka qenë nipi. Këta të dy, njëri bëri muzikën, tjetri poezinë, dhe u bë kënga. Qershiza nuk ishte shumë larg burgut. Mund të ishte rreth 500-600 metra. Më kanë thënë se sot atje është bërë stadium.

Po me eshtrat që ishin varrosur atje, çfarë është bërë?

Qyshja! Atje një kafkë e kam gjetur unë, eshtra... Kam shkuar atje, tashti në demokraci. Vajtëm të shihnim policët që ishin atje dhe hala ishin policët që kemi lënë, që na torturuan. Me gjithë mend, i gjetëm atje.

Nuk ka vend më, atje gërmo ku të duash – gjen kocka, gjen kocka atje, ku të duash gërmo.

Ata i futën buldozerin. A e kupton? U bë me buldozer ajo punë. Të marrësh tani një sipërfaqe dhe e ta bësh fushë sporti dhe me buldozer të lirohet vendi nga këto gropat që ishin aty. S'kishin emër ata, ata s'kishin as teneqe. Zakonisht futet në një shishe një copë letër ose mbi një teneqe që nuk ndryshket i vihet emri dhe kështu gjenden eshtrat, se duhej kjo edhe për rehabilitim të njeriut, se bëhen dhe gabime...

Agim Musta ka qenë në burg me Pjetër Arbnorin dhe shkruan që në '88-n e kanë hapur me buldozer gropën, i kanë hedhë gëlqere, i kanë shkrirë kockat...

Jo, more, jo, dëgjo këtu! Shkrirje kockash nuk kanë bërë atje. Ku dinin ata dhe ku donin ta dinin ata për ta fshehur krimin. Ata e tregojnë edhe sot. "Ua kemi bërë mirë!" e thonë edhe sot...

Atje kanë çuar buldozer, veprim kriminal. E kanë gërmuar vendin, i kanë nxjerrë dherat matanë dhe kanë bërë stadium a çfarë kanë bërë. Kemi qenë atje me Minet Xhavademin për të kërkuar të atin, burrë shumë i nderuar.

Zotin Et'hem Xhaveri, shkrimtar...

Tashti ajo punë atje më thotë mendja se është bërë para '65-s. Deri në '65, kurse këndej '66, '67 më rrallë, i harruam varret e të burgosurve, se nuk i çonin më atje. I çonin mbas burgut, nja 200-300 metra a 500 metra, në ca ferra andej. Atje e mora unë Fadil Dushkun, atje e mora.

Na kanë thënë që është një kodër e varrezave të qytetit mbas kodrës. A ka lidhje kjo?

Jo, jo, s'ka lidhje me varrezat e qytetit fare. S'kam parë varreza të qytetit unë.

Atje kishte policë që, kur na vdisnin shokët, thoshin: "Hë, mo, ngordhe? Hajde, një më pak!"

Nuk më keni pyetur se si ushqeheshim, se ushqimi është baza që e mban njeriun në këmbë. Ca thonë 18 lekë të vjetër, 20 lekë të vjetër, 7 lekë të vjetër. Si gatuhej ushqimi atje? 6.9 gramë ishte vaj, ishte yndyrë 6.9 gramë; supë merrnim dy garuzhde, një në drekë e një në darkë; brenda kishte 45-46 gramë fasule, ose makarona, ose oriz. Makaronat kishin një krimb si krokodil, ishin makaronat e rusit: i çanim në mes, nxirrim krimbin dhe hanim makaronat. Kjo dietë brenda 3 muajsh e çonte njeriun në fund: i sëmureshin gjëndrat dhe po t'i shohim hollë e hollë, njerëzit që s'kishin ndihma të rregullta, s'rron asnjëri sot. Më të rinj se unë, asnjë s'rron. Ai ishte burgu i eliminimit fizik.

...i kam thënë vetes:
Demir, mos i trego të gjitha, se po lëshon kombin tënd, se do të thonë: "Sa të poshtër qenkëshin këta shqiptarët! Qysh e paskëshin bërë këtë lemeri?"
Kështu kam menduar të mos i tregoj, mirëpo jo! E shoh që ecet ende në rrugën e atyre banditëve.

Atje kishte policë

Ata na e thoshin gjithë ditën: “He, he, këtu i thonë Burrel, ku hyn edhe s’del.” T’ia thuash djalit 25-30 vjeç këtë fjalë, nuk ka gjë më të tmerrshme! Duke e ditur që ai person s’kishte bërë asgjë, por duke e ditur se ai person ishte i një familjeje të mrekullueshme.

në di të them se në Shqipëri ka njerëz që marrin pushtetin edhe i fryjnë zjarrit. Sot Shqipëria është më e përçarë se asnjëherë, ndërsa ne që kemi kurajën ta themi atë që duam, më shumë urrehemi: janë gati të na hanë mishin.

Sa veta mund të kenë vdekur në Burrel gjatë kohës që keni qenë ju ose, në dini, edhe më tej?

Shiko... Sa qeshë unë atje, një 3-4 veta varën veten.

Ata çfarë bënin? Që të mos kishte numër vdekjesh, se ata e merrnin vesh kush ishte rëndë dhe e merrnin e çonin në spital, por që andej s’kthehej më dhe nuk dihej as çfarë ishte bërë me trupin e njeriut dhe ku e kishin hedhur atë që gjoja e çonin në spital.

Gjatë kohës që kam qenë unë, mund të kenë vdekur një 10-12 veta, varën veten një 5-6 e ndër ta, edhe shokët e mi më të mirë: Mustafë Bajraktari, Fadil Dushku dhe ai Vrioni, Iljazi i shkretë, edhe ai vdiq atje.

Si ishte procedura atje kur vdiste dikush?

Po s’kishte procedurë fare. Të jepnin një pështymë se shyqyr që po qërohej dhe: “Ec ta heqim e ta hedhim në gropë!”

Kush e merrte të vdekurin?

shokët, thoshin: “

Në cilat vite keni qenë ju?

Unë kam qenë nga viti 1973 deri më 1990.

T’i numëroj, more burrë, se unë i kam pasur shokë e miq: Gëzim Kuqi nga Pogradeci vari veten, Mustafë Bajraktari nga Tropoja vari veten, Lefter Baltovani nga Saranda vari veten, tentoi të varte veten një djalë nga Korça, më vonë, Fadil Dushku nga Elbasani vari veten. Katër veta varën veten. Gjatë kësaj kohe që kam qenë unë, vdiq edhe Muharrem Bushpapa nga kanceri, i ati i Skënder Alushit...

Punëtorët e burgut.

Të burgosurit?

Punëtorët e jashtëm të komunales, po.

Vinin çdo ditë?

Po. Të burgosurin e nxirrnin deri te dera, atje ku bënim takim. Ia nxirrnin këmbët jashtë, ishte kazma atje, ia thyenin këmbët “bam” dhe i palosnin, mbyllnin arkivolin, i vendosnin në karrocë dhe i çonin atje ku donin.

ngordhe? Hajde,

që, kur na vdisnin

Te Qershia?

Qershia. Qershia. Ajo qershia... sa burra të mëdhenj ka pasur e sa të groposur.

Duke vrarë të zgjuarit, ngelëm këta që jemi dhe komunizmi i seleksionoi më tej njerëzit. Këta erdhën dhe për 45 vjet zhdukën atë që kishin bërë shekujt dhe krijuan njeriun e ri. Nëna ime, çfarë krijuan! Edhe sot vazhdojmë me njeriun e ri.

Si ishte jeta në Burrel? Si fillonte dita, si mbaronte?

Shiko! Pjesa dërrmuese e të burgosurve e kishte mendjen te librat.

Nuk punonin në Burrel?

Jo, jo, s'kishte punë. 22 orë ishe i mbyllur, 2 orë

vjet, plus asaj, ata birucat e tmerrshëm me një batanije. Nuk të linin dy palë pantallona, nuk të linin një triko, jelek a xhakëtë, jo, një lejohej, që të vdisje.

Mua më vjen çudi se si ishin prindër ata, kur shihnin moshën e fëmijëve të vet të dergjeshin në ato tmerre?! Si e vinin firmën në bordero, qysh i merrnin lekët ata? Ka qenë një polic, Xh. D., që hante mish robi nëpër burgje. Por ata janë këtu, mes nesh.

A ju kanë torturuar në burg të Burrelit? A kishte dhunë?

Një nga torturat më të ndyra ishte operativi, zyra operative që piketonte njerëzit për t'i bërë spiunë dhe fillonte procedura: nuk të linte të bëje takim, nuk t'i lejonte ushqimet, të krijonte përshtypje shumë të këqija sikur të kishte vdekur e gjithë familja, s'merrje letrat.

Ne i kemi gjetur letrat e familjes të grisura në nevojto: i përdornin ata. S'kishte torturë më të madhe se kaq, të shihje letrat që t'i kishte prurë nëna, që polici kishte fshirë prapanicën dhe e hidhte qëllimisht aty, që ta gjeje ti.

Shumë gjëra nuk i kemi treguar, por tashti që e shohim se ç'bëhet, unë do t'ju them se prej nga vijnë: vijnë prej atyre që hanin mish robi, edhe o do të të bënte spiun, o s'kishin derman. Di unë shokë të mitë, plus çfarë kam hequr vetë...

Unë i kam mundur ata, i munda me kocka, me grushtet gjak.

Po çfarë kanë hequr një pjesë! Bile, ne e merrnim vesh kur thyheshin. Ne i qanim, se për ne, atë ditë që ata thyheshin, ata kishin vdekur, nuk ishin

Hë, mo,

dilnim dhe ato 2 orë na i shkurtonin nganjëherë. Atje qarkullonte një ide e lindur nga të burgosurit "Edhe pse je në burg, mos rri në burg!" dhe ne merrnim të lexonim. Zgjidhnim një protagonist, sipas karakterit, e bridhnim me të. Shumë të burgosur prej nesh, pa e parë Parisin me sy, e njohin prej Hygoit, Londrën prej Dikensit dhe të tjerëve. Kjo ishte jeta dhe plus kësaj, mundoheshim të shuanim urinë me ato çika që kishim, sepse atje uria ishte kronike: asnjëri s'kishte të ngopur; edhe ata që kishin ndihmë nga shtëpia, nuk kishin të ngopur. Një uri kronike që zgjaste me vjet e me

një më pak!"

**Të burgosurin e nxirrnin
deri te dera, atje ku
bënim takim. Ia nxirrnin
këmbët jashtë, ishte
kazma atje, ia thyenin
këmbët “bam” dhe
e palosnin, mbyllnin
arkivolin, e vendosnin
në karrocë dhe e çonin
atje ku donin.**

Nuk të linin dy palë pantallona, nuk të linin një triko, jelek a xhaketë, jo, një lejohej që të vdisje.

Mua më vjen çudi se si ishin prindër ata, kur shihnin moshën e fëmijëve të vet të dergjeshin në ato tmerre?!

Si e vinin firmën në bordero, qysh i merrnin lekët ata?

gjallë, se e kishin pushuar luftën kundër atij regjimi të ndyrë.

Pjetër Arbnorin nuk ua fal asnjëherë atyre që çuan deklaratat dhe e dënuan tri herë rresht, deri 30 vjet burg. Nuk ua fal, të rrinë urtë! Ai që i ka bërë këto poshtërsi, ai që dënoi Pjetrin, ai që ka dënuar shokët e mi dhe mua... Njeriu ka një jetë për ta jetuar. Lind ta jetojë, se ia ka dhënë Zoti.

S'ke të drejtë ti t'ua marrësh jetën të tjerëve me ato deklaratat, për të përfituar një racion supë! Por kishte edhe burra të mirë sa të duash. Kishte burra shqiptarë atje që vuajtën si burrat, saqë i çuditëm ata.

Zoti Demir, ju falënderoj shumë për këtë intervistë.

Petrit Bazelli

Dëshmon Petrit Bazelli, ish-i dënuar politik në Spaç dhe në Qafë Bar

I

Ish-i burgosur politik, u arrestua në dhjetor të vitit 1980 me akuzën për agjitacion e propagandë dhe u dënua me 10 vjet burg.

Ka vuajtur dënimin në burgjet e Spaçit dhe të Qafë Barit, ku si i burgosur ka punuar në minierë.

U lirua në vitin 1987, duke përfituar ulje dënimi nga amnistia e asaj kohe.

Dëshmitarët e rremë që iu përdorën në gjyq nuk kërkuan asnjëherë falje.

Kur u arrestua, djalin e vogël e la 2-mujsh, por pasi ai u burgos djalin e vogël e vizitoi një mjeke dhe u tha se fëmija ishte i sëmurë, prandaj duhej shtruar në spital. Disa ditë më pas e shoqja, që shkoi në spital për ta ushqyer fëmijën, vuri re 3 të shpuara në shtyllën kurrizore. Që prej asaj kohe, fëmija mbeti i pazhvilluar, në stad foshnjërie: as nuk eci, as nuk foli ndonjëherë. Sot atë e trajtojnë me statusin e personit paraplegjik-tetraplegjik.

Në vitet e demokracisë, Petriti punoi si drejtor në burgun e Korçës. Për çështje pune i vjen në institucion një drejtor i prokurorisë së Tiranës dhe Petriti u gjend ballë për ballë me ish-hetuesin e tij, i cili dikur e kishte marrë në pyetje në hetuesi dhe kishte përgatitur dosjen për burgosjen e tij.

Petrit Bazelli aktualisht është në pension.

Punonim në minierë në zona të palejuara. Shembej galeria, i zinte brenda.

“Mua burgu s’pati ç’të më bënte. Fizikisht nuk pësova ndonjë dëmtim, por djali më mbeti plagë e hapur në shtëpi.”

Intervistoi: Marçel Hila

Mirë se erdhët, zoti Petrit! Ju falënderoj shumë që keni pranuar të jepni këtë intervistë për ne për të nxjerrë në dritë vuajtjet e familjes suaj, si të mijëra familjeve shqiptare që u goditën nga diktatura. Çfarë mund të na thoni për rrethanat dhe arsyet në të cilat u arrestuat dhe u dënuat?

Jam arrestuar më 16 dhjetor të vitit 1980, sapo dola nga puna në kombinat në Maliq, me akuzën për agjitacion e propagandë. Hetuesia u zhvillua në Korçë dhe përfundoi në maj të vitit 1981. Mora dënimin me 10 vjet burg dhe më çuan në burgun e Spaçit. Pas 4 ditësh fillova punë në minierë si minator deri në vitin 1983, pastaj ne që ishim të aftë për punë na transferuan në Qafë të Barit, për punë në minierë. Atje punova deri 1 muaj para se të lirohesha.

Nga sasia e punës në minierë përfitonim zbritje të dënimit me disa ditë, 3-4 ditë, sipas llogaritjes që kryenin në burg.

Jam liruar nga burgju në datën 30 tetor 1987, për arsye se përfitova nga 2 amnisti që u bënë. Pasi u lirova, fillova punë nëpër ferma, se nuk të linte njeri të punoje në profesion, askund, përveçse

në bujqësi. Në vitet e demokracisë kam punuar në Policinë e Shtetit, derisa dola në pension më 2014, sepse mbusha moshën 65 vjeç.

A keni dijeni për vdekjet në burgjet ku ju keni qenë? Si veprohej me trupat e atyre që ndërronin jetë? Ku i varrosnin dhe në ç’mënyrë?

Në burg, ne punonim në minierë dhe nuk kishte vit pa vdekur 3-4 veta që i zinte miniera. Njëherë, edhe unë u rrezikova nga vagoni i piritit, kur isha në burgun e Qafë Barit, por shpëtova mirë: theva vetëm një gisht që u ngjit dhe u shërua. Për viktima apo të vdekur të tjerë, ne nuk e dinim se ku varroseshin. Dinim që varroseshin diku, po se ku, jo!

Ata kishin hartat e tyre për vendet dhe nuk vinin tabela që të tregonin se këtu është “X”-i, që kur të vinte koha, t’i kërkonin. Askush nuk e dinte se ku ishte vendi i varrimit, nuk e dinte.

A keni dijeni se sa veta mund të kenë vdekur në Qafë të Barit dhe në Spaç duke punuar?

Çdo vit galeria zinte 3-4 veta, po nuk e merrnim vesh, i varrosnin.

Me një llogari të thjeshtë, vetëm gjatë kohës që ju keni qenë atje, për 7 vjet, të paktën mund të kenë vdekur 21-28 veta.

Burgu i Qafë Barit ishte burg i vogël, me 700-800 veta, dhe ne arrinim të merrnim vesh kur ndodhte ndonjë vdekje në punë, ndërsa në burgun e Spaçit nuk e merrnim dot vesh, se ishim 1400-1500 veta dhe punonim me 3 turne. Ne njihnim vetëm ata që kishim në brigadën e punës, të tjerët s'i njihnim dot, përveçse kur kishim ndonjë nga rrethi i të njohurve. Në Spaç nuk mund të njihje këdo.

Ne punonim në vende që me ligj nuk lejohej. E thoshte edhe polici që na ruante. Shembej galeria e i zinte brenda, por ne duhet të punonim, të realizonim normën, përndryshe, po të mos e bënim normën, atëherë duhet të shkonim të hanim bukë e të ktheheshim me turnin tjetër, derisa të bëhej norma. Na përvëlonin acidet e piritit...

Dua t'ju drejtoj dy pyetje me natyrë njerëzore dhe emocionale: A i keni takuar rrugës ata që ju kanë paditur? Po ata që ju kanë dënuar?

Unë nuk e di kush i bëri, di vetëm ata që dolën dëshmitarë: sekretari i partisë në fshat, kryetari i këshillit në fshat të Maliqit dhe dy të tjerë, me të cilët absolutisht nuk kisha folur ndonjëherë. I njihja, por nuk kisha folur me ta.

Me ardhjen e demokracisë, a i keni parë ata njerëz?

Dëshmitarët ishin spiunë të fshehtë. Ne mund të kishim bindjen që ishte ky apo ai, por me ata nuk flisnim. Nuk di!

Ndonjë që ju ka shkaktuar atë dëm, tani në demokraci a ju ka kërkuar të falur?

Jo. Përkundrazi, njëri, me të cilin kishim punuar bashkë 3-4 vjet në arsim dhe që e pushuan nga puna për mosplotësim të kushteve, më pas u vesh kapter dhe filloi punë në repart ushtarak, kur dola unë nga burgu, ndërronte rrugë, nuk donte të ballafaqohej, por edhe kolegët e tij e kishin marrë vesh që ishte spiun. Më pas, ai vrau dy oficerët që vendosën ta largonin nga puna, vrau edhe veten. Një tjetër ka vdekur.

“

Në burg, ne punonim në minierë dhe nuk kishte vit pa vdekur 3-4 veta që i zinte miniera. Për viktima apo të vdekur të tjerë, ne nuk e dinim se ku varroseshin.

Dinim që varroseshin diku, po se ku, jo!

”

Burgu i Qafë Barit ishte burg i vogël, me 700-800 veta, dhe ne arrinim ta merrnim vesh kur ndodhte ndonjë vdekje në punë, ndërsa në burgun e Spaçit nuk e merrnim dot vesh, se ishim 1400-1500 veta dhe punonim me 3 turne.

Ne njihnim vetëm ata që kishim në brigadën e punës, të tjerët s'i njihnim dot.

Domethënë, nga ata nuk u pendua asnjëri, nuk ndien pendesë për çka kishin bërë?

Absolutisht, jo! Kishin frikë, nuk më dilnin në rrugë, e ndërronin rrugën... Mirëpo ikën me të shumtët edhe ata.

Po familja juaj, a pësoi gjë kur ju u futët në burg?

Kur hyra në burg, kishte dy muaj e gjysmë që më kishte lindur i vogli i fëmijëve. Kisha një çupë dhe tre djem. Kur më arrestuan, djali i vogël ishte 2 muaj e 16 ditë. Ndërsa isha në hetuesi, bëra të pamundurën dhe i njoftova të kishin kujdes nga dy persona. Mirëpo më pas mora vesh që një makinë, gjoja e shëndetësisë, por faktikisht ishte me doktorët e degës, më mori djalin e vogël.

Kishin shkuar në çerdhen e fshatit Maliq, gjoja vizitë për fëmijët, dhe kishin pyetur për numrin e fëmijëve. Aty kishin marrë vesh se ishin tre fëmijë të porsalindur që kishin lindur tok me djalin tim,

por im bir ishte në shtëpi, se gruaja, si mësuese, ishte me leje lindjeje. E thirrën gruan time, se djalit i duhej bërë kontrolli shëndetësor. Shkon gruaja me djalin e vogël, e vizitojnë dhe i thonë se ishte i sëmurë, prandaj duhej shtruar në spital.

Pas disa ditëve, shkon gruaja t'i japë gji në mëngjes dhe e shikon djalin si të vdekur. Bërtet dhe grindet me infermieret. "Jo, ne s'dimë gjë! Ne po njoftonim prindërit me telefon. E ka bërë doktoresha!" - i thanë ato. - "E pamë kur e ndërruam fëmijën, që në shtyllën kurizore kishte tri të shpuara".

Shkuan atje prindërit e mi, vëllezërit. Gruaja bërtiste: "Çfarë i keni bërë djalit?" dhe në inat e sipër kishte zënë një infermiere për flokësh. Ato i thonë: "Ne s'dimë gjë. Doktoresha!" Doktoreshë ishte e shoqja e Vangjel Çërravës. Vangjel Çërravën e mori Enveri atje, në Komitetin Qendror.

Ishte anëtar i Byrosë Politike.

Po, e shoqja ishte doktoreshë. Edhe tre fëmijëve të tjerë u kishte marrë palcë. Dy mbetën sakatë, njëri kishte vdekur.

Mua burgu s'pati ç'të më bënte. Hyra dhe dola 7 vjet më i madh. Fizikisht, nuk pësova ndonjë dëmtim që të mbetesh sakat. Djali më mbeti sakat. Është gjynah edhe gruaja ime.

A është gjallë apo ju ka vdekur djali?

Gjallë! Është 40 vjeç, 41 bile, por ai ka mbetur, gjynah ta thuash, e kemi në shtëpi si tabut të zbuluar. Ai rron, por nuk ecën, as nuk flet. E shtruar shumë herë në spital, derisa më në fund e nxorën në kemp me statusin paraplegjik-tetraplegjik.

Pasi u futa në burg, gruaja nuk mund të rrinte në shtëpi. Shkoi te prindërit e vet, derisa u lirova unë nga burgu. Kurse pas demokracisë djemtë ikën jashtë, çupën e kam të martuar. Tani këtë e kam në shtëpi, as flet, as komunikon, as ecën. E ëma heq, se e nxjerr me karrocë, se ai do që të dalë, por nuk flet. Mund të flasë 20 fjalë.

Paske një plagë të madhe.

Kjo është plaga jonë më e madhe, se burgu s'pati ç'të na bënte.

Një pyetje e fundit: A ke menduar të hakmerresh ndaj tyre?

Absolutisht, jo! Ne ia lamë drejtësisë, që të zbatohet ligji, se menduam që do të bëhej shpejt dhe do të përgjigjeshin dëshmitarët, spiunët, por kjo punë iku. Ikën 30 vjet dhe s'kanë për të dalë. Isha drejtor i burgut të Korçës, kur

erdhën tre veta nga prokuroria e Tiranës. Nga xhami pashë një fytyrë. U?! Zura kokën me dorë.

Të jetë ky, apo jo? Mora emrat e tyre. I pari, emri i hetuesit tim! Atëherë mendova ta marr e ta fus brenda në burg edhe t'i bie e t'ia bëj siç ma bënte ai mua në kohën e hetuesit, e të bënte sehir tërë

E shikon djalin si të vdekur. Bërtet dhe grindet me infermieret.

“Jo, ne s'dimë gjë!

Ne po njoftonim prindërit me telefon. E ka bërë doktoresha!” - i thanë ato. - “E pamë kur e ndërruam fëmijën, që në shtyllën kurizore kishte tri të shpuara”. Djalin e kemi tabut të zbuluar në shtëpi. Edhe tre fëmijëve të tjerë u kishte marrë palcë. Dy mbetën sakatë, njëri kishte vdekur.

**Nga xhami pashë një
fytyrë. U?! Zura kokën me
dorë. Të jetë ky, apo jo?
Mora emrat e tyre. I pari,
emri i hetuesit tim!
Mendova ta marr e ta
fus brenda në burg edhe
t'i bie e t'ia bëj siç ma
bënte ai mua në kohën e
hetuesit, e të bënte sehir
tërë burgu.
Nuk e bëra atë punë.**

burgu. Burgu i Korçës ishte katër hektarë. Brenda ishin dy godina, një për sigurinë e zakonshme dhe një për sigurinë e lartë. Nuk e bëra atë punë, se nuk doja të turpërohesha, do të turpëroja shtetin.

Atëherë u thashë se ishim të ngarkuar e le të vinin nga e hëna e tutje. Folën midis tyre ata dhe më thanë se bëhej puna me dy. Pranova dhe dhashë

dy emrat e tjerë. Atë nuk e futa brenda; më dukej sikur ofendoja shtetin.

Ju falënderoj shumë për intervistën!

Ju faleminderit shumë, ju uroj jetë të gjatë me familje të shëndosha!

Llambro Nesturi

Keqtrajtimet në burgje dhe krime të komunizmit

Dëshmon **Llambro Nesturi**,
ish-i dënuar politik,
vuajtës në burgjet e Ballshit,
Qafë Barit dhe Spaçit.

Në ditën e lirimit i detyronin të burgosurit të thoshin “Rroftë Partia!”

**Ama, unë u thashë: Me leje, komisar, mos kam ndonjë
ditë mangët ta bëj tani?**

Intervistoi: Marçel Hila

Zoti Llambro, kur jeni arrestuar dhe me çfarë akuze?

Jam arrestuar rreth viteve '80 në Sarandë. Punoja si shofer dhe isha duke pirë kafe në klub, kur vijnë punonjësit e Sigurimit dhe më thonë: Hajde me ne! Mendova se do të kishin ndonjë dokument për të dërguar për në Tiranë, meqenëse punoja si shofer. “Jo, - më thanë, - kemi punë të tjera”.

Erdhi prokurori Spiro Peçi. Pasi plotësoi dokumentet, e pyeta përse më kishin arrestuar. Më tha: “Je arrestuar për agjitacion e propagandë kundër pushtetit popullor.” Kjo ishte akuzë e sajuar, gjoja sikur do të largohesha në Greqi, meqë ishte afër kufirit. Personi që doli si dëshmitar ishte spiun i tyre. Nëse do të isha përballur sot me të, do ta kisha vrrarë, por ka rreth 10 vjet që ka vdekur.

Si janë sjellë me ju gjatë hetuesisë?

Më kanë torturuar që të pranoja ato që donin ata, gjëra të sajua. I pranova akuzat, se më bënin presion dhe nisi dajaku...

Në procesin gjyqësor u dënuan 3 veta në të njëjtën kohë: unë, kunati dhe nipi im. Prokurori më tha: “Fustanin ta kemi prerë ne në hetuesi me Trifon Toskën, kryehetuesin.” Iu ktheva dhe i thashë: “Fustanin na e pret gjykata e jo ju.” “Jo, - më tha, - çfarë themi ne, do të bëjë gjykata”. “Mirë, - i thashë - po pse na çoni në gjykatë? Na e jepni direkt dënimin e të vazhdojmë punën. Na çoni në kamp a na vrisni!” “Jo, - tha, - do të thuash në gjykatë “Kërkoj pushkatim!”, por ne s'të pushkatojmë, se armët i kemi ne, nuk kanë gjë ata. Ata janë kot, sa për të thënë që ‘Ja i dënoi gjykata’”.

**Na thoshin:
Thuaj në
gjykatë “Kërkoj
pushkatim!”,
por ne s’të
pushkatojmë, se
armët i kemi ne,
nuk kanë gjë ata.**

Në gjykatë ata na kishin përgatitur çdo gjë që duhet të thoshim. Në seancën gjyqësore trupi gjykues më pyeti: “Çfarë kërkon nga ne?” Ua ktheva: “Ku keni gjë në dorë ju. Po më liruat ju 1 vit, do të marr 10 më shumë nga këta të tjerët, nga prokurori.” “Mos fol kështu!” - më tha prokurori. Më dënuan 10 vjet, por bëra 7 vjet.

Në cilin burg e keni vuajtur dënimin?

Në Ballsh më sollën 2 muaj para se të vritej Mehmet Shehu, pastaj na çuan në Qafë Bar natën. Kujtuan se do të ngrihej Mallakastra dhe do ta shpërthente burgun.

Në Ballsh kishte shumë pleq të cilët vdiqën rresht, pleq të Gjirokastrës të akuzuar sikur do të helmonin ujin e qytetit, por ata mezi rrinin në këmbë, ku kishin fuqi t'i bënë këto gjëra.

Më thotë Kasëm Kaci: “Hë, si të duket?” Aty ishte një plak gati lakuriq. “Po ky është thujse pa ndjenja”, - i thashë. “Hë, hë, - ma ktheu, - por ai e ka helmin në gjuhë. Ashtu të vuajë!” “Po kë do të helmojë ai?” - i thashë. - “Ai nuk ka fuqi as të flasë, jo më të helmojë!”

Kam qenë edhe në burgun e Spaçit, ku kam punuar në minierë, dhe në burgun e Qafë Barit. Kur i internonin njerëzit, ata nga veriu i dërgonin në jug, ndërsa ata nga jugu në veri. Edhe pallatet në Qafë Bar ishin me të internuar.

Familja ime ishte në kushte të vështira: shisnin ndonjë lule, lakra të egra dhe më dërgonin ndonjë pako kafe. Letrat që këmbenim i lexonte Sigurimi. Familja më ka ardhur vetëm 3 herë në burg në 7 vjet gjithsej që bëra si i dënuar. S’kishin mundësi.

Si ishin kushtet e të burgosurve në këto burgje dhe si trajtoheshin ata?

Në burgun e Qafë Barit shpërtheu një revoltë se një djalë nga Puka, i cili ndodhej në hetuesi për 11 muaj, ishte i sëmurë me temperaturë. Një doktor nga Kosova, që ishte i dënuar, i thotë komandantit të mos e çonin djalin në punë, se normën e tij do ta bënë shokët e tjerë të burgosur. Mirëpo komandanti nuk pranoi dhe ky ishte një shkak që të burgosurit u revoltuan, prishën banjat publike, qëlluan policët.

Erdhën trupa policie nga Puka, Fushë Arrëzi, avionët e ushtrisë me urdhër të Feçor Shehut na fluturuan mbi koka... Komandant Dalip Xhabollin e morën në hetuesi. Ishte 100 kg kur hyri, tërë ai kolos dhe pasi doli ishte katandisur as 20 kg!

Në Qafë Bar një i burgosur që vdiq përpara se të lirohej e çuan në një fshat në Fushë Arrëz. I merrnin në karrocë, u bënë një varr dhe i mbulonin pa asgjë, pa asnjë shenjë.

Dihet se të burgosurit në këto burgje punonin në miniera. Si ishte ngarkesa me punë dhe a e përballonit dot?

Plani i punës në Qafë Bar ishte që duhej të bëje 7 vagonë me bakër. Kapteri të jepte një shkresë që e ke realizuar planin. Nëse nuk e realizoje planin, haje dru dhe të nesërmen duhet të plotësoje edhe atë që e kishe mangët. Në këto kushte ne ndihmonim njëri-tjetrin.

Torturat e tyre as fashizmi nuk i bënte. E zvarrisnin njeriun në borë, ia hapnin gojën e i hidhnin çaj të nxehtë: "Pse nuk i bërë vagonët? Kush të tha të mos i bëje?" Dhe nëse përgjigjeshe që zona ku punoje s'kishte material e prandaj nuk mbusheshin vagonët, atëherë ajo që të priste ishte druri.

Për çdo të burgosur kishte një formular. Shefi operativ i burgut kishte njerëz të cilët i shpërblente duke i liruar para kohe. Këta shkonin në çdo birucë dhe mblidhnin të dhëna që ky duhet dënuar, se ka bërë këtë ose atë vepër. Ata të provokonin që të flisje diçka kundër Enverit, me qëllim që, kur të vinte dita e lirimit, të të dënonin përsëri, sepse ata nuk donin që të arrije të dilje me plotësim dënimi.

Në burg më ka rënë infarkt. U dëmtova nga burgu, nga vuajtjet dhe jam operuar nga zemra.

Në birucë, atje ku hante ushqim qeni, në atë gavetë hanim edhe ne.

Më thoshte një shok që ishte polic: "Mos ha atje, se atje bëhet ushqimi i qenve. Ha vetëm bukë thatë!" Prandaj, ç'të punonte zemra ime!

Erdhi dita e lirimit. Vait Lamja më tha: "Mos thuaj 'Rroftë Partia!' se Partia s'të do as ty, as mua.

“

Në burgun e Qafë Barit të vdekurit i merrnin në karrocë, u bënë një varr dhe i mbulonin pa asgjë, pa asnjë shenjë.

”

Në Ballsh kishte shumë pleq të cilët vdiqën rresht, pleq të Gjirokastrës të akuzuar sikur do të helmonin ujin e qytetit, por ata mezi rrinin në këmbë, ku kishin fuqi t'i bënin këto gjëra. Ishte një plak gati lakuriq, thuajse pa ndjenja. Një nga të burgut tha: “Ai e ka helmin në gjuhë. Ashtu të vuajë!”

“Po kë do të helmojë ai?” - i thashë. - “Ai nuk ka fuqi as të flasë, jo më të helmojë!”

Ne do të lirohemi, Llambro. Do të vonohet pak, por edhe ata do të vuajnë, se çfarë na kanë bërë neve, do t'ua bëjnë edhe këtyre!”

Ditën e diel u mbledh kampi. Mirëpo kur liroheshe duhet të thoshe “Rroftë Partia!”, ama unë nuk e thashë. Unë u lirova me plotësim dënimi, domethënë i kisha mbushur ditët.

“Sot do të lirohesh, - më tha komisar i kampit, - dil këtej!” Nuk të thoshte më “i pandehur”. “Çfarë ke për të thënë?” - më pyeti. I thashë: “Me leje, komisar, mos kam ndonjë ditë mangët ta bëj tani, se jam larg.” U revoltua, i mori shkresat dhe i përplasi e më tha: “Je i pandreqshëm, Llambro!” Pastaj më morën shokët e burgut për dore më shëtitën nëpër kamp.

Në cilin vit e mbaruat dënimin?

Dola më 1988. Unë isha i martuar dhe me dy fëmijë. Fëmijët m'i hoqën nga shkolla. Gruaja mbeti pa punë dhe mbledhte lule e bare nga mali dhe me ato jetonte. Kur shkonte në dyqan, në radhën e mishit, e quanin armike. Nuk u fliste njeri me gojë

Kur dola nga burgu, më çuan në një punë të rëndë me normë. Po të mos e bëje, nuk merrje rrogën. Më caktoi brigadieri vendin e punës me disa gra. Ngrihen gratë e i thonë: “Pse me armikun do të punojmë ne?” Kudo ishim të ofenduar!

Si e pritët ardhjen e demokracisë?

Ardhja e demokracisë ishte një gëzim i madh. Ah, të kisha lekë të bëja një darkë të hante e gjithë Saranda!

A shpresonit që ata që ju shkaktuan këtë të keqe një ditë t'i vriste ndërgjegjja dhe të vinin t'ju kërkonin ndjesë?

Atë që doli dëshmitar në gjyq e kam parë pasi dola nga burgu, por ai fshihej nga unë. Nuk më kërkoi të falur asnjëherë! Ka qenë oficer dhe ai u dënua me pushkatim në Korçë; edhe gruaja e vet kishte vjedhur klubin dhe u dënua me 25 vjet burg. Zakonisht, kush ishte në burgje për vjedhje e rekrutonin dhe e bënin spiun.

Faleminderit zoti Llambro që ndatë me ne këto kujtime të dhembshme për ju. Paçi shëndet e jetë të gjatë!

Spiro Rexho

Dëshmon **Spiro Rexho**, ish-i dënuar politik dhe vuajtës në burgun e Vlorës dhe në Rubik

S

Spiro Rexho, me origjinë minoritare, ka lindur në vitin 1943 në Nivicë të Sarandës.

U arrestua kur ishte ushtar në Vlorë dhe u dënua 1 vit e gjysmë me akuzë të rreme, se kur kryente shërbimin ushtarak planifikonte të arratisesh dhe se kishte folur keq për Partinë dhe Enver Hoxhën.

E transferuan në Rubik, ku punoi si i burgosur në minierën e bakrit. U ridënua me 17 vjet. Kreu 12 vjet burg, nga viti 1962 deri në korrik të vitit 1973.

I ati, me detyrë prift, që ka shërbyer fillimisht në Nivicë e pas luftës në Mursi, ka vuajtur dënime me burgim dhe ka vdekur në burg.

Me origjinë nga fshatrat e minoritetit, u shkollua në gjimnazin “Zosimea” të Janinës e më pas vazhdoi në Shkollën Normale të Elbasanit. Si besimtar i zellshëm u vesh prift dhe kudo ku shërbeu la përshtypje të mira.

Mori pjesë në luftën kundër pushtuesve fashistë. Pas luftës e burgosën për idetë demokratike. Herën e parë e dënuan me pushkatim, por vendimin e ulën nga 25 vjet në 3 vjet, për shkak të protestave të fshatrave ku kryente shërbesat fetare.

Në valën e luftës kundër fesë e burgosën sërish dhe për shkak të keqtrajtitimit dhe kequshqyerjes vdiq në burg.

Eshtat iu gjetën në varrezat e Sharrës dhe trupi brenda në arkivol ishte i dhunuar: me gjymtyrë të thyera të këputura.

Atë e bir minoritarë, të dënuar me akuza të rreme.

**“Babain e dënuan si prift... Unë e hëngra, se firmosën të tjerët.
Më futën për 1 vit dhe përfundova me 12 vjet burg.”**

Intervistoi: Marçel Hila

Zoti Spiro, si ju, edhe babai juaj, keni qenë të dënuar dhe keni vuajtur në burg. A mund të na tregoni si dhe pse u arrestua babai juaj, çfarë akuze i ngritën, ku e vuajti dënimin, si vdiq?

Babai im ishte djalë jetim minoritar. I kishte vdekur i ati, por edhe vëllai i babait, xhaxhai im. Ai vetë u detyrua që të rrisë edhe vëllezërit e tij të mbetur jetimë, edhe fëmijët e të vëllait.

Si i ri, i ndershëm dhe patriot, fshati e ndihmoi e i dha mundësi për t'u shkolluar në gjimnazin “Zosimea”, Janinë, ku mbaroi shkollën e mesme për mësues. Më tej ka kryer edhe Shkollën Normale të Elbasanit, me miratimin nga gjyshi i Josif Pashkos, Visarion Pashko. Shkuan nja 10-12 minoritarë, ndërmjet tyre edhe babai, që u bë prift për atdheun. E caktuan në Nivicë; ishte fshat ku nuk dinin asnjë fjalë greqisht; shqip ishte shpirti i tij dhe ata e donin.

Mori pjesë edhe në luftë dhe kjo është e dokumentuar. Babai dallohej për cilësitë patriotike, jo se ishte babai im, por ishte një nga intelektualët e parë tok me Lefter Talon që u ngritën kundër

gjermanëve, prandaj edhe është i regjistruar në familjet e dëshmorëve të Luftës Nacionalçlirimtare, sepse ka luftuar vërtet.

Pas luftës, më 1946, e arrestuan dhe e çuan në burgun e Gjirokastrës. Ishte për pushkatim, por u ngritën fshatarët e Nivicës, 19 burra e gra, shkuan në Gjirokastrë para gjykatës dhe thanë:

“Ai është djali i mirë i minoritetit, mos e dënoni, na dënoni ne!” Janë gjallë ata. Atëherë, dënimin nga 25 vjet e kthyen në 3 vjet.

Kur babai doli nga burgun, e caktuan në fshatra me prejardhje shqiptare, si në Mursi – fshat që nuk dinte fare greqisht – edhe 20 vite të tjera, siç ishte në Nivicë. La nam të madh edhe atje.

Kështu që babai juaj vuajti në burg deri në vitin 1949. Po më tej çfarë ndodhi?

Kur bëhej mesha në kishë, nuk më jepte mua bukë të parit, por atyre që ishin pa baba dhe nënë, ose atij që kishte babain në burg.

Në vdekje, nuk diskutohet të merrte lekë kurrë, asnjë 10-lekësh nuk merrte. Besonte te Krishti, ishte aq i besuar sa nuk kishte njeri tjetër.

Kur unë shkova ushtar, nuk e kisha mbushur moshën, se jam lindur më 1943, por ma kishin shkruar ditëlindjen më 1942.

Pra, ju thirrën për ushtar në vitin 1960?

Po, kështu vajta ushtar në Vlorë në moshën 17-vjeçare, në brigadën e artilerisë bregdetare ku ishin edhe 70 veta të tjerë. Më thotë një shok: "Ikim në Greqi?" "Si të ikim, je në vete?" - i them. "Ne do të ikim", - thotë ai.

Kur... vijnë e më arrestojnë. Unë qeshja, se s'kisha bërë gjë.

Ata kishin bërë një dokument sikur kisha biseduar për t'u arratisur dhe që kisha folur kundër Enverit. Vjen Tajar Bushi, gjallë është edhe sot, e thotë në gjyq: "Ky është i vetmi njeri që nuk ka folur kundër atdheut e Partisë". - Erdhe për ta liruar?" - i thanë ata. "Jo, - tha - erdha që të them të vërtetën".

E vërtetë ishte që deshët të arratiseshit?

Jo, more vëlla, e dinë mirë ata. Isha ushtar në Vlorë.

Ai që më propozoi për të ikur, e pranoi që ishte fajtor dhe më ka kërkuar të falur. Po, më ka kërkuar të falur. Është në një moshë me mua. E dënuan me burg. Më thirrën dhe mua për dëshmitar, por unë në hetuesi nuk e pranova që kisha biseduar me të.

Në ç'vend e vuajtët dënimin me burgim?

Jam arrestuar në Vlorë, kur isha ushtar dhe bëra 1 vit e gjysmë burg, pastaj në Rubik drejt e në minierë për nxjerrje bakri. Aty u dënova 17 vjet, ishim grup. U arrestova më 19 nëntor 1962 dhe bëra burg deri në korrik të vitit 1973, pra bëra 12 vjet.

Nga një akuzë e rreme për plane për arratisje, të themi, se ju faktikisht nuk u kapët në ndonjë tentativë, u ridënuat për herë të dytë dhe këtë radhë 17 herë më tepër se herën e parë! Hytë i pafajshëm me 1 vit dënim dhe u bëtë fajtor i rrezikshëm.

Pas luftës, më 1946, e arrestuan dhe e çuan në burgun e Gjirokastrës. Ishte për pushkatim. U ngritën fshatarët e Nivicës, 19 burra e gra, shkuan në Gjirokastër para gjykatës dhe thanë: "Ai është djali i mirë i minoritetit, mos e dënoni, na dënoni ne!" Janë gjallë ata... Atëherë, dënimin nga 25 e kthyen në 3 vjet.

**“Ti do të dalësh sot jashtë,
por nuk ke ku të flesh.
Kështu që më mirë të rrish
këtu, se sot është e premte,
nesër e shtunë, e diel. Të
hënën do të vijë prokurori
dhe hetuesi e do të të
nxjerrin se je i pafajshëm”.**
**Unë nga gëzimi nuk doja të
haja as bukë. Mora familjen
në telefon dhe u thashë që
do të lirohem.**
**Dita e hënë, në orën 10.00,
ishte ditë e zezë për mua.**

E dini? Kur kisha 7 muaj brenda, vjen vendimi nga Tirana, nga hetuesia, që është i pafajshëm e duhet të dalë jashtë. Mirëpo me mua u dënua edhe një tjetër dhe ky ishte i blerë e ngulte këmbë duke më thënë: “Ti do të dalësh sot jashtë, por nuk ke ku të flesh. Kështu që më mirë të rrish këtu, se sot është e premtë, nesër e shtunë, e diel. Të hënën do të vijë prokurori dhe hetuesi e do të të nxjerrin, se je i pafajshëm.”

Unë nga gëzimi nuk doja të haja as bukë. Mora familjen në telefon dhe u thashë që do të lirohem.

Dita e hënë, në orën 10.00, ishte ditë e zezë për mua. Erdhi Petrit Akani, prokuror, njeri i ndershëm, burrë i ndershëm, më vuri dorën këtu e më tha: “Spiro, dëgjo, ti vërtet je njeri i pafajshëm, por ata andej nga prokuroria nuk pranojnë të firmosin lirimin tënd, pafajësinë.”

I thashë: “Ma bëri ky i Sarandës mua, ky nuk i zbatoi urdhrat, ky e bëri gjëmën e madhe.” E kështu nuk ma lëshuan dokumentin, por me 2 dëshmitarë të rremë më çuan dhe në Rubik, 1 vit e dy muaj. Erdhi edhe gjenerali. “Spiro, - më tha, - do të shkosh në burg, por ta dish se je i pafajshëm. Nuk je vetëm, janë 82 veta”.

Ç'e do? E hëngra unë që ata kanë firmosur... kjo ishte historia ime! Vajta në burg dhe përfundova me 12 vjet pa 3 muaj.

Kur unë isha në burg, morën prapë edhe babain, se ishte tjetër problem, meqë ai ishte prift; ishin nja 10-12 priftërinj... dhe po përgatitej ajo e priftërinjve...

Sa për dokumentet? I rregullonin vetë ata siç donin. Babai vdiq në burg.

A mund të na tregoni për vdekjen e tij? Ia keni kërkuar eshtrat?

Atë kohë unë punoja në Laç, në uzinën e superfosfatit, isha teknik elektrikist i mirë. Në atë

kohë isha bashkë me Bardhyl Berishovën. Më vdes babai në burgun e Tiranës. Nga të dhënat që kisha unë, një kapter i burgut i çonte ushqim nga shtëpia... U mundova ta gjej se kush ishte që i dërgoi bukë. Ishte një kapter nga Peshkopia ai që i jepte ushqimet.

Në cilin burg ishte babai?

Te burgu i vjetër në Tiranë. Morëm vesh që u varros në Kombinat. Përgjegjësi i varrezave të Kombinatit në Sharrë kishte njohur një xhaxhain tonë që jetonte në Tiranë dhe kur vëllai im u interesua për vendin ku e kishin varrosur, ai na ndihmoi dhe e gjetëm.

Mirëpo ndodhi diçka. Kur shkuam ta nxjerrim, u çuditëm të tërë: trupi nuk ishte i vendosur normal siç vdes njeriu, por ishte një pjesë trupi dhe këmbët ishin të hedhura anash tij... Nuk e di. Këtë e pamë të gjithë: pjesë të këmbës ishin kështu...

Me të drejtë jeni çuditur, zoti Spiro. Kemi të dhëna edhe nga dëshmitarë të tjerë ish-të burgosur politikë se në burgje kishin një praktikë të dhunimit të kufomave: ua këpusnin këmbët me kazmë dhe ua vendosnin sipër ose anash trupit. Pastaj i fusnin në thasë ose në arkivolë të vegjël. Të paktën, arritët të gjeni varrin e babait, se pjesa më e madhe as nuk e dinë ku mund të jenë groposur.

Po. E gjetëm. Morëm edhe ca shpërblime për kohën e luftës e me ato ia rregulluam varrin. U bë gjithë mermer si monument.

Si e pritët demokracinë?

Demokracinë mezi e pritëm.

Faleminderit, zoti Spiro!

Harresa është vrasja e dytë e këtij populli!

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Embassy of Switzerland in Albania

